

Do
Ziemsko C. K. Komisji Obwodowej
w Zbiełach

Jakiej ko — mieszkan — przy ulicy —
Domu Nr —

Prośba

z załącznikiem

ota

KRÓTKI WYKŁAD

JEOGRAFII POWSZECHNÉJ

DLA UŻYTKU UCZĄCYCH SIĘ

NAPISAŁ

Piotr Czarkowski

Nauczyciel w Sandomierzu.

Wydanie dwunaste, poprawione i powiększone.

WARSZAWA.
NAKŁAD I DRUK S. ORGELBRANDA SYNÓW,
ulica Bednarska Nr. 20.

1880.

Дозволено Цензурою.

Варшава, 26 Іюля 1879 г.

163508

PRZEDMOWA.

Krajoznawstwo czyli Jeografia jest-to nauka, która się nabywa pamięcią i wyobraźnią. Pamięć wspiera książka, wyobraźnię krajobraz, czyli mapa. Dla tego z książką w ręku i z krajobrazem przed oczyma potrzeba się uczyć Jeografii. Ponieważ książka niniejsza jest tak ułożona, że wiadomości w niéj wprzód umieszczone ułatwiają nabycie następnych, przeto nie można tu robić żadnych przeskoków i zaniedbań; wszystko w niéj zawarte, trzymając się ściśle porządku, potrzeba mocno sobie wrazić w pamięć, od początku aż do końca książki, a wtenczas można będzie sobie powiedzieć, że się umié Jeografię. Czy się ją umié, łatwo się o tém samemu przekonać. Potrzeba tylko przejrzeć alfabetyczny wykaz nazwisk, umieszczony przy końcu książki, i zadawać sobie pytania, co każde z tych nazwisk oznacza: czy miasto, czy rzekę, czy górę, i t. d., potém w jakiéj-to części świata znajduje się, w jakim kraju i t. p., a o dokładności danéj sobie odpowiedzi przekona książka, skoro się w niéj wynajdzie stronicę, oznaczoną w wykazie, a na niéj żądane nazwisko. Choćby na zadawane sobie pytania były zadawalające odpowindzi, radzę, dla lepszego wrażenia sobie w pamięć nazwisk, podobne ćwiczenia często powtarzać; tym tylko sposobem można sobie zapewnić nadal posiadanie nabytéj nauki. Jeśli kto przy uczeniu się z książki na

pamięć, uważnie rozpatrywał się na krajobrazie, ten może powiedzieć gdzie i jak względem siebie i przyległych mórz, rzek i t. p. leżą jakie kraje, miasta i t. d. W tym celu wystawmy sobie, żeśmy statkiem parowym udali się do Gdańska, a ztamtąd puścili się na zachód, ciągle jadąc nad brzegiem morza na około stałego lądu czyli Europy, Azyi i Afryki, aż dopóki nie powrócimy znowu do Gdańska. Jeśli kto dobrze nauczył się tego, co jest w téj książce napisane, jeśli przytém pilnie rozpatrywał się na krajobrazie, ten opowié przez jakie przechodził kraje nadmorskie, jakie przebywał rzeki, jakie widział miasta, lądy, i t. p. Nie dosyć na tém. Ponieważ wielkie rzeki wpadają do morza, a nad wielkiemi rzekami leżą miasta znaczniejsze, każdą taką rzeką można się zapuszczać w głąb' kraju aż do jéj źródła, opowiedzieć przez jakie płynie kraje, około jakich miast i t. d. Od rzek głównych można robić wycieczki do pobocznych. Tym sposobem zdamy rachunek nie tylko ze znajomości krajów nadmorskich, ale i w głębi lądu położonych. Co się powiedziało o starym świecie, to się ma rozumieć i o nowym czyli Ameryce, tworzącym drugą wielką wyspę. O trzeciéj z porządku wielkiéj wyspie czy Australii, mało mamy dotąd wiadomości, przeto z nią wdawać się w szczegóły nie ma potrzeby. Ażeby dać poznać, że się wié położenie mniejszych lądów, pospolicie wyspami zwanych, tudzież cieśnin łączących różne morza; potrzeba wsiąść na okręt w porcie gdańskim i najprzód odbyć podróż morską do Odessy, a ztamtąd powrócić na Atlantyk, opłynąć w koło Afrykę do cieśniny Babel-Mandeb, potém skierować się na ocean Indyjski, daléj na Wschodni, wszędzie wskazując znaczniejsze wyspy, i do kogo należą. Potém przez cieśninę Magelańską znowu wpłynąć na ocean Atlantycki i nie oddalając się zbytecznie od stałego lądu Ameryki, dotrzeć aż do Grenlandyi, ztamtąd do Islandyi i nareszcie skierować się ku Europie.

Dla poznania zewnętrznéj postaci krajów, potrzebne jest kreślenie krajobrazów piórem lub ołówkiem na papierze, lub też kredą na tablicy. Takie kreślenie dopóty powtarzać, dopóki usunąwszy z przed oczu krajobraz, nie zrobimy zupełnie mu podobnego. Należy przytém oznaczać kierunek rzek, położenie miast, gór, jezior i t. d.

Co się tyczy niniejszéj książki, winienem napomknąć, że w niéj jedne kraje więcéj, drugie mniéj w szczegółach są opisane, a to podług ich ważności w świecie politycznym, lub tego, jak nas mniéj lub więcéj mogą obchodzić. Wyliczanie zwierząt, roślin i innych płodów przyrodzonych, jako należących więcéj do Historyi Naturalnéj, tylko gdzieniegdzie zamieściłem. Nie wdawałem się także w obszerne opisy zwyczajów i obyczajów różnych ludów, bo te są przedmiotem podróżopisarzy. Wreszcie, chcąc zrobić swoją książkę jak najmniéj rozciągłą, a przez to dostępniejszą, opuściłem w niéj wiele i takich rzeczy, o którychby należało wspomnieć w Jeografii. Ztémwszystkiém to wydanie, jak mi się zdaje, daleko dokładniejsze od poprzedzających, z większym pożytkiem może służyć dla uczących się, zwłaszcza, że pomieściłem w niém sprostowania i zmiany, jakie spowodował w świecie politycznym traktat Berliński z roku zeszłego.

Piotr Czarkowski.

Część Pierwsza

WIADOMOŚCI WSTĘPNE.

WIADOMOŚCI WSTĘPNE.

Jeografia czyli krajoznawstwo jest-to opisanie przyrodzonéj powierzchni ziemi i znajdujących się na niéj krajów.

Postać ziemi (видъ земли). Ziemia nasza jest-to ogromna bryła, mająca postać kuli; o czém najmocniéj przekonywają nas podróże morskie naokoło świata. Nawet, gdyby ktoś z miejsca swego pobytu puścił się w podróż na zachód słońca, i w tym kierunku dążył przez lądy i morza, najniezawodniéj, po upływie kilku lat, powróciłby ze wschodu słońca do tegoż samego miejsca, zkąd wyruszył w podróż. Podobny powrót nie nastąpiłby, gdyby powierzchnia ziemi była podobna do płaszczyzny stołu, podłogi lub tablicy. Skutkiem kulistości ziemi jest jeszcze to, że, przed wschodem słońca lub też wkrótce po zachodzie, promienie słońca wychodząc z pod ziemi, oświetlają wierzchy drzew, szczyty domów, wież i tym podobnych wyniosłości. Wreszcie cień ziemi, padając na księżyc i stając się przyczyną jego zaćmienia, ukazuje się w okrągłéj postaci, czyli takiéj, jaką jest ziemia, ten cień rzucająca.

Bieguny (Полюсы). Kula ziemska (Земной шаръ) w dwóch przeciwległych punktach jest cokolwiek spłaszczona. Punkty te nazywają się biegunami. Jeden z nich, bliższy nas, jest biegunem północnym (сѣверный полюсъ), drugi, przeciwległy jemu, biegunem południowym (южный полюсъ). Na obu tych biegunach wieczna panuje zima. Ziemia i morze zawsze tam są pokryte śniegiem i lodem.

Oś ziemska (Ось земная). Linia poprowadzona myślą przez środek ziemi i oba bieguny nazywa się osią ziemską. Jeśli okrągłe jabłko, piłkę lub pomarańczę—przez środek przetkniemy drótem, będziemy mieli postać ziemi z jéj przypuszczalną osią.

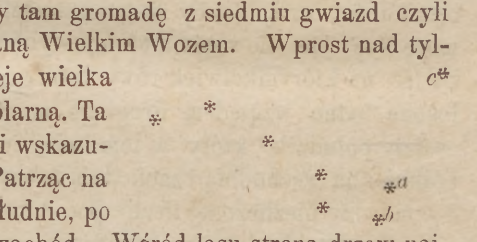
Ruch kuli ziemskiéj (движеніе земли). Dawniéj ludzie byli tego przekonania, że ziemia nieruchomo stoi w jedném miejscu, a słońce, gwiazdy i księżyc krążą około niéj. W skutek takiego mniemania powstały w naszéj mowie wyrażenia: wschód i zachód słońca (востокъ и западъ солнца), co ma znaczyć, że te ciała niebieskie, chodząc około ziemi, raz się wznoszą nad nią, drugi raz pod nią zapadają. Płynącym na czółnie lub statku zdaje się, że stoją na miejscu, a brzeg, i wszystko, co jest na nim, coraz bardziéj oddala się od płynących. Jadący koleją żelazną, podobnież nie czują swego ruchu; im zdaje się, że nie oni, ale przedmioty wzdłuż kolei pędzą w przeciwną im stronę i szybko ich mijają. Tożsamo dzieje się z nami, umieszczonemi na bieżącéj ziemi. Ziemia nasza obraca się wraz z nami około swéj osi od zachodu na wschód słońca, a nam się zdaje, że słońce idzie około nas i ziemi od wschodu na zachód.

Ruch ziemi wirowy i około słońca (суточное движеніе земли и годовое движеніе). Obrót ziemi około swéj osi nazywa się wirowym. On jest podobny do obrotu koła u wozu i odbywa się w przeciągu 24 godzin, czyli jednéj doby (сутки). Ponieważ ziemia jest bryłą okrągłą, przeto nie może być odrazu cała oświetlona przez słońce, ale tylko jéj połowa: i ta właśnie ma dzień. Druga jéj połowa w tymże samym czasie, odwrócona od słońca, czyli, stojąca w cieniu, ma noc. A że ziemia ciągle się obraca około swéj osi, przeto dzień i noc ciągle po sobie następują. Ziemia obracając się około swéj osi, jak koło u wozu, postępuje naprzód i tym biegiem postępującym (движеніе годовое) odbywa niesłychanie wielką podróż około słońca w przeciągu 365 dni i nie spełna 6 godzin, czyli w ciągu jednego roku. W skutek biegu postępującego mamy pory roku (времена года), nierówne dnie i noce.

Widnokrąg, poziom, horyzont (небосклонъ, горизонтъ). Jeśli znajdujemy się na miejscu otwartém, na wzgórzu lub szczycie domu, spostrzegamy, że w pewnéj od nas odległości niebo i ziemia stykają się z sobą i tworzą w koło nas widnokrąg, w środku którego my stoimy. Podobnegoż złudzenia doznajemy myśląc, że niebo nad nami jest wklęsłą półkulą. Przyczyną téj okrągłości widnokręgu, jakoteż wklęsłéj kulistości sklepienia niebieskiego, jest to, że nasz wzrok, w którąkolwiek zwrócimy go stronę, sięga tylko do pewnéj, jednakowéj odległości; a zatém wszystko, co jest na krańcach naszego widzenia, zdaje się nam, że jest w równéj od nas odległości; ztąd wynika pozorna okrągłość widnokręgu i wypukła kulistość nieba. Zmieniając

swoje stanowisko na powierzchni ziemi, zmieniamy i swój widnokrąg. Punkt na niebie umieszczony wprost nad naszemi głowami nazywa się Zenit; przeciwległy jemu, pod naszemi nogami Nadyr — i linia łącząca oba te punkta, zowie się osią poziomu—czyli horyzontu.

Okolice świata (страны свѣта). Na każdym widnokręgu oznaczają się cztéry okolice świata, jakiemi są: wschód (востокъ), południe (югъ), zachód (западъ), i północ (сѣверъ). Obróciwszy się twarzą w tę stronę, gdzie słońce wschodzi, mamy przed sobą wschód, po prawéj ręce południe, po lewéj północ, a za sobą zachód. A że słońce nie w każdéj porze roku w jedném i témże samem miejscu wschodzi i zachodzi; przeto chcąc rzeczywiście oznaczyć okolice świata, potrzeba uważać wschód i zachód słońca w czasie porównania dnia z nocą (равноденствія), które przypada na początku jesieni 10 (22) Września i na początku wiosny 9 (21) Marca. Okolice świata można jeszcze oznaczyć w czasie każdéj pogodnéj nocy. Zwróciwszy swój wzrok na północ, spostrzeżemy tam gromadę z siedmiu gwiazd czyli konstelacyę (созвѣздіе), nazwaną Wielkim Wozem. Wprost nad tylnemi jego kołami, *a*, *b*, jaśnieje wielka gwiazda *c*, nazwana gwiazdą polarną. Ta zawsze stoi w jedném miejscu i wskazuje środkowy punkt północny. Patrząc na nią, będziemy mieli za sobą południe, po prawéj ręce wschód, po lewéj zachód. Wśród lasu strona drzew najbardziéj porosła mchem, jako najwięcéj mająca wilgoci, także wskazuje północ.

Równoleżniki (параллѣльные круги). **Równik** (экваторъ). Ponieważ kula ziemska obraca się około swéj osi od zachodu na wschód, to każdy punkt na niéj, każdy nawet przedmiot, a zatém i każdy z nas, obracając się wraz z ziemią, swoim biegiem zakreśla koło. Koła, takim sposobem zakreślone, leżą względem siebie w równéj odległości i dla tego nazywają się równoleżnikami. Im bliżéj biegunów, tém są mniejsze, im bliżéj środka odległości pomiędzy obudwoma biegunami, tém są większe, a zatém przechodzący przez środek téj odległości równoleżnik, tworzy największe koło i nazywa się równikiem, dlatego że dzieli kulę ziemską na dwie półkule (полушарья): na północną, na któréj my mieszkamy, i na południową, leżącą względem nas z tamtéj strony równika.

Stopnie (градусы). Każde koło dzieli się na 360° części równych, nazwanych stopniami (°); każdy stopień ma 60′ minut (′), każda minuta ma 60″ sekund (″). Ale miara stopni nie na wszystkich kołach

jest jednakowa; gdyż ta zależy od ich wielkości. Na równiku długość jednego stopnia równa się 15 milom jeograficznym czyli 105 wiorstom. Cały obwód koła równika wynosi (360°×15) 5,400 mil czyli 37,800 wiorst. Taką podróż odbywa każdy codziennie, kto się znajduje na równiku. Posuwając się od równika ku biegunom, równoleżniki stają się coraz krótsze, miara ich stopni coraz się zmniejsza, a następnie i podróż codzienna tych, co na nich mieszkają, staje się coraz krótsza. My, mieszkający (pomiędzy 50° i 55° szerokości północnéj) w mniejszéj połowie odległości równika od biegunów, zakreślamy sobą koło, równające się prawie 2,000 mil, mieszkańcy bliżsi bieguna zakreślają jeszcze mniejsze koła, a ci, co staliby na biegunach, codziennie tylko raz okręcaliby się około siebie.

Południki (меридіяны). Są-to koła, idące z góry na dół, czyli z północy na południe przez oba bieguny, równik i wszystkie równoleżniki. Przecinając się pod kątem prostym z równikiem i równoleżnikami tworzą, jakby sieć, na całéj kuli ziemskiéj. Południków może być tyle, ile sobie możemy wyobrazić punktów na równiku, albo też na którymkolwiek równoleżniku; a zatém każde miejsce położone jedno względem drugiego na wschód lub zachód, ma swój osobny południk, który w tém miejscu dzieli kulę ziemską na dwie półkule: na wschodnią i zachodnią (полушаріе восточное и западное). Z pomiędzy niezliczonéj liczby południków, jeden z nich bierze się za pierwszy; i takim jest, przechodzący przez Ferro, jednę z wysp Kanaryjskich, na zachodnich brzegach Afryki. Oprócz tego Anglicy prowadzą swój pierwszy południk przez obserwatoryum w Greenwich (czytaj Grynicz), a Francuzi przez obserwatoryum paryskie. Każdy południk, tak jak równik, nazywa się wielkiém kołem i dzieli się na 360°, któremi oznacza się odległość miejsc od równika lub biegunów. Odległość równika od każdego bieguna równa się 90°, czyli czwartéj części całego okręgu południka. Ponieważ ziemia przy biegunach jest nieco spłaszczona, to południk o kilkanaście mil jest kołem mniejszém od równika, a ztąd jest cokolwiek mniejsza miara jego stopni.

Zwrotniki (тропики), **koła biegunowe** (полярные круги). Zwrotniki są-to dwa równoleżniki, poprowadzone z obu stron równika o 23½°. Zwrotnik Raka (Тропикъ Рака) leży na półkuli północnéj, zwrotnik Koziorożca (Тропикъ Козерога) na półkuli południowéj. Dwa koła biegunowe są-to także dwa równoleżniki, poprowadzone o 23½° od biegunów. Jeden z nich nazywa się kołem biegunowém północném (сѣверный полярный кругъ), drugi kołem biegunowem południowém (южный полярный кругъ).

Szerokość i długość jeograficzna (широта и долгота мѣста). Szerokość jeograficzna, czyli odległość jakiego miejsca od równika, jest dwojaka: północna i południowa. Mierzy się stopniami południka, wziętego za pierwszy. Na kartach jeograficznych oznacza się równoleżnikami, nakreślonemi zwykle co 5°, 10° lub 50° stopni na południku. Największa szerokość jeograficzna jest 90°, a zatém równa się odległości biegunów od równika.

Długość jeograficzna, czyli odległość jakiego miejsca od południka pierwszego, mierzy się stopniami równika. Idąc wciąż w jednym kierunku aż do 360°, albo też w dwóch przeciwnych kierunkach: wschodnim i zachodnim, aż do połowy okręgu koła, to jest do 180°. W tym ostatnim razie powstaje wschodnia i zachodnia długość jeograficzna i największa z nich równa się 180°.

Szerokość i długość jeograficzna oznaczając odległość miejsc od równika i pierwszego południka, pokazuje ich położenie na kuli ziemskiej i na kartach jeograficznych.

Strefy czyli **pasy ziemskie** (земные пояси). Zwrotniki i koła biegunowe dzielą powierzchnię kuli ziemskiéj na pięć stref czyli pasów: dwa zimne, dwa umiarkowane i jeden gorący.

Pas gorący czyli **zwrotnikowy** (жаркій поясь), leży z obu stron równika, na przestrzeni pomiędzy dwoma zwrotnikami. Mieszkający w tymże pasie mają dwa razy do roku jeden dzień taki, w którym słońce znajduje się wprost nad ich głowami, czyli, na zenicie ich poziomu, a to z następującéj przyczyny. Słońce w biegu pozornym około ziemi, zdaje się tylko dochodzić do zwrotników i od nich zwracać się ku równikowi. Na początku lata jest ono na zwrotniku Raka, do którego przez trzy miesiące wraca się ku równikowi i staje nad nim na początku jesieni. Po czém, przez trzy miesiące jesienne dąży do zwrotnika Koziorożca, i staje nad nim na początku zimy. Tym sposobem przechodzi raz nad głowami mieszkających w pasie gorącym. Od zwrotnika Koziorożca przez trzy miesiące zwracając się znowu ku równikowi, a po przejściu przez równik, idąc daléj ku zwrotnikowi, bywa powtórnie nad głowami mieszkańców pasa gorącego. Zresztą ono bardzo się mało od nich oddala, krążąc wciąż tylko pomiędzy zwrotnikami; dla tego to promienie jego padając prawie pionowo na ziemię wzniecają w tym pasie wielkie upały, i długość dnia mało tu czém się różni od długości nocy; z czego wynika, że po upale dziennym zwykle następuje mocne zimno w nocy — i wywiera nader szkodliwy wpływ na zdrowie nieprzywykłych do takich zmian temperatury. W pasie gorącym są tylko dwie pory roku: dżdżysta i sucha.

Dwa pasy umiarkowane (умѣренные поясы), leżą pomiędzy zwrotnikami i kołami biegunowemi; jeden na północnéj, a drugi na południowéj półkuli. Tu już słońce nigdy nie bywa wprost nad głowami mieszkańców, dlatego promienie jego padają ukośniéj, mniéj świécą i mniéj grzeją, a następnie ciepło i zimno bywa tu umiarkowane i wyraźne cztery pory roku: wiosna, lato, jesień i zima.

Dwa zimne pasy (холодные поясы), leżą pomiędzy kołami biegunowemi i samemi biegunami. Promienie słońca, bardzo mało wzniesionego nad poziom, jak to u nas bywa przy jego wschodzie i zachodzie, padają zupełnie ukośnie, mało świecą, a jeszcze mniéj grzeją. Przy końcu wiosny i na początku lata dnie bywają bardzo długie, za to w jesieni i zimą, bardzo krótkie. Na kole biegunowém raz do roku dzień i noc trwają po 24 godzin. Ta nierówność dni i nocy coraz bardziéj wzrasta i dochodzi do tego, iż na samych biegunach pół roku słońce wcale nie zachodzi, a drugie pół roku wcale go nie widać.

Bieg ziemi około słońca (Движение земли около солнца). Nad ostatniém kołem *Wielkiego Wozu* stoi nieruchoma gwiazda polarna. Podobna gwiazda znajduje się nad biegunem południowym, ale my jéj nie widzimy, tylko mieszkający na samym równiku widzą obie te gwiazdy, leżące na krańcach swojego poziomu, jednę na północy, a drugą na południu. O te dwie gwiazdy opierają się końce osi ziemskiéj. Nie zmieniając takiego położenia swéj osi, ziemia biegiem postępującym idzie naprzód po elipsie czyli podłużném kole, na płaszczyznie którego, i to prawie w samym środku, znajduje się słońce. Płaszczyzna tej elipsy przecina kulę ziemską na ukos pomiędzy zwrotnikami; a zatém jest pochyła do osi ziemskiéj. Po drodze więc pochylonéj do osi i przecinającéj ukośnie ziemię pomiędzy zwrotnikami, ziemia odbywa swą drogę około słońca, i w biegu swoim takie względem niego przyjmuje położenie, że tylko miejsca pomiędzy zwrotnikowe, kolejno jedne po drugich stają na przeciw słońca i doznają wpływu jego promieni, pionowo padających na ziemię. Za obrębem zwrotników promienie te padają coraz ukośniéj w miarę tego, jak to lub owo miejsce jest bliższe biegunów. Dajmy na to, że ziemia, idąc po obwodzie elipsy, jest w tém położeniu, że promienie słońca padają wprost na równik, czyli na środek ziemi, wtedy ukośne jego promienie dosięgają obu biegunów i oświetlają całą ziemię. Dzień wszędzie równa się nocy. Ależ to trwa krótko, ziemia ze stanowiska podrównikowego posuwając się daléj ku temu lub owemu zwrotnikowi, wychyla się jedną swoją półkulą więcéj,

niż drugą na działanie słońca, i w miarę tego jak oświetla się coraz więcéj jedna jéj połowa, druga pogrąża się w cieniu; na jednéj półkuli wzrasta dzień, na drugiéj noc; na jednéj zaczyna się: wiosna, lato, jesień, zima; na drugiéj przeciwnie: jesień, zima, wiosna, lato. Porównanie dnia z nocą przypada dwa razy da roku: jesienne, 10 (22) Września i wiosenne 9 (21) Marca. Przesilenie dnia z nocą zimowe, przypada na początku zimy 10 (21) Grudnia, a przesilenie letnie 10 (22) Czerwca na początku lata. Podczas pierwszego mamy najdłuższą noc, a podczas drugiego przesilenia dzień najdłuższy, które-to (dnie i nocy) u nas w Warszawie pod 52° szerokości północnéj trwają około 17 godzin. Im daléj ku północy, tém dłużéj trwają, a na biegunach równają się półroczu.

Słońce i gwiazdy (солнце и звѣзды). Słońce oświetla i ogrzewa ziemię, większe jest od niéj półtora miliona razy, a z przyczyny swéj odległości od ziemi, wynoszącéj przeszło 20 milijonów mil, wydaje się nam małym krążkiem na niebie. Słońce stoi nieruchome wśród płaszczyzny podłużno kolistéj, po obwodzie której ziemia wraz z nami, i z tém wszystkiém, co się na niéj znajduje, odbywa swoją podróż roczną. Światło przebiegając 40,000 mil na sekundę, przybywa do nas od słońca w przeciągu 8 minut; a zatém już 8 minut upłynęło po każdym wschodzie i zachodzie słońca, kiedy nam się zdaje, że słońce tylko co weszło lub zaszło.

Gwiazdy, które widzimy na wklęsłém sklepieniu nieba, są także słońca, podobne do naszego słońca; mogą być nawet większe od niego; ale tak odległe od nas, że światło od najbliższéj nas gwiazdy przychodzi do nas w kilkanaście, kilkadziesiąt, a może i w kilkaset lat; a zatém, gdyby gwiazdy pogasły na niebie, jeszczebyśmy długi przeciąg czasu widzieli je w témże samém miejscu, w którem przedtém były. Gwiazd na niebie jest nieskończona ilość. Widziane z ziemi, podzielono na gromady czyli konstelacye (созвѣздія) i nadano im różne nazwiska od podobieństwa mniéj więcéj do przedmiotów ziemskich. Nad drogą ziemską ciągnie się pas, złożony z dwunastu gromad gwiazd, i ten nazywa się zodyakiem czyli zwierzyńcem niebieskim. Gromady te, czyli jak zwykle mówi się, znaki, są: baran, byk, bliźnięta, rak, lew, panna, waga, niedźwiadek, strzelec, koziorożec, wodnik i ryby.

Liczba ich równa się liczbie naszych miesięcy; a zatém co miesiąc ziemia obiegając słońce, przychodzi pod inny znak. Na niebie widzimy jeszcze szeroki pas, ciągnący się z północy na południe, na-

zwany *drogą mleczną*. Jest-to skupienie samych gwiazd, przedstawiających mglisto białawe światło.

Gwiazdy, podobnież jak nasze słońce, są nieruchome, a ich pozorny wschód i zachód, jest skutkiem obrotu ziemi około swéj osi. Ale nie wszystkie gwiazdy wschodzą i zachodzą; leżące na końcach idealnéj osi ziemskiéj czyli gwiazdy biegunowe, są nieruchome; bliższe ich, i w ogóle te wszystkie, które, obróciwszy się twarzą na północ, widzimy przed sobą, biegiem swoim na niebie zakreślają mniejsze lub większe koła, i tylko leżące po za nami wschodzą i zachodzą. Toż samo powtarza się na każdéj innéj szerokości jeograficznéj.

Planety (планеты). Są-to ciała niebieskie zupełnie podobne do naszéj ziemi; biegiem dziennym obracają się około swéj osi, a biegiem postępującym krążą około słońca po elipsach czyli kołach podłużnych. Świecą oświetlone blaskiem słońca, które leży na płaszczyznie i prawie we środku ich drogi około słońca. Odległość ich od słońca jest rozmaita; rozmaitéj długości mają dnie i lata. Są takie między niemi, których rok trwa kilkadziesiąt lat naszych czyli ziemskich. Grecy nazwali je planetami, to jest błąkającemi się, gdyż w biegu swoim ukazują się raz w tém, drugi raz w inném położeniu względem gwiazd. Z pomiędzy kilkunastu większych planet, niektóre można widzieć gołém okiem, jak Jowisza, Merkurego, Marsa, Wenus. Ten ostatni planeta jest bliższy słońca, niż ziemia, ma więc od niéj rok krótszy. Ukazuje się przed wschodem słońca i po zachodzie w postaci jasnéj gwiazdy, zwanéj u nas Jutrzenką.

Księżyc (луна). Z pomiędzy wszystkich ciał niebieskich księżyc jest najbliższy ziemi; zaledwie bowiem jest o kilkadziesiąt tysięcy mil od niéj odległy. Z przyczyny tak małéj odległości wydaje się w porównaniu ze słońcem i gwiazdami, wielkiém kołem, rzeczywiście zaś jest pięć razy mniejszy od ziemi. Jaśnieje oświetlony światłem słońca. Bieg ma potrójny: obraca się około swéj osi, chodzi na około ziemi i z ziemią postępuje na około słońca. Nazywają go satelitą, czyli towarzyszem ziemi. Ziemia od zachodu na wschód odbywa swój obrót; w tymże kierunku i księżyc odbywa swój obieg na około ziemi, ale odbywa go w przeciągu prawie 28 dni, gdy tymczasem ziemia obraca się we 24 godzin, a zatém obraca się daleko prędzéj, niż księżyc zdoła ją obejść; dlatego nam się zdaje, że on krąży około ziemi od wschodu na zachód. W tym obiegu swoim około ziemi zawsze jedną i tąż samą stroną zwraca się ku ziemi, druga jego strona jest dla nas niewidzialna. Na ten raz księżyc jest podobny do człowieka, który patrząc na globus i mając wciąż zwróconą ku niemu twarz, obszedłby

w około stół, na którym stoi globus. Dajmy na to, że ten globus jest ziemią, a człowiek chodzący około niego jest księżycem. Za tym człowiekiem niechaj będzie świéca lub okno, które przedstawiałoby słońce. Jeśli ów człowiek stanie pomiędzy globusem a świécą ta ostatnia oświetli tylko tył głowy człowieka, a twarz jego, pokryta ciemnością, nie rzuci żadnego światła na globus. W takiém położeniu względem ziemi i słońca znajduje się księżyc podczas nowiu. Wtenczas my go z ziemi wcale nie widzimy. Gdy tenże człowiek zacznie powoli usuwać się z przed świécy, część jego okrągłéj twarzy zacznie się powoli wychylać na światło i okrawek jéj, w postaci sierpa oświetlony, przedstawi nam księżyc w pierwszéj jego kwadrze. Oświetla się jego zachodnia połowa, jako najprzód wychylona na blask słońca, a rogi ma zwrócone ku wschodowi. W miarę tego jak człowiek postępuje daléj około stołu, większa część twarzy jego oświetla się; nakoniec gdy stanie przed świécą po za globusem cała jego twarz pokryje się światłem. W takiém położeniu znajduje się księżyc podczas pełni. Cała jego strona, zwrócona ku nam jaśnieje. Ale w miarę tego, jak przedstawiciel księżyca będzie się napowrót przybliżał ku oknu lub świecy, to połowa jego twarzy, która podczas pierwszéj kwadry wychyla się na światło zacznie stopniowo pokrywać się ciemnością, i gdy się cała pokryje, przedstawi księżyc w ostatniéj jego kwadrze. Poczém i wschodnia część księżyca pogrąży się w ciemności i nastanie nów. Takie zmiany księżyca nazywają się światłocieniem lub lunacyami (фазы). Podczas nowiu księżyc wschodzi i zachodzi o szóstéj godzinie rano i o szóstéj wieczorem. Podczas pierwszéj kwadry wschód jego przypada o 12 w południe, a zachód o 12 w nocy. Podczas pełni wschodzi o szóstéj wieczorem i o tejże godzinie zachodzi rano, a zatém świeci nam przez całą noc. W ostatniéj kwadrze wschodzi o północy, a zachodzi nazajutrz o południu. Ponieważ księżyc raz się tylko obraca około swéj osi w przeciągu 28 dni, dzień więc na nim i noc trwają po 14 dni, zresztą niema na nim ani powietrza, ani wody. Nie tylko ziemia, ale i niektóre jeszcze planety mają swoje księżyce.

Zaćmienia słońca i księżyca (Солнечныя и лунныя затмѣнія). Jeśli księżyc w obiegu swoim około ziemi stanie pomiędzy ziemią i słońcem, i to ostatnie w części lub całkowicie zasłoni, wtedy mamy całkowite lub cząstkowe zaćmienie słońce. Ostatnie całkowite zaćmienie słońca było u nas 16 (28) Lipca 1851 r. Jeśli ziemia stanie pomiędzy słońcem a księżycem i cień jéj cząstkowo lub całkowicie pokryje księżyc, wtedy daje się widzieć cząstkowe lub całkowite zaćmie-

nie księżyca. Zaćmienia księżyca częściéj się zdarzają, jak zaćmienia słońca, gdyż cień ziemi, jako większéj, daléj sięga i zasłania tarczę księżyca.

Komety (кометы), pospolicie nazywane miotłami, należą do rzędu planet; ale nie są okrągłe i zsiadłe; albowiem składają się z głowy i ogona i są tak przezroczyste, że przez ogon a nawet i przez głowę ich można widziéć gwiazdy. Oprócz tego, komety nie obracają się około owéj osi, odbywają swą podróż około słońca w elipsach nader podłużnych; dlatego to, jeśli się raz przybliżą do słońca i przedstawią się dla mieszkańców naszéj ziemi w postaci miotły na niebie, to potém nie raz całe wieki czekać potrzeba, zaczém powtórnie się ukażą, a kiedy się ukażą, to wiadomo z dawniejszych postrzeżeń. Jednakże wiadomość o mającém nastąpić zaćmieniu słońca lub o pojawieniu się jakiegoś komety bywa przyczyną niemałego strachu, jakoby to lub owo miało sprowadzić jakieś nieszczęście dla naszego planety i dla jego mieszkańców. Prosty lud zaczyna gwarzyć o końcu świata. Że ten przestrach jest niedorzeczny, przekonano się o tém w 1851 roku podczas całkowitego u nas zaćmienia słońca. Powtóre przepowiednia, oparta na postrzeżeniach astronomicznych, że w tym lub owym roku, miesiącu, dniu, godzinie i minucie przypadnie zaćmienie słońca, lub pojawi się kometa, dowodzi, że owe zjawiska już nie raz były, gdyż inaczéj czasu ich ukazania się ludzie nie umieliby przepowiedziéć i oznaczyć z taką dokładnością. Jeśli już nie raz były i nic złego nie wyrządziły ani ziemi, ani jéj mieszkańcom, to jeśli znów się ukażą, podobnież nic złego im nie wyrządzą.

Globus i karty jeograficzne. Najdokładniejsze wyobrażenie powierzchni ziemi daje nam kula sztuczna, globusem zwana. Na nim zauważyć potrzeba oś ziemi, bieguny i koło czyli południk sztuczny, mogący się zastosować do każdego miejsca. Na tym południku sztucznym oznaczone są stopnie szerokości. Kółko płaskie, w zęby którego wstawia się globus oznacza poziom sztuczny; daléj łatwo rozpoznać koła biegunowe, zwrotniki, równoleżniki i równik, na którym oznaczone są stopnie długości jeograficznéj.

Chcąc dowiedziéć się, jaka jest szerokość i długość danego miejsca, dosyć jest to ostatnie podprowadzić pod południk sztuczny, a stopnie nad nim wskażą szerokość, stopnie pod nim, na równiku pokażą długość jeograficzną.

Karty jeograficzne czyli mapy, przedstawiają mniejsze części powierzchni ziemi. Jeśli położymy przed sobą kartę jeograficzną,

tak jak być powinna, to w górze będzie północ, na dole południe, po prawéj ręce wschód, po lewéj zachód.

Linie nakreślone od wschodu na zachód, wyobrażają równoleżniki, a po obu krańcach ich położone liczby, oznaczają stopnie szerokości jeograficznéj.

Linie poprowadzane z północy na południe, oznaczają południki, na końcach ich umieszczone liczby wskazują długość jeograficzną.

Lądy (cyma). W początkach świata woda, powietrze i wszystkie części, obecnie składające ziemię, były razem z sobą zmięszane i roztopione w żarzącym się ogniu.

Wtedy-to ziemia przedstawiała ognistą niekształtną bryłę; ale kręcąc się około swéj osi i chodząc około słońca, zaczęła przybierać postać kuli, nieco spłaszczonéj pod biegunami, a wydętéj pod równikiem. W miarę tego jak stygła, powietrze z wodą z niéj się wydzielały, zawisły nad nią, a części stałe, jak piasek, glina, kamienie i t. p. układały się warstwami w różnych kierunkach, i tworzyły skorupę ziemi (земную кору). We wklęsłościach téj skorupy osiadała woda, wydzielająca się z powietrza, i przy współdziałaniu wewnętrznego ognia, wywierała swój wpływ na powierzchnię ziemi. W skutek wewnętrznego ciepła i tworzącéj się przezeń pary, powierzchnia ziemi chwiała się w tę i ową stronę, następnie woda na niéj przelewała się z jednego miejsca na drugie, unosiła z sobą piasek, glinę, nawet i twardsze odłamki skorupy, i z nich tworzyła wzgórza, poprzerywane wąwozami, ułatwiającemi ściek wody. W niektórych miejscach działanie wewnętrznego ognia wypchnęło na zewnątrz twarde skaliste massy i dało początek wyniosłościom na ziemi, płaskowzgórzom i górom. W nich-to zwykle zawierają się wszelkiego rodzaju kamienie i kruszce, które się w początkach istnienia ziemi utworzyły w ogniu i więcéj już się nie tworzą. Kiedy już ziemia mocno ostygła na swéj powierzchni i pokryła się zielonością roślin i drzew, kiedy już ukazały się na niéj pierwsze żyjące istoty, niekształtnéj postaci, woda w wielkiéj massie, układając się do równowagi na powierzchni kuli ziemskiéj, przelewała się jeszcze kilka razy z miejsca na miejsce i zatapiała lądy, wszystko na nich niszcząc, unosząc z sobą i zwalając w doliny i wklęsłości. W tych-to dolinach i wklęsłościach drzewa i rośliny z wierzchu przykryte ziemią a z pod spodu wystawione na działanie wewnętrznego gorąca, z czasem zwęgliły się i dały początek węglom kamiennym, różnym gatunkom torfu, i oleju skalnego, czyli nafty. W niektórych miejscach

zachowały się jeszcze dotąd kości, a nawet całe szkielety zwierząt przedpotopowych, zwykle zwanych saurami i mamutami. Ogrom ich postaci wprawia nas w podziwienie. W obecnym stanie kula ziemska składa się z wierzchniéj skorupy i z wewnętrznéj ognio-płynnéj massy. Grubość wierzchniéj skorupy z pewnością niewiadoma. To tylko pewna, iż, coraz głębiéj zapuszczając się, tém większe czujemy ciepło; i to jest stałe, niezależne od zmian zewnętrznéj temperatury; czego dowodem są nasze piwnice, i inne lochy, zarówno latem i zimą utrzymujące kilka stopni ciepła.

Jak zaś, niezbyt głęboko w ziemi, gorąco dochodzi do kilkudziesięciu i kilkuset stopni, przekonywają o tém źródła wody wrzącéj i wybuchy wulkanów. ziejące ogniem i wydające kipiącą lawę. Żyjemy więc na ziemi, jak na piecu, którego twarde i może na kilkadziesiąt mil grube ściany, nie dozwalają nam czuć tego, co się wewnątrz niego dzieje.

Wierzchnia tylko warstwa ziemskiéj skorupy, wystawiona na działanie powietrza, wody i ciepła z czasem skruszała, stała się sypką, a pomięszana ze szczątkami roślin i zwierząt, tworzy ziemię rodzajną, w któréj drzewa i rośliny zapuszczają swoje korzenie i dostarczają ludziom i zwierzętom wszystkiego tego, czego potrzebują do utrzymania swego życia na ziemi.

Powierzchnię wody i lądu mierzy się milami kwadratowemi, czyli przestrzeniami, mającemi wzdłuż i wszerz jedną milę (7 wiorst). Powierzchnia całéj kuli ziemskiéj obejmuje 9,280,000 mil kw. Z tych trzy części powierzchni kuli ziemskiéj pokryte są wodami, a czwarta zaledwie przypada na ziemię suchą, wystającą z wody, czyli na ląd stały.

Większe lądy nazywają się częściami świata, których pięć się liczy: Europa, Azya, Afryka, Ameryka i Oceania. Pierwsze trzy nazywają się starym światem, a dwie ostatnie nowym, dlatego, że w nowszych czasach zostały odkryte. Europa leży na półkuli półn., w pasie po największéj części umiarkowanym, jest najludniejsza, najoświeceńsza i najpotężniejsza, chociaż, co do wielkości, zajmuje przedostatnie miejsce. Na południu Europy leży Afryka po większéj części w pasie gorącym; na wschód tych dwóch położona jest Azya, największa z części świata, rozciąga się na półkuli północnéj prawie od koła biegunowego do równika. Trzy te części stykają się z sobą i tworzą największy ląd na kuli ziemskiéj. Ameryka leży na zachód Europy i Afryki, i od nich oddzielona jest wielką przestrzenią wody; rozciąga się na obu półkulach przez wszystkie prawie pasy, prócz biegunowe-

go na półkuli południowéj. Oceania najmniejsza część świata, leży między Azyą i Ameryką w gorącym i umiarkowanym pasie południowym.

Wyspa, jest-to niewielka część lądu ze wszech stron oblana wodą.

Archipelag czyli Wielowysep, jest-to gromada wysp blizko siebie leżących.

Półwysep jest część ziemi tylko ze trzech stron oblana wodą, a czwartą stykająca się z innym lądem, daleko większym.

Międzymorze czyli **Przesmyk,** jest-to wązka część lądu, ścieśniona dwoma morzami i zwykle łącząca półwysep z dalszym lądem.

Równiny nie mające wody, pokryte najwięcéj piaskiem nazywają się *pustynią.*

Część ziemi urodzajnéj, wśród piaszczystéj pustyni, nazywa się *oazą.*

Przestrzeń ziemi zarosła bujną trawą, niewydająca drzew i niezdatna do uprawy, tworzy *step.*

Przestrzeń ziemi przesiąkła wodą, pokryta mchem, tworzy *błota. trzęsawiska, topiele.*

Jeśli i wśród lata ziemia pod mchem nie odmarza, takie przestrzenie nazywają się *tundrami.*

Pagórek czyli **Wzgórze,** jest-to mierna wyniosłość ziemi, nie przechodząca 1,000 stóp.

Górą, nazywa się większa nad tysiąc stóp wyniosłość ziemi, licząc od poziomu morza.

Najwyższe dotąd wymierzone góry są w Azyi, jakoto: Everest i Dhawalaghiri, mające blisko 28,000 stóp, czyli 8 wiorst wysokości.

Wyżyna, czyli płaskowzgórze, jest to rozległa przestrzeń ziemi, wysoko nad poziom morza wzniesiona.

Szereg gór, których podstawy z sobą się stykają, nazywa się *pasmem* czyli *łańcuchem gór.*

Jeśli zaś góry nie tworzą łańcucha, tylko są obok siebie skupione, składają *gromadę gór.*

Wierzchołek gór nazywa się *szczytem.*

Ciepło powietrza zmniejsza się w miarę tego, jak wznosimy się nad powierzchnię ziemi, tak iż nad każdém miejscem na ziemi, jest w górze punkt, w którym wieczna panuje zima. I tu jest właśnie tak nazwana linia śnieżna. Pod równikiem idzie ona najwyżéj, bo na 16,000 stóp od poziomu morza, czyli na 5 wiorst, i zniża się coraz bardziéj postępując ku biegunom. U nas np. o dwie wiorsty w górze już wieczna panuje zima, nad Petersburgiem o półtory, a w oko-

licach bieguna linia śnieżna dotyka ziemi, i dlatego tam lód i śnieg ciągle pokrywają ziemię i ciągle trwa zima. Szczyty gór wznoszące się nad linią śnieżną, wiecznie są pokryte śniegiem i lodem, gdy tymczasem u podstawy tychże gór może być nieznośny upał.

Na dolinach wyniosłych gór tworzą się z roztopionych i na nowo zmarzłych lodów, rozległe pola lodowate (Gletschery). Bardzo często z wysokości gór staczają się ogromne massy śniegu czyli tak nazwane lawiny i częstokroć całe wsie niszczą.

Wulkany czyli **Ogniogóry**. Są-to oddzielne w kształcie głowy cukru ściętéj u wierzchu i najczęściéj w blizkości morza stojące góry. Na wierzchołku ich znajduje się otwór kraterem zwany. Z tego-to otworu czasami wybucha dym i ogień, wylatuje piasek i popiół, leje się rzeką ognista lawa, a niekiedy woda i błoto.

Wybuch wulkanu zwykle poprzedza podziemny łoskot, trzęsienie ziemi i zapach siarki w powietrzu.

Przyczyna trzęsienia ziemi i wybuchy wulkanów. Trzęsienie ziemi i jéj padanie się w niektórych miejscach jest skutkiem działania, znajdującéj się pod skorupą ziemi, ognisto płynnéj massy. Jeśli jedne części skorupy ziemskiéj opadają, a natomiast drugie się podnoszą, trzęsienia ziemi zwolna po sobie następują i bywają podobne do zboża, falującego za powiewem wiatru.

Jeśli taż sama ognio-płynna massa silnie uderza o skorupę ziemi, ta raptownie podskakuje do góry i rzuca w powietrze przedmioty, znajdujące się na powierzchni ziemi.

Niekiedy pewna przestrzeń ziemi wiruje, na podobieństwo odmętu wody. W takim razie trzęsienie ziemi wirowe rozwala budowle i przerzuca je z jednego miejsca na drugie. Wybuch wulkanu poprzedza trzęsienie ziemi i łoskot, a zaczyna się od tego, że w powietrze wylatuje massa kamieni zatykających otwór krateru. Kamienie te, niekiedy ważące po kilka tysięcy pudów, lecą z szybkością kuli armatniéj i padają o kilka mil od wulkanu. Po wyrzuceniu kamieni z otworu wulkanu, podnoszą się pary i gazy wraz z popiołem i tworzą nad nim słup, niekiedy dwie wiorsty wysoki. Dolna część tego słupa jaśnieje od żarzącéj się wewnątrz krateru lawy, górna zaś bywa koloru szarego, lub zupełnie ciemnego z przyczyny wielkiéj ilości popiołu, unoszącego się z parą. Popiół ten, miotany wiatrem w różne strony, niekiedy całą okolicę pokrywa grubą ciemnością, a wśród téj ciemności dają się widzieć błyskawice, rozdzierające słup, i daleko słychać powtarzający się łoskot i gro-

my. Tymczasem ostudzone pary, spadają wraz z popiołem i tworzą ulewny deszcz, a powstające ztąd błoto spływa z pochyłości wulkanu i zatapia okoliczne wsie i miasta. Wśród tych zjawisk, w głębi otworu coraz się wyżéj wznosi rozżarzona lawa, i jeśli wulkan niewysoki, wylewa się górą przez jego otwór; jeśli zaś lawa nie może dosięgnąć krawędzi otworu, to przedziera się przez rozpadliny z boku i płynie w postaci ognistéj rzeki, niekiedy kilka mil szerokiéj, a kilkadziesiąt sążni głębokiéj. Siła ognia lawy jest tak wielka, że zdala przed nią będące zielone drzewa, jak siarka płoną ogniem, a mury pękają i rozsypują się w gruzy. Poczém potrzeba kilku, kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu lat, ażeby taż lawa wskroś ostygła i stwardniała.

W czasie wrzenia lawy w gardle krateru zbiera się na jéj powierzchni massa, podobna do piany, i zamienia się w pumeks, który wraz z popiołem i parą wylatuje na powietrze i pada w okolicach wulkanu.

Część ziemi, ostro zachodząca w morze, nazywa się *przylądkiem* (мысъ) czyli *kapem*. Góry, doszedłszy do morza, zwykle kończą się przylądkami.

Wody. Z pomiędzy wszystkich wód, znajdujących się na powierzchni kuli ziemskiéj, najwięcéj zasługują na uwagę oceany i morza. Dno ich jest-to ląd, pokryty wodą, niekiedy na milę, na dwie i więcéj głęboką. Ma ono swoje wzniesienia i wklęsłości. Woda morska bywa koloru niebieskawego, niekiedy wpada w zielony, w żółty, a nawet i biały; w niektórych miejscach bywa tak przezroczysta, iż o 25 sążni w jéj głębi można widzieć pływające ryby i znajdujące się na dnie morskiem porosty.

Woda morska ma smak gorzko-słony, a zatém jest niezdatna do picia; jest gęstsza od wody rzecznéj, a zatém większe od niéj może udźwignąć ciężary.

Podczas spokojnéj nocy, morze jaśnieje światłem fosforycznem, podobném do tego, jakie sprawia w ciemności tarcie zapałek. Światło to pochodzi od mnóstwa drobnych robaczków, mogących je wydawać. Za płynącym okrętem, statkiem, a nawet łódką, zwykle ciągnie się smuga podobnego światła, a w czasie wzburzenia morza fale jego zdają się płonąć i przedstawiają widok gorejących zagonów.

Prądy. Woda morska rzadko kiedy stoi w miejscu spokojna; najczęściéj już-to jest miotana wiatrami w różne strony, już-to płynie w pewnym, jednostajnym kierunku i tworzy tak nazwane prądy. Przyczyna prądów jest wysokie ciepło pod równikiem, a mocne zi-

mno pod biegunami i w ich okolicy. Rozegrzana pod równikiem woda wzdyma się i płynie ku północy, ale, w biegu swoim spotykając lądy, uderza o nie i roztrąca się na prądy cząstkowe. Na oceanie Atlantyckim woda pod równikiem płynie od wschodu na zachód ku Ameryce. Uderzywszy się o węgłowaty brzeg Ameryki, rozdziela się na dwa prądy, z których jeden kieruje się wzdłuż brzegów Ameryki Południowéj, a drugi dąży prosto na północ do zatoki Meksykańskiéj, zkąd, pod nazwiskiem prądu zatokowego czyli Golf-sztromu, wychodzi na ocean Atlantycki, i jedna jego część zwraca się ku Afryce, gdzie się łączy z prądem południowym, a druga część zmierza ku środkowéj i północnéj Europie i ciepłem swojém ogrzewa tę naszą część świata; a następnie jest przyczyną tego, że kraje leżące bliżéj oceanu Zachodniego mają klimat łagodniejszy.

Prądem zimnym woda płynie spodem morza z północy, od biegunów ku równikowi i uzupełnia sobą tę ilość wody, którą uniósł z sobą prąd południowy. Jeśli spotykają się dwa przeciwne sobie prądy, powstaje ztąd wir morski, czyli otchłań. Jeśli pochwyci okręt, to go pociąga za sobą, druzgocze i wyrzuca napowrót. Z pomiędzy wirów najstraszniejszy jest Mahl-Strom, na północno-zachodnich brzegach skandynawskich. Szczęście, że szum jego o kilka mil daje się słyszéć, i ostrzega żeglujących o grożącém im niebezpieczeństwie.

Brzegi morskie. Linia, gdzie się morze styka z lądem, nazywa się brzegiem morskim. Ponieważ morze wdziera się w głąb' lądu i ląd zapuszcza się w przestrzeń morza, przeto linia nadbrzeżna, rozgraniczająca ląd od morza, zwykle bywa kręta. Brzegi morskie zwykle dzielą się na wysokie i nizkie. U brzegów wysokich morze odznacza się swoją głębokością i dozwala okrętom przybijać do lądu. Na takich brzegach porobiono porty czyli stanowiska dla okrętów. U brzegów nizkich przeciwnie woda częstokroć tak bywa płytka, iż nawet łodziom nie dozwala przystępu do samego lądu. Woda morska z łoskotem i szumem uderza o brzegi wysokie. Jeśli te są z granitu, przebija je, i zapuszcza się w głąb' lądu w postaci wązkich zatok czyli fiordów, otoczonych wysokiemi skałami. Jeśli brzegi są nizkie, to woda morska wyrzuca na nie piasek i wszystko to, co się w niéj znajduje; ztąd powstają nadbrzeżne wały, niekiedy na 100 sążni wysokie i na kilkadziesiąt mil długie. Brzegi takie zowią ładjunami (дюны).

Przypływ i odpływ morza. Działanie przyciągającéj siły słońca i księżyca sprawia to, że wody morskie przez sześć godzin płyną do

brzegów z wielkim szumem, podnoszą się do znacznéj wysokości w górę, i to jest wezbranie czyli przypływ morza. W skutek takiego wezbrania wody morskiéj, głębokość niektórych rzek przy ujściu tak dalece się powiększa, iż okręty mogą po nich żeglować. W tém wezbraniu woda morska, przez kilku minut zatrzymana, zaczyna znowu przez sześć godzin odpływać, i to jest opadanie czyli odpływ morza. Poczém znowu następuje wezbranie i t. d.

Największe zebranie wody gorzko-słonéj nazywa się *oceanem*, i ten właściwie jest jeden; lecz zwykle dzielą go na pięć części czyli oceanów, jakiemi są:

1) Ocean Północny oblewa północne brzegi Europy, Azyi i Ameryki.

2) Atlantycki czyli Zachodni, oddziela Amerykę od Europy i Afryki.

3) Wschodni czyli Spokojny, inaczéj Wielki, zalega całą przestrzeń między Azyą i Ameryką.

4) Indyjski oblewa południowe brzegi Azyi, a wschodnie Afryki. Daléj na południu:

5) Oceen Południowy, mało znany, rozciąga się aż do bieguna południowego.

Morze jest część oceanu.

Odnoga czyli **zatoka**, jest część morza głęboko zachodząca w ląd.

Cieśnina czyli **kanał**, jest część morza ścieśniona dwoma lądami i łącząca dwa morza.

Ustęp czyli **buchta**, jest to mniejsza zatoka. Jeśli ta z przyrodzenia zdatna jest do pomieszczenia okrętów i zabezpiecza je od wichrów i burz, nazywa się wówczas *przystanią*.

Przystań, urządzona ręką ludzką przez wzniesienie grobli z drzewa i kamieni, przez oczyszczenie dna morskiego, przez wystawienie latarni morskiéj i t. d., nazywa się *portem*.

Miejsce na morzu, gdzie okręta mogą mieć stanowisko, nazywa się *rejdą*.

Miejsce na morzu składające się z piasku i iłu, mało lub wcale nieokryte wodą, nazywa się *mieliznę*. Częstokroć fale morskie gromadzą pagórki piasku i te nazywają się *ławicami*. Niekiedy nad powierzchnią wód morskich sterczą skały lub téż zostają pod niemi ukryte: te zowią się *rafami* i są nader niebezpieczne dla żeglarzy.

Na powierzchni oceanu ogromne massy wody ciągle zamieniają się w parę, ulatującą w powietrze. Z pary ostudzonéj tworzą się mgły i chmury. Te pędzone wiatrem rozchodzą się

w różne strony, a w postaci deszczu, i sniegu spadając, tworzą jeziora, błota, źródła, strumienie, rzeki, jakotéż śniegi i lody na wyniosłościach gór.

Jezioro, jest-to wpadlina na stałym lądzie napełniona wodą, przybierającą ze źrodeł, strumieni i rzek, a najczęściéj powstającą ze śniegu i deszczu. Jeziora mające przypływ wody z miejsca wyższego, mają odpływ w miejscu niższém.

Stawy i sadzawki, są to wodozbiory ręką luzką dokonane, już-to przez zatrzymanie wody płynącéj za pomocą grobli (staw); już-to przez wykopanie wpadliny w miejscu niższém (sadzawka).

Źródła, zdroje, zdrojowiska, krynice (источники). Źródłem nazywa się ta woda, która wytryska z pod ziemi i bije w górę, niekiedy do bardzo znacznéj wysokości. Jeśli woda ze śniegów i deszczów na wyżynach przesiąkając przez grunt lekki, piaszczysty, dostaje się do miejsc nieprzepuszczalnych, mających dno z gliny lub granitu, i zbiera się na nich w znacznéj ilości, to wydostając się na zewnątrz tworzy źródła czyli zdroje.

Źródła, albo są zwyczajne, albo mineralne. Te ostatnie różnią się pomiędzy sobą, co do smaku i zapachu, i bywają zimne, letnie i gorące, podług tego, jak wytryskają z mniejszéj lub większéj głębokości w skorupie ziemi. Zowią się mineralnemi, dla tego, że zawierają w sobie rozpuszczoną sól, siarkę, żelazo, jodynę i inne pierwiastki mineralne i gazy. Źródeł mineralnych najwiecéj znajduje się w Europie, i to w środkowéj.

Strumienie (ручьи). Śniegi i lody, topniejące na górach, dają początek strumieniom, które częstokroć z wielką szybkością, z szumem i łoskotem spadają na dół i płyną coraz daléj i coraz niżéj. Ze źródeł zwyczajnych tworzą się także strumienie.

Rzeka (рѣка). Zwykle powstaje z połączenia strumieni i płynie łożyskiem, czyli miejscem zawartém pomiędzy brzegami, dopóki nie dopłynie do miejsca niższego, jakiém jest poziom morza, jeziora lub błota. Najgłębsza część łożyska nazywa się korytem rzeki.

Miejsce, dokąd rzeka uchodzi, nazywa się ujściem rzeki.

Główną rzeką nazywamy rzekę wielką, zabierającą z prawéj i lewéj strony rzeki poboczne, i uchodzącą do morza.

Rzeka nadbrzeżna jest ta, która bierze swój początek nieopodal od morza.

Stojąc na statku lub moście i patrząc w tę stronę, dokąd rzeka płynie, po prawéj ręce mamy brzeg prawy, po lewéj — brzeg lewy. A że okolica, w którą rzeka dąży, jest niższa od owéj, zkąd wypły-

wa; przeto ten kraj lub ta okolica, gdzie rzeka ma swoje źródło, nazywa się górnym, tam zaś gdzie jéj ujście, nazywa się dolnym.

Rzeka w biegu swoim często doznaje przeszkód od skał podwodnych, progami zwanych.

Niekiedy skały te leżą w poprzek łożyska i sprawiają to, że woda rzeki z szumem i łoskotem spada w przepaść i tworzy tak zwaną kataraktę czyli wodospad.

Powietrze (воздухъ). Kula ziemska do pewnéj tylko wysokości oblana jest powietrzem czyli atmosferą.

Balon nie może się wznieść wyżéj nad 10 wiorst w górę; daléj bowiem powietrze jest już tak rzadkie, że w niém ani balon się utrzymać, ani człowiek żyć nie może, nawet ogień ledwo się pali, i głos ledwo się daje słyszéć. W odległości 10 mil od ziemi już wcale nie ma powietrza. Nawet przy powierzchni ziemi gęstość jego nie zawsze i nie wszędzie jest jednakowa. Im zimniejsze powietrze, tém gęstsze i cięższe; im cieplejsze; tém rzadsze i lżejsze. Zimą i w nocy powietrze jest gęstsze, niż latem i w dzień. Narzędzie które służy do mierzenia ciśnienia powietrza nazywa się z grecka barometrem albo ciężkomierzem. On przepowiada zmianę pogody, która najczęściéj zależy od zmiany gęstości, a następnie ciężkości powietrza. Narzędzie, służące do mierzenia stopni ciepła lub zimna, też z grecka nazywa się termometrem, albo ciepłomierzem.

Powietrze na pozór zdaje się nie mieć żadnego koloru, jednakże im jest gęstsze i w większéj massie, tém w jaśniejszym ukazuje się błękicie. Taką barwę mają lasy, góry i wszelkie przedmioty, zdala widziane, bo patrzymy na nie przez wielką massę powietrza. W miarę tego jak przybliżamy się ku nim, czyli jak massa powietrza się zmniejsza, lasy i góry ciemnieją, i błękit zmieniają na swój zwyczajny kolor. Dla tejże saméj przyczyny niebo wydaje się nam błękitném. Patrząc na nie z gór lub pod równikiem, widzimy je ciemne nawet wśród dnia, a to z powodu rzadszego powietrza. Na ciemném niebie słońce razi wzrok swym jaskrawym blaskiem.

W powietrzu widzimy rozmaite zjawiska. Zebrane w górnéj jego części lekkie gazy zapalają się w nocnéj porze i ukazują się w postaci spadających gwiazd. Rozpuszczone w niém pary, w skutek zniżenia się temperatury, skraplaplają się blizko ziemi, tworzą mgły (туманы), a w górze obłoki i chmury. Te wydzielają z siebie skroplonę parę w postaci deszczu.

Jeśli krople wody marznąc przemieniają się w trójkątne gwiazdki, wtedy tworzą śnieg. Też same krople od zimna przemienione

w kulki lodu, i powiększone od przylegającéj do nich wilgoci, dają grad. Jeśli temperatura powietrza zniży się, jak to zwykle bywa w czasie letniéj nocy, para i wilgoć wydzielają się z powietrza i osiadają na roślinach w postaci rosy. Mocniejsze zimno też samą parę zamienia w mróz biały i w szron (иней).

Wiatry (вѣтры). Pęd powietrza z jednego miejsca na drugie nazywa się wiatrem. Przyczyna wiatrów jest taż sama, co i prądów morskich. Jeśli słońce w jedném miejscu grzeje mocniéj, niż w drugiém, to powietrze z zimniejszéj strony płynie w cieplejszą i płynie dopóty, dopóki, cieplejsze mięszając się z zimniejszém, w obu stronach nie przyjdzie do jednakowéj temperatury, czyli, pod względem ciężaru i gęstości nie ułoży się do równowagi. O prawdzie tych słów można się przekonać, stanowszy ze świecą zapaloną we drzwiach, przedzielających dwie izby niejednakowo ogrzane. W górze płomień nachyli się ku izbie chłodniejszéj, u dołu ku izbie cieplejszéj; gdyż u dołu zimniejsze i cięższe powietrze płynie do izby cieplejszéj i prze sobą do góry powietrze w niéj lżejsze, a to znowu w górnéj części drzwi płynie do izby zimniejszéj, gdzie ostudzone dołem przenosi się do izby cieplejszéj i t. d. To płynienie dołem i górą trwa dotąd, dopóki w obu izbach powietrze przez zmięszanie się nie przyjdzie do jednakowéj temperatury, czyli nie ułoży się do równowagi. Podobne zjawisko byłoby i na kuli ziemskiéj, gdyby jéj powierzchnia składała się tylko z samego lądu. Powietrze cieplejsze z pod równika płynęłoby ku biegunom, a zimniejsze od biegunów płynęłoby z północy na południe i mielibyśmy tylko dwa wiatry; południowy i północny; ale podział powierzchni kuli ziemskiéj na morza i lądy, wywiera stanowczy wpływ na kierunek wiatrów, z tego powodu, że raz powierzchnia morza, a drugi raz ląd ma wyższą temperaturę. Ląd prędzéj się ogrzewa, a morze dłużéj zatrzymuje ciepło; w dzień więc z morza na ląd wieje wiatr, a w nocy z lądu na morze. Powtóre o wysokie góry rozbija się prąd powietrza i zmienia kierunek wiatrów. Podług czterech okolic świata, cztéry są główne wiatry: północny, południowy, wschodni i zachodni. Pomiędzy niemi bywają jeszcze pośrednie, jak np. południowo-wschodni, południowo-zachodni, północno-wschodni i północno-zachodni. U nas najczęściéj wieje wiatr południowo-zachodni, i zimą przynosi odwilż a latem deszcz.

Pomiędzy zwrotnikami wieją wciąż wiatry zwrotnikowe czyli Passat, od wschodu na zachód. Na oceanie Indyjskim jedne półroku wieją w jednym (мусоны), a drugie półroku w przeciwnym kie-

runku. Wiatry pobrzeżne w dzień wieją z morza na ląd stały i na wyspy, a w nocy z lądu i wysp na morze.

Prędkość wiatrów jest rozmaita. Niektóre z nich, jak wichry, pędzą z taką szybkością, iż na godzinę przebiegają od 80 do 100 mil.

Uragany powstają z zetknięcia się dwóch przeciwnych wiatrów, działają zaś z taką siłą, iż wyrywają drzewa z korzeniami, obalają domy, rzucają w powietrze działa i t. p.

Trąba (смерчь). Zaczyna się od tego, że w pewnym punkcie na niebie okazuje się ciemny obłok, który w postaci lejka powoli spuszcza się ku ziemi.

Jeśli to dzieje się na morzu, to woda pod tym obłokiem zaczyna wrzeć, i podnosić się do góry w postaci przewróconego lejka. Gdy oba lejki, górny i dolny, zetkną się z sobą, to z nich tworzy się słup, a w tym słupie woda z morza podnosi się do obłoków, a z obłoków rzeką leje się do morza, z morza znów podnosi się do obłoków, i t. d. Ten potok wody pochwyca nawet ryby i przerzuca je z dołu do góry i z góry na dół. Oprócz tego, trąba obraca się wkoło i szybko postępuje naprzód. Jeśli zdarzy się na lądzie, to zamiast wody, tworzy wichrem kręcący się słup piasku. Jak na morzu, tak i na lądzie trąba jest nader niebezpiecznem zjawiskiem. Na morzu, spotkawszy okręty, rwie żagle, łamie maszty, druzgocze same okręty i zatapia je z tém wszystkiém, co jest na nich; na lądzie zrywa dachy z domów, wykorzenia drzewa, ludzi i zwierzęta unosi do góry. Żeglujący na morzu, przez wystrzały z armat, skierowane do słupa trąby, starają się go rozerwać i obalić. Nie raz zdarza się, iż zamiast jednego, ukazuje się kilka i kilkanaście takich słupów (тифоны), i wszystkie okręty, jakie tylko są wówczas na morzu, muszą z niemi prowadzić walkę.

Harmattan, wieje czasami na zachodnich brzegach Afryki w okolicach Gwinejskiéj zatoki. Jest on tak dalece suchy i palący, że sprzęty domowe, drzwi, okienice łupią się, oprawa książek kurczy się, wargi, usta i ręce pękają.

Samum i Chamsin powstają w gorącym pasie Afryki w piaszczystéj pustyni Saharze. Ostudzone przejściem przez morze Śródziemne, szkodliwszy jeszcze wywierają wpływ na ludzi i zwierzęta w Europie południowéj, niż Solano na półwyspie Pirenejskim, Sirokko na półwyspie Apenińskim i Fen z téj strony Alp; zabójczy Samum w języku arabskim znaczy: jad, gdyż nieraz bywa przyczyną śmierci.

Wiatry peryodyczne: Passaty, Mussony, podobnież, jak morskie

prądy ułatwiają żeglugę na morzu, lub stoją jéj na przeszkodzie, podług tego, jak wieją w tę stronę, dokąd mają płynąć okręty, lub w przeciwną. Wiatry zwyczajne pędzą chmury z nad mórz i oceanów w dalekie okolice, lądy, i roznoszą ciepło i zimno, pochodzące z prądów morskich; z tego powodu wiele wpływają na zmianę temperatury lądów.

Klimat oznacza stan atmosfery czyli ciepło i zimno, suszę i wilgoć, oraz inne własności powietrza, przyjazne lub szkodliwe ludziom, zwierzętom lub roślinom.

Ciepło i zimno jakiegokolwiek miejsca, czyli tak nazwana temperatura, najwięcej zależy od odległości jego od równika. Kraje bliższe równika czyli mające mniejszą odległość jeograficzną, są cieplejsze i przeciwnie. Z tego wnieśćby wypadało, że wszystkie miejsca na kuli ziemskiéj, leżące pod tąż samą szerokością jeogr., powinny mieć jednakową temperaturę, jednakże nie zawsze tak jest. Wiadomo z doświadczenia, że, zacząwszy od oceanu Atlantyckiego, i posuwając się coraz daléj ku wschodowi, zimno się powiększa. Królestwo Polskie np. leży pod tąż samą szerokością co Francya północna, cała Belgia, Holandya i Wielka Brytania, jednakże u nas jest zimniéj, niż w owych krajach. U nas znowu ciepléj, niż w krajach na wschód względem nas położonych, np. w południowéj Syberyi.

Górzyste lub nizkie położenie kraju, sąsiedztwo morza i t. d., sprawiają także wielką różnicę w temperaturze. Klimat lądowy ma powietrze suche, upał w lecie, mróz w zimie. Klimat morski ma powietrze wilgotne, chłodne lato, łagodną zimę.

Kraje, w których powietrze jest gorące, a zarazem i wilgotne, mają klimat bardzo niezdrowy, zwłaszcza dla Europejczyków. Taki klimat bywa zwykle w krajach międzyzwrotnikowych.

Różnice pomiędzy ludźmi.

a) *Co do barwy ciała czyli cery.*

Wszystkich ludzi na całéj kuli ziemskiéj liczą 1,377,000,000 i dzielą ich na pięć pokoleń.

1) Pokolenie kaukazkie odznacza się cerą białą, niekiedy wpadającą w ciemno-oliwkową. Ma najregularniejsze rysy twarzy i najkształtniejszą postać ciała. Zamieszkuje Europę, Kaukaz, Persyę, Indye nad Gangesen, Azyę zachodnią i Afrykę północną. Z Europy

przesiedla się wciąż do innych części świata, a mianowicie do Ameryki Północnéj, i zaludnia Amerykę Południową. Ludność tego pokolenia dochodzi do 375 milionów

2) Pokolenie monogolskie, najliczniejsze ze wszystkich pokoleń, gdyż liczy przeszło 570 milionów, ma cerę żółto-oliwkową, nieregularne rysy twarzy i niezgrabną postać ciała. Zamieszkuje północ, środek, wschód i część południową Azyi.

3) Pokolenie murzyńskie czyli etyopskie, liczące 215 milionów ludności, odznacza się czarną cerą ciała, i głównie zaludnia Afrykę.

4) Pokolenie malajskie cery ceglastéj, liczy 210 milionów i mieszka na wyspach oceanów: Indyjskiego i Wielkiego.

5) Pokolenie amerykańskie, znane pod imieniem Indyan, ma cerę miedzianą, i składa się z krojowców czyli pierwotnych mieszkańców Ameryki. Ludność tego pokolenia, dochodząca do 13 milionów, coraz się zmniejsza z powodu nacisku przybywających do Ameryki Europejczyków. Podług mniemania niektórych uczonych, najpierwsi ludzie na ziemi byli cery śniadéj, która pod wpływem klimatu i działania słońca na północy zmieniła się w białą, a na południu stała się czarną.

b) *Co do sposobu życia.*

1) Ludy dzikie żyją tylko z polowania i rybołówstwa. Pomiędzy niemi są jeszcze ludożercy czyli antropofagi na wyspach oceanu Wschodniego, w środkowéj Ameryce i Afryce.

2) Ludy pasterskie czyli nomady trudnią się hodowaniem trzód, których mlékiem i mięsem żyją. Mieszkają pod namiotami i szałasami, wiodą życie tułackie, przenosząc się dla paszy z jednego miejsca na drugie ze swemi trzodami. Większe społeczeństwa ludów pasterskich nazywają się hordami.

3) Ludy uobyczajone czyli ucywilizowane, trudnią się rolnictwem, rzemiosłami, kunsztami. Żyją w społeczeństwach nazwanych państwami.

Koloniści, czyli osadnicy są ci, którzy opuścili swój rodzinny kraj i osiadłszy w obcym, zajmują się uprawą roli i hodowaniem tak nazwanych płodów kolonialnych: trzciny cukrowéj, bawełny, kawy i t. d.

W jakimkolwiek stanie człowiek się znajduje, głównym celem jego starań i zabiegów jest to, ażeby miał co jeść, gdzie mieszkać i w czém chodzić. Staranie o to nazywa się przemysłem, który za-

leży: albo na zdobywaniu płodów przyrodzonych polując, łowiąc ryby, uprawiając ziemię, hodując drzewa, bydło i t. p.; albo na przerabianiu surowych płodów przyrodzenia w rękodzielniach i fabrykach albo też nareszcie na zamianie tego, czego w jedném miejscu zbywa nad potrzeby, a w drugiém brakuje. Ten ostatni przemysł zowie się handlem, i odbywa się albo tylko wewnątrz kraju, albo z ościennemi krajami; prowadzi się zaś lądem i morzem; jest więc handel wewnętrzny, zagraniczny, lądowy i morski.

Ludzie osiedli i uobyczajeni nie tylko dbają o dobrobyt fizyczny, ale jeszcze starają się zadość uczynić potrzebom umysłowym przez wychowanie i oświatę. W tym celu istnieją u nich różne zakłady naukowe, jakoto: szkoły początkowe (elementarne), średnie, progimnazya, gimnazya, licea, seminarya, i wyższe: uniwersytety, akademie nauk, sztuk pięknych, medycyny i t. p.

c) *Co do religii.*

Ludzie różnią się między sobą wyobrażeniem, jakie mają o Bogu i czcią, jaką Mu oddają. Czczą zaś albo jednego Boga, albo wiele bóstw. Oddający cześć jednemu Bogu są: Chrześcianie, Żydzi i Mahometanie. Czczący zaś wiele bóstw, zowią się poganami czyli bałwochwalcami.

Z religii pogańskich znaczniejsze są.

a) Bramińska, uznająca trzech bogów: Bramę—stwarzającego, Wisznu—zachowującego, i Szywę—niszczącego.

Z téj religii utworzyły się dwa wyznania:

b) Buddyjskie i Lamajskie. Ostatnie uznaje ciągłe wcielanie się bóstwa w osobie najwyższego kapłana, Dalaj-Lamy.

c) Religia Konfucyusza w Chinach każe czcić słońce i różne bałwany.

d) Fetyszyzm, religia murzynów afrykańskich, czci zwierzęta i różne bałwany.

Liczba pogan dochodzi do 800 milj. z tych, samych wyznawców Bramy i Buddy 600 milj. Mahometan liczą 160 milj. Żydów 5 milj. Chrześcian 342 milj., w liczbie téj Katolików 180 milj., Protestantów 86 milj., Prawosławnych 76 milj.

Państwa i kształt rządu. Każdy kraj, którego mieszkańcy mają wspólne prawa i wspólną najwyższą władzę, nazywa się państwem. Państwa różnią się pomiędzy sobą rozległością, ludnością i rządem.

BIBLIOTEKA GŁÓWNA

Rossya, zajmując szóstą część całéj powierzchni kuli ziemskiéj, jest największém państwem w świecie; Chiny liczące przeszło 400 milionów mieszkańców, stanowią najludniejsze państwo. Za to inne państwa są tak małe, iż równają się naszym guberniom, powiatom, a nawet miastom z ich okolicami.

Co do kształtu rządu, państwa dzielą się na monarchie i rzeczypospolite. W monarchiach najwyższa władza zostaje w ręku jednéj osoby monarchy, a w rzeczachpospolitych, w ręku wielu osób. Monarchowie mają rozmaite tytuły czyli nazwiska swojéj godności. Nazywają się cesarzami, jak: **Cesarz Wszech Rosyi** (Императоръ Всероссійскій), królami, wielkiemi książętami, książętami, sułtanami, szachami i t. p., dla tego i ich monarchie mają nazwiska: Cesarstw, Królestw, Wielkich Księztw, Księztw i t. p. Niektórzy monarchowie mają władzę ograniczoną przez zaprowadzenie w swojém państwie Ustawy czyli Konstytucyi.

Rzeczypospolite zwykle rządzą się zebraniem posłów (deputatów, reprezentantów) wysłanych od narodu i stosujących się do jego woli. Zebraniom narodowym przewodniczy prezydent i pilnuje wykonania jego postanowień. Taki rząd obecnie ma Francya. Niekiedy sąsiednie rzeczypospolite tworzą związek jak Szwajcarya w Europie, Stany Zjednoczone w Ameryce. Niekiedy sąsiednie państwa składają związek jak obecnie Cesarstwo Niemieckie.

Państwa, szczególniéj rozleglejsze, dla ułatwienia zarządu czyli administracyi, dzielą się na mniejsze części, jak Francya na departamenty, Rosya na gubernie, obwody i powiaty. Stosownie do tego, gdzie się jakiéj części znajduje główny zarząd, miasta nazywają się gubernialne, obwodowe, powiatowe. Miasto celniejsze w kraju, będącym częścią jakiegoś państwa, nazywa się głównem. Miasto, w którém rezyduje monarcha, nazywa się stolicą czyli rezydencyą monarchy; a przytém jak Sankt-Petersburg, stolica Rosyi jest jeszcze miastem gubernialnem i powiatowém; Warszawa, miasto główne Królestwa Polskiego, jest zarazem miastem gubernialném i powiatowém.

Podług tego, czém głównie zajmują się mieszkańcy, miasta bywają handlowe, przemysłowe i t. p. Położone nad brzegami morza i mające stanowisko dla okrętów nazywają się portowemi. Porty, w których się nie opłaca cła od towarów, zowią się wolnemi. Są jeszcze porty wojenne, kupieckie i t. p. Miasta obwarowane, zwykle pomiędzy zbiegiem dwóch rzek, zowią się fortecami, warowniami

twierdzami. Pojedyncze gmachy, otoczone wałem, murem, fossą, tworzą zamki.

	rozległości		*ludności*			
Europa	182,500	mil kw.	301,600,000	na jedną milę kw.	1,657	ludzi.
Azya	794,000	„	800,000.000	— —	1,007	—
Afryka	543,500	„	200,000,000	— —	369	—
Ameryka	750,000	„	84,523,000	— —	112	—
Oceania	161,460	„	4,000,000	— —	24	—

Ogółem 2,431,460 mil kw., 1,390,123,000 ludności. Na jedną milę na całéj ziemi wypada 568 ludzi.

Z tego pokazuje się, iż ze wszystkich części świata Europa jest najmocniéj—a Oceania najsłabiéj zaludniona.

Część Druga

JEOGRAFIA POWSZECHNA.

EUROPA

W OGÓLNOŚCI.

Jest-to część świata ze trzech stron oblana wodą, a czwartą stykająca się z Azyą.

Granice Europy.

Na północ, ocean Północny; na zachód, ocean Atlantycki; na południe, cieśnina Gibraltarska, morze Śródziemne, Archipelag, cieśnina Dardanelska, morze Marmara, cieśnina Konstantynopolitańska, morze Czarne i pasmo gór Kaukazkich; na wschód, morze Kaspijskie, rzeka Ural i góry Uralskie.

Rozkład głównych krajów w Europie.

Europa dzieli się na wschodnią, północną, zachodnią, południową i środkową.

W Europie wschodniej mieści się:

Rossya Europejska, najrozleglejsze państwo w Europie, z podwładnemi jej krajami: Królestwem Polskiém i Wielkiem Księztwem Finlandzkiém.

W Europie północnéj znajdują się:

Szwecya z Norwegią i Dania, czyli państwa Skandynawskie.

W Europie zachodniéj:

Hollandya czyli Niderlandy, Belgia, Wielka Brytania czyli Anglia, Szkocya i Irlandya. Na południu Belgii rozciąga się Francya.

W Europie południowéj znajdują się trzy półwyspy: Pirenejski, Apeniński i Bałkański.

Na półwyspie Pirenejskiéj mieści się: Portugalia, Hiszpania i malutka rzeczpospolita Andora.

Na całym półwyspie Apenińskim rozciąga się Królestwo Włoskie; północną część półwyspu Apenińskiego zajmuje: Sabaudya, Piemont, Lombardya i Wenecya; środkową: Parma, Modena, Toskania i Państwo Kościelne; południową: Neapol i Sycylia, czyli dawniejsze Królestwo Obojga Sycylii.

Na półwyspie Bałkańskim leży Turcya Europejska, Grecya i Czarnogórze, czyli Montenegro: Na północy tego półwyspu znajdują się Księztwa Naddunajskie: Mołdawia, Wołoszczyzna i Serbia.

W Europie środkowéj mieszczą się: Węgry, Siedmiogród, Galicya, Czechy, arcyksięztwo Austryackie, Illirya, Slawonia, Kroacya. Wszystkie te kraje stanowią Austryę.

Na północy Galicyi leży Królestwo Polskie, zajmujące sam środek Europy. Na zachód Polski ciągną się kraje Pruskie, a mianowicie: Szlązk, Wielkie Ks. Poznańskie i Prusy Właściwe.

Resztę Europy środkowéj zalegają Niemcy, w których na północy leży Meklemburgia, Brunświk, Hanower, Holsztynia i Szlezwik; we środku Niemiec znajduje się Saksonia, Wielkie Księstwo Sasko Wejmarskie, Hessya Kasselska, Hessya Darmsztadzka, Westfalia, prowinwincye Pruskie nad Renem i Luksemburg. Do Niemiec południowych liczą się: Arcyksięstwo Austryackie, Tyrol, Bawarya, Wirtembergia i Badeńskie. Na południu tych ostatnich leży Szwajcarya, najgórzystszy kraj w Europie.

Wody.

1. **Ocean Północny,** którego częścią jest morze Białe na północ Rosyi.

2. **Ocean Atlantycki,** którego częścią jest:

a) Morze Norwegskie, na zachodzie Norwegii.

b) M. Baltyckie czyli Wschodnie (Ostsee) z zatokami: Botnicką, Fińską, Rygską, Gdańską i Szczecińską.

c) M. Niemieckie czyli Północne (Nordsee) ze Skagerrakiem, Kategatem i zatoką Zujdersee.

Cieśniny, Zund, Bełt wielki i Bełt mały, łączą morze Niemieckie z Baltyckiem.

d) Cieśnina Kaletańska (pas de Calais) prowadzi z morza Niemieckiego do kanału Brytańskiego czyli la Manche.

e) Kanał S. Jerzego i morze Irlandzkie, pomiędzy Irlandyą i W. Brytanią. Kanał Północny łączący m. Irlandzkie z Oceanem Atlantyckim.

s) M. Biskajskie czyli zatoka Gaskońska, pomiędzy Francyą i Hiszpanią.

g) Cieśnina Gibraltarska, dwie mile szeroka, prowadzi z oceanu Atlantyckiego do morza Śródziemnego.

h) Cieśnina Meseńska pomiędzy wyspą Sycylią i Neapolem. Tu w blizkości Sycylii były sławne w starożytności wiry i przepaści: Scylla i Charybda.

3. **M. Śródziemne** tak nazwane, że leży między trzema częściami starego świata. Części jego są:

Zatoka Liońska inaczéj Lugduńska, Genueńska, Tarencka, morze Toskańskie, Jońskie z zatokami Patraską i Lepancką, Adryatyckie z zatoką Wenecką, i Archipelag, którego c. Dardanelska (starożytny Hellespont) prowadzi do m. Marmara, z tego znowu cieśnina Konstantynopolska (Bosfor) prowadzi do morza Czarnego, a z Czarnego cieś. Jenikale prowadzi do m. Azowskiego.

Wyspy.

1. Na oceanie Północnym: Nowaja Ziemla, Szpicberg, zupełnie puste.

2. Na m. Baltyckiém: wyspy Allandzkie, Dago i Ezel należą do Rosyi; Gotland i Oeland do Szwecyi; Rugia, Usedom i Wollin (po słowiańsku Wieluń) do Pruss. Zelandya, Fijonia, Bornholm i inne do Danii.

3. Na morzu Niemieckiém ważna jest wysepka angielska Helgoland, z powodu bardzo używanych na niéj kąpieli morskich.

4. Na oceanie Atlantyckim: Wielka Brytania, Irlandya i należące do nich wyspy: Szetlandzkie, Orkadzkie i Hebrydzkie. Wyspy Faroer i Islandya należą do Danii.

5. Na morzu Śródziemném wyspy Balearskie: Majorka, Minorka i Pituzyjskie należą do Hiszpanii; Sardynia, Sycylia i Elba są posiadłością króla Włoch; Korsyka Francyi; Malta należy do Wielkié Brytanii, pod opieką któréj zostawały wyspy Jońskie: Korfu, Cefalonia, Zante i inne, teraz Grecyi zwrócone; Kandya (dawniéj Kreta

należy do Turcyi; wyspy Archipelagu, jedne należą do Turcyi, drugie do Grecyi.

Półwyspy i międzymorza.

1. *Skandynawski* czyli Szwecya i Norwegia.
2. *Jutlandzki* między m. Niem. i Balt.
3. *Pirenejski* czyli Portugalsko-Hiszpański.
4. *Apeniński* czyli Włoski.
5. *Bałkański* czyli Turecko-Grecki. Południowa jego część, tak nazwana Morea, czyli Peloponez, przez międzymorze Korynckie łączy się z północną.
6. *Krym*, dawniéj Tauryda, przez międzymorze Perekopskie łączy się z dalszym lądem.

Góry i Przylądki.

1. *Uralskie* ze strony Wschodniéj odgraniczają Europę od Azyi.
2. *Kaukazkie* na południu, między morzem Czarném i Kaspijskiém odgraniczają Europę od Azyi. Najwyższa pomiędzy niemi jest Elborus.
3. *Skandynawskie* między Szwecyą i Norwegią kończą się na północy przylądkiem Nord-Kap.
4. *Alpy* zalegają całą Szwajcaryę i kraje ościenne Austryackie. Najwyższe ich szczyty są: Orteles (14,814) i Montblanc (14,675), która dotąd uważaną była za najwyższą górę w Europie.
5. Wielki Bernard, Roza, Jungfrau, San-Gotard, najwyższe szczyty gór Szwajcaryi.
6. *Apenińskie* wychodzą na południe od Alp i ciągną się wzdłuż przez cały półwysep Włoski.
7. *Dynarskie* ciągną się wzdłuż wschodniego pobrzeża morza Adryatyckiego, aż do Czarnogórza.
8. *Bałkańskie* przerzynają w poprzek północną część półwyspu Bałkańskiego i opierają się aż o morze Czarne. Gałęzie gór Bałkańskich rozchodzą się po całym półwyspie i kończą się na południu Morei przylądkiem Matapan.
9. *Karpackie* między Galicyą i Węgrami.
10. *Tauryckie* na półwyspie Krymskim, z nich najwyższa jest Czaty r-Dag.

11. *Wyżyna Wałdajska* czyli las Wołkoński w Rossyi, pomiędzy źródłami Dźwiny, Wołgi i Dniepru.

12. *Pirenejskie* między Francyą i Hiszpanią. Gałęzie ich pod różnemi nazwiskami rozchodzą się po całym półwyspie Pirenejskim i tworzą przylądki: Ś. Wincentego w Portugalii, Ortegal, Finisterre i Trafalgar w Hiszpanii. Oprócz tych są jeszcze pomniejsze góry.

a) Sewenny na południu, Wogezy i Ardenny w stronie północno-wschodniéj Francyi.

b) Czarny las czyli Szwarcwald w Badeńskiém.

c) Góry Kruszcowe (Erzgebirge) na północo-zachód Czech; Sudety, w stronie północnéj Olbrzymiemi (Risengebirge) zwane, na północ-wschód Czech; las Czeski (Böhmerwald), na zachodzie pomiędzy Bawaryą i Czechami, i góry Morawskie na południu.

Jeziora.

a) Ładoga, Onega, Czudzkie, Ilmen w Rosyi.
b) Wener i Wetter w Szwecyi.
c) Konstancyjeńskie cz. Bodensee, Genewskie, Neufszatelskie, Vierwaldsteter i inne w Szwajcaryi.
d) Lago-Maggiore (wym. Lago-Madżore), Garda i Komo na północy Włoch.
e) Balaton czyli Błotne (po niemiecku Platensee) i Neusidler w Węgrzech.
f) Gopło, na granicy Królestwa Polskiego i W. ks. Poznańskiego.

Rzeki Rossyjskie na północy.

a) *Peczora* uchodzi do oc. Północnego.
b) *Onega i Dźwina Północna* do morza Białego.

Rzeki Rossyjskie na zachodzie.

a) *Newa* wypływa z jeziora Ładogi i wpada do zatoki Fińskiéj. ~~Jest tylko 8 mil długa.~~
b) *Dźwina Zachodnia* wypływa z gór Wałdajskich i uchodzi do Zatoki Rygskiéj.
c) *Niemen* ma źródło w gub. Mińskiéj, pod Kownem zabiera

Wilię i w Prusach pod nazwiskiem Memla wpada do zatoki Kurońskiéj.

d) Wisła, główna rzeka Królestwa Polskiego, ma źródło w Szlązku Austryackim, zabiera z prawéj strony San, Wieprz i Bug z Narwią; z lewéj Pilicę i Bzurę; wkracza do Prus i tam, rozdzieliwszy się na dwie odnogi, jedną z nich nazwaną Nogatem czyli nogą, uchodzi do zatoki Świeżéj czyli Fryszhafu a Leniwką czyli Wisłą, do zatoki Gdańskiéj. Wisła długa jest 120 mil.

Rzeki Rossyjskie na Południu.

a) *Dniestr* wypływa z Galicyi wpada do m. Czarnego.

b) *Bug południowy* inaczéj *Boh*, także wypływa z Galicyi i uchodzi do limanu Dnieprowego czyli zatoki morza Czarnego.

c) *Dniepr* poczyna się w górach Wałdajskich, wpada do limanu Dnieprowego czyli zatoki. Przyjmuje z lewéj strony Desnę, z prawéj Berezynę i Pripeć. Wzdłuż téj ostatniéj, a wszerz na 10 mil leżą błota Pińskie, prawie najrozleglejsze w Europie. Poniżéj miasta Jekaterynosławia łożysko Dniepru zawalają ogromne bryły kamieni, które powstrzymują bieg rzeki i tworzą tak nazwane porohy. Do Prypeci wpadają Styr i Horyń, rzeki Wołynia.

d) *Don* poczyna się w gubernii Tulskiéj, zabiera Doniec i uchodzi do morza Azowskiego. Długi 195 mil.

e) *Kubań* wypływa z pod góry Elborus i jedną odnogą uchodzi do morza Czarnego a drugą do Azowskiego.

f) *Wołga* największa rzeka w Europie, 444 mil długa, wypływa z Wyżyny Wałdajskiéj, przyjmuje z prawéj strony Okę, z lewéj Kamę i wpada do morza Kaspijskiego.

g) *Ural* poczyna się w górach Uralskich i wpada do morza Kaspijskiego, jako téż:

h) *Kuma* i *Terek*.

Rzeki Niemiecko-Słowiańskie.

a) *Odra* ma źródło w Sudetach, płynie na północ przez Prussy, przyjmuje w siebie Wartę i uchodzi do zatoki Szczecińskiéj.

b) *Elba* (po słowiańsku Łaba), bierze początek w górach Olbrzymich, bieży przez Czechy, królestwo Saskie, Saksonię pruską

i poniżej Hamburga uchodzi do m. Niem. Z lewéj strony zabiera Mołdawę (po słow. Wełtawę) i Saale (po słow. Solę) z Elstrą; z prawéj Hawel (po słow. Chabowę) ze Spreą (po słow. Sprową). Elba długa jest 155 mil.

Rzeki Niemieckie.

a) *Wezera* powstaje z połączenia Werry i Fuldy pod miastem Münden; przyjmuje Lejnę i wpada do morza Niemieckiego.

b) *Ems* poczyna się w Westfalii, płynie przez Hanowerskie i tam uchodzi do morza Niemieckiego.

c) *Ren* wypływa z pod góry Świętego Gotarda w Szwajcaryi, bieży przez Szwajcaryę, oddziela ją od Tyrolu, przepływa jezioro Konstancyeńskie, pod Szafhuzą tworzy wodospad; od miasta Bazylei w Szwajcaryi skręca się na północ: oddziela Francyę od Badeńskiego, płynie przez Prussy Nadreńskie, wchodzi do Niderlandów, i rozdzieliwszy się na kilka odnóg wpada do m. Niemieckiego. Przyjmuje z prawéj strony Nekkar i Men, z lewéj Mozellę z Meurtą. Ren długi jest 150 mil.

Tamiza, rzeka w Anglii, niewielka, lecz bardzo użyteczna we względzie handlowym; płynie z zachodu na wschód i wpada do morza Niemieckiego.

Dunaj, po Wołdze największa rzeka w Europie, 404 mil długa, ma źródło w Czarnym-lesie w Badeńskiém, płynie na wschód przez Wirtemberg, Bawaryę, Arcyksięstwo Austryackie, Węgry, gdzie pod Wajtzen skręca się na południe; pod Białogrodem (Belgradem) znowu przybiera kierunek wschodni, mając po prawéj stronie Serbię i Bulgaryę, po lewéj Wołoszczyznę, Mołdawię i Bessarabię, uchodzi do morza Czarnego. Do Dunaju wpada z lewéj strony: Morawa, Cissa, Aluta, Seret i Prut; z prawéj: Lech, Izara, Inn, Raab, Drawa i Sawa.

Rzeki Francuskie.

1. *Moza* (Meuse, Maas), poczyna się w górach Wogezkich i przy ujściu w Niderlandach łączy się z odnogą Renu.

2. *Skalda* (Escaut, Schelde), wypływa z Ardennów i pod Antwerpią wpada do m. Niemieckiego.

3. *Sekwana* (Seine), ma źródło w pagórku Złotym (Côte d'Or) i wpada do kanału La Manche.

4. *Loara* poczyna się w Sewennach i pod Nant (Nantes) uchodzi do zatoki Gaskońskiéj. Długa 130 mil.

5. *Garonna* wypływa z Pireneów, a połączywszy się z Dordonią poniżéj Bordo (Bordeaux), pod nazwiskiem Żyrondy (Gironde) uchodzi do zatoki Gaskońskiéj.

6. *Rodan* (Rhône) ma źródło w Szwajcaryi u podnóża góry S. Gotarda, bieży bystro przez kanton Wallis, przechodzi jezioro Genewskie i opuściwszy Szwajcaryę, skręca się na południe, pod Lyonem zabiera Sonę (Saone) i wpada do zatoki Lugduńskiéj. Długi jest 100 mil.

Rzeki Portugalsko-Hiszpańskie.

Minho, *Duero*, *Tag*, *Gwadiana*, poczynają się w Hiszpanii, a kończą się w Portugalii ujściem do oceanu Atlantyckiego. Tag czyli Tejo, długi jest 120 mil.

Rzeki Hiszpańskie.

Gwadalkwiwir uchodzi do oceanu Atlantyckiego; *Ebro* do morza Śródziemnego.

Rzeki Włoskie.

a) *Po* ma źródło w Alpach, płynie z zachodu na wschód przez Piemont, Lombardyę; przyjmuje Trebię, Tessinę, Addę i uchodzi do zatoki Weneckiej. Po, czyli Padus, ma długości 88 mil.

b) *Adyga* (Etsch) wypływa z Alp i tam gdzie Po wpada.

c) *Arno* w Toskańskiém, i

d) *Tyber* w Państwie Kościelném, wypływają z Apeninów i uchodzą do m. Toskańskiego.

Ludność Europejska.

Dochodzi do 269,300,000 i dzieli się na trzy główne rody: Słowiański, Romański i Niemiecki. Ludność Słowiańska jest największa w Europie, liczy bowiem przeszło 85,000,000 i zajmuje całą

przestrzeń od Wołgi do gór Czeskich, i od m. Baltyckiego do Adryatyckiego.

Ród Romański liczy 76,000,000 i zamieszkuje zachodnio-południową Europę, jako to: Belgię, Francyę, Hiszpanię, Portugalię, Włochy i w części Wołoszczyznę. Mówi językami pochodzącemi od łacińskiego.

Ród niemiecki mniejszy jest o większą połowę od Słowiańskiego, nie dochodzi bowiem 35,000,000 i zajmuje środek Europy.

Anglicy, Holendrzy, Duńczycy i Szwedzi, lubo od Niemców ród swój wywodzą, tworzą jednak mięszaninę Niemców z innemi narodami, czego dowodem są ich języki.

Oprócz tych głównych pokoleń, mieszkają jeszcze w Europie: Finnowie na Północy, Madziarowie czyli Węgrzy za górami Karpackiemi, Turcy w Turcyi, Łotysze pomięszani z Niemcami nad Dźwiną. Litwini z Polakami nad Niemnem, Izraelici w całéj Europie, a najwięcéj w Polsce; Cygani dotąd jeszcze prowadzą życie koczujące.

Pod względem wyznań, większa połowa ludności Europejskiéj, czyli około 147 milionów jest religii katolickiéj, około 69 milionów wyznawców kościoła wschodniego, około 71 mil. protestantów, reszta ludności wyznaje religię mahometańską, żydowską, a bardzo mała liczba trzyma się jeszcze religii pogańskiéj.

Grunt, klimat i płody Europy.

Prawie cała Rossya, Polska, Niemcy Północne, Hollandya, Anglia, Irlandya czyli przestrzeń od gór Uralskich i Wołgi aż do Oceanu Atlantyckiego, stanowi obszerną płaszczyznę; na północy zaś téj płaszczyzny jak na półwyspie Skandynawskim, i na południu jak w Niemczech, Austryi, Szwajcaryi, Hiszpanii, Włoszech i Turcyi ukazują się pasma gór i wzgórz miernéj wysokości. Europa, przerznięta w różnych kierunkach mnóstwem rzek i rzeczek; ma prawie wszędzie ziemię zdatną do uprawy; tylko w blizkości morza Czarnego, Azowskiego i Kaspijskiego widać obszerne stepy, przesiąkłe solą, na których prócz trawy nic więcéj nie rośnie.

Klimat. Wyjąwszy północną część Rossyi, tudzież Szwecyi i Norwegii, reszta Europy leży w pasie umiarkowanym; nie doznaje ani zbytecznych upałów, ani téż zanadto ostrych mrozów. Umiarkowany klimat Europy przyczynia się wiele do rozwinięcia sił fizycznych i umysłowych jéj mieszkańców i stawia Europę pod względem potęgi człowieka, na czele innych części świata.

Za 71° szer. pół. ziemia wśród lata zaledwie na kilka cali odmarza, i na niéj prócz mchu nic nie rośnie. Takiém jest pobrzeże oceanu Północnego, pokryte tundrą czyli wiecznie zmarzłemi błotami. Najdalej na północy pod 80° leży wyspa Szpitzberg zupełnie bezludna, mająca mnóstwo niedźwiedzi białych.

Za 60° sz. półn., tam, gdzie Rossya północna, Szwecya i Norwegia, zima trwa 9 miesięcy — po niéj w miesiącu Maju lub Czerwcu nagle następuje lato, i z powodu bardzo długich dni bywa często nader gorące, ale za to krótko trwa; — bo już w Sierpniu, a najdaléj we Wrześniu zaczyna padać śnieg. Z powodu obfitéj wilgoci i długich skwarnych dni letnich, wszystko tu nadzwyczaj prędko rośnie. Bujna trawa i gęste lasy pokrywają ziemię w tym chłodnym pasie.

Od 65° do 45° szer. półn. rozciąga się pas umiarkowany, obejmujący Rossyę środkową, Królestwo Polskie, Prussy, Danię, Niemcy, Francyę, Anglię, Niderlandyę, Szwajcaryę, Czechy, Węgry i właściwą Austryę. Wiosna w tym pasie zaczyna się w Marcu lub Kwietniu, lato w Lipcu, jesień we Wrześniu i zwykle jak u nas, trwa aż do Listopada i bywa daleko piękniejsza od niestałéj wiosny.

Pas południowy od 45° do 35° obejmuje półwysep Pirenejski, Turcyę południową, Włochy, Francyę, Grecyę i Księztwa Naddunajskie. W tym pasie wiosna zaczyna się w Styczniu i Lutym, lato w Kwietniu lub Maju, w Październiku zaś, Listopadzie i Grudniu czyli porze zimowéj padają deszcze; rzadko tu się zdarzają przymrozki, a śnieg padający jest tu osobliwością.

Klimat Europy dawniéj bez porównania był ostrzejszy, złagodniał przez uprawę ziemi, osuszenie bagien, wycięcie lasów i przez wzrost ludności. Z tego powodu klimat Europy jest cieplejszy, niż innych części świata wziętych w tejże odległości od równika. W Królestwie Polskiém np. jeszcze trwa piękna jesień, czasem bywa kilka lub kilkanaście stopni ciepła, gdy w tymże czasie w krajach leżących pod tąż samą szerokością w Azyi (jak w Syberyi południ.) i Ameryce (w Nowéj Brytanii) już oddawna ludziom dokucza śnieżna i mroźna zima. Nawet w Europie jednakowość klimatu nie zawsze stosuje się do tejże odległości od równika. Południowa pochyłość pasma gór i wzgórz ma daleko powietrze cieplejsze, niż północna; np. za Karpatami w Węgrzech, a nawet i w Czechach okolonych górami, uprawiają winnice, a w Galicyi, z téj strony Karpat uprawiają tylko zboże. W Tyrolu i w górzystéj Szwajcaryi bez porównania bywa ostrzejsza zima, niż w krajach sąsiednich. Mroźne wiatry Syberyi i Azyi środkowéj powiększają zimno na wschodnich płaszczyznach

Europejskich i dlatego w Europie, im bardziéj ku wschodowi leży jaki kraj, tém doznaje ostrzejszéj zimy. Upały afrykańskie ogrzewają południowe półwyspy Europejskie; wilgoć zaś oceanu Atlantyckiego czyni w krajach nadbrzeżnych nierównie umiarkowańszém i ciepło i zimno. Z tego wszystkiego wypada, że Polska, leżąca w samym środku Europy ma klimat zupełnie pośredni, pomiędzy najzimniejszym i najcieplejszym w Europie.

Płody. Europa ma tém więcéj ciał kopalnych, im te są użyteczniejsze dla człowieka, i tak, mało w niéj złota, srebra, platyny, więcéj cyny, ołowiu, cynku, miedzi, a najwięcéj żelaza, węgla kamiennego, soli, wapienia i gliny.

W pasie północnym europejskim rzadko dojrzewa zboże, z pomiędzy drzew rosną tylko iglaste, tudzież brzoza i wierzba. W pasie umiarkowanym udają się wszelkie zboża: żyto, pszenica, jęczmień, owies, groch; rosną tu rozmaite drzewa leśne i owocowe wszystkim znajome, jak gruszki, jabłka, śliwki, wiśnie. Wcześniejsze gatunki wina dojrzewają, a orzechy włoskie wytrzymują zimę pod gołém niebem nawet pod 52° szerokości północnéj, czego dowodem są ogrody w Warszawie i na południu jéj w Królestwie Polskiém położone. Drzewa pomarańczowe, cytrynowe, oliwne, figowe i słodkie kasztany znajdują się tylko na półwyspach Europy południowéj; tamże uprawiają ryż, trzcinę cukrową i bawełnę. Za to kartofle w roku 1632 sprowadzone z Ameryki do Europy, sadzą się korzystnie we wszystkich krajach europejskich, i tam, gdzie zboże mniéj się udaje, one stanowią główne pożywienie ludzi w Europie zachodniéj, a nawet i u nas w Polsce lud prosty bez kartofli jużby się nie umiał obejść.

Zwierzęta domowe, jak: konie, bydło, owce i świnie znane są wszystkim; muły i osły hodują się we Francyi i całéj Europie południowéj. U nas osieł należy do osobliwości. Sławne są trzody dzikich owiec merynosów w Hiszpanii, w innych zaś krajach, jakkolwiek są liczne, wymagają wielkiego około siebie starania. W południowo-wschodniéj Europie, jako bliżéj Azyi, dają się widzieć wielbłądy, w głębokiéj zaś północy na tundrach zastępuje wszystkie zwierzęta domowe jeleń północny czyli renifer, żywiący się mchem. W miarę tego, jak ludność wzrastała, ilość dzikich zwierząt, zwłaszcza szkodliwych, zmniejszała się w Europie, i dlatego albo wcale ich nie ma, albo bardzo mało w Europie zachodniéj. Największym zwierzem dzikim w Europie jest żubr, gatunek wołu, żyjący dotąd w jednéj tylko puszczy Białowieżkiéj, niedaleko Gro-

dna, dawniéj zaś był pospolitym w lasach Polski i Litwy; łosie, jelenie, sarny, dziki, tudzież niedźwiedzie, wilki, lisy i inne dają się spotykać w Europie północnéj i wschodniéj, oraz w lesistych okolicach Europy środkowéj. Płazów Europa ma bardzo mało; lecz za to wody jéj obfitują w ryby. Z pomiędzy rzek najrybniejsza jest Wołga. W niéj się poławia najwięcéj jesiotr, z którego wydobywa się najlepszy kawior. W oceanie Atlantyckim poławiają się obficie śledzie i sztokfisze, prócz tego morsy, psy morskie, wieloryby i inne zwierzęta morskie, wydające tran. Z owadów najpożyteczniejsze są jedwabniki i pszczoły, z pomiędzy mięczaków ostrygi, a z pomiędzy robaków pijawki.

PODZIAŁ EUROPY.

Europa dzieli się na Wschodnią, Północną, Środkową i Południową, i składa się z większych i mniejszych państw, które ze względu na swoją rozległość i kształt rządu mają nazwiska Cesarstw, Królestw, Wielkich Księztw, Księztw, Rzeczypospolitych i Miast wolnych.

a) W Europie Wschodniéj.

Cesarstwo Rossyjskie, zajmuje pierwsze miejsce pomiędzy państwami europejskiemi. Sankt-Petersburg, nad Newą, stolica państwa i rezydencya Cesarza. Moskwa nad rz. Moskwą dawna stolica.

Do Rossyi należy:

Królestwo Polskie z miastem stołecznem Warszawa nad Wisłą, i

W. Ks. Finlandzkie z miastem głównem Helzyngfors nad zatoką Fińską.

b) W Europie Północnéj.

Szwecya (królestwo) z m. stołecz. Sztokholm nad m. Baltyckiém.

Do Szwecyi należy:

Norwegia z m. głównem Christiania.

Dania (królestwo) z m. stołecz. Kopenhaga na wyspie Zelandyi.

Wielka Brytania z Irlandyą składa się z trzech królestw: Anglii, Szkocyi i Irlandyi, i księztwa Walii. Londyn nad Tamizą, stolica Anglii i całego państwa. Edynburg przy zat. Fort miasto główne Szkocyi. Dublin nad morzem Irlandzkiém miasto główne Irlandyi. Pembroke m. gł. Walii.

c) W Europie Środkowéj.

Cesarstwo Austryjackie z m. stołecz. Wiedeń nad Dunajem, w arcyksięztwie Austryackiém.

Do Austryi należą:

a) W. Ks. Krakowskie z m. gł. Kraków nad Wisłą.

b) Królestwo Galicyi i Lodomeryi z m. głównem Lwów (Lemberg).

c) Morawia z częścią Szlązka, z miastem głów. Berno (Brün).

d) Królestwo Czeskie z m. głównem Praga nad Mołdawą (po sł. Wełtawą).

e) Królestwo Węgierskie z m. głwném Ofen czyli Buda (po sł. Budzyn) nad Dunajem.

Peszt, nad Dunajem, naprzeciwko Budy, największe miasto w Węgrzech.

W. Ks. Siedmiogrodzkie z m. gł. Hermansztadt.

Ks. Styryjskie z m. gł. Grätz (po sł. Grodziec).

Królestwo Iliryjskie z m. gł. Lajbach (po sł. Lublana).

Hrabstwo Tyrol z m. gł. Insbruk nad rzeką Inn.

2. **Cesarstwo Niemieckie** zajmuje środek Europy. W skład jego wchodzą:

Królestwa: Pruskie, Bawarskie, Wirtembergskie i Saskie.

Wielkie księztwa: Badeńskie, Hesen-Darmsztackie, Oldenburskie, Meklemburg-Szweryńskie, Meklemburg-Strelickie i Sasko-Wejmarskie.

Księztwa: Brunszwickie, Sasko-Koburg-Gotajskie, Sasko-Mejningskie, Sasko-Altenburskie i Anhalckie.

Księztwa pomniejsze: Szwarcburg-Sondershausen, Szwarcburg-Rudolfsztad, Rejss starszéj linii, Rejss młodszéj linii, Lippe-Szaumburg, Lippe-Detmold i Waldek.

Miasta wolne: Hamburg, Bremen i Lubeka.

Ziemie cesarstwa: Alzacya i Lotaryngia.

W szczególności:

Królestwa.

Królestwo Pruskie, składająca się z następujących prowincyj:

a) Brandeburgia z m. głównem Berlin, nad rz. Sprową, stolica kr. Pruskiego.

b) Pomerania z m. gł. Szczecin przy ujściu Odry.

c) Szlązk z m. gł. Wrocław nad rz. Odrą.
d) Saksonia z m. gł. Magdeburg nad Elbą.
e) Westfalia z m. gł. Münster.
f) Prowincya Nadreńska z m. gł. Kolonia (Köln, Cologne).
g) Prowincya Hessko-Kasselska z m. gł. Kassel nad Fuldą.
h) Prowincye Hannowerskie, t. j. półn. z m. główn. Hannower i połud. z m. gł. Getynga—oba miasta nad Lejną.
i) Prowin. Szlezwicko-Hosztyńska, z m. gł. Szlezwig.
j) Prusy Wschodnie z m. głównem Królewiec (Königsberg) nad Preglem.
k) Prusy Zachodnie z m. gł. Gdańsk (Danzig) przy ujściu Wisły do morza Baltyckiego.
l) Wielkie Księztwo Poznańskie z m. gł. Poznań nad Wartą.
ł) Ziemie Hohenzollern.
m) Księztwo Lauenburgskie, wraz z prowincyą Jade, zostające pod osobnym zarządem.

Królestwo Bawarskie z m. główn. Monachium czyli Mnichowo (München) nad Izarą.
Królestwo Saskie z m. gł. Drezno nad rz. Elbą.
Królestwo Wirtembergskie z m. gł. Stuttgard.

Wielkie księztwa.

1. Badeńskie z m. gł. Karlsruhe.
2. Hessko-Darmsztadzkie z m. gł. Darmsztadt.
3. Oldenburskie z m. gł. Oldenburg.
4. Meklembursko-Szweryńskie i
5. Meklembursko-Sztrelickie z miastami Szweryn i Sztrelitz.
6. Sasko-Wejmarskie z m. gł. Wejmar.

Księztwa.

1. Brunszwickie z m. gł. Brunszwik (Braunschweig).
2. Sasko-Koburg-Gotajskie z m. gł. Gota.
3. Sasko-Mejningen-Hildburgshausen.
4. Sasko-Altenburskie.
5. Anhalt.

Pomniejsze księztwa.

1. Szwarcburg-Sondershausen.
2. Szwarcburg-Rudolfsztadt.

3. Rejss starszéj linii.
4. Rejss młodszéj linii.
5. Lippe-Detmold.
6. Lippe-Szaumburg.
7. Waldek.

Miasta wolne.

1. Hamburg nad Elbą.
2. Bremen nad Wezerą.
3. Lubeka nad Trawą (Trave).

Ziemie cesarstwa.

1. Lotaryngia z m. gł. Metz nad Mozelą.
2. Alzacya z m. gł. Sztrasburg.

Obie te prowincye oderwane zostały od Francyi i przyłączone do Niemiec.

W Europie Zachodniéj.

Rzeczpospolita Francuzka z m. głównem Paryż nad Sekwaną.

Rzeczpospolita Szwajcarya z miastami głównemi Bern, Luzern i Zurich.

Królestwo Belgijskie z m. gł. Bruksella.

Niderlandy czyli Hollandya z m. gł. Haga i Amszterdam.—To ostatnie leży nad zat. Zujderzee.

d) W Europie Południowéj.

1. *Na Półwyspie Pirenejskim.*

Portugalia z m. st. Lizbona przy ujściu Tagu.

Hiszpania z m. st. Madryt.

Rzeczpospolita **Andorska** z m. główn. Andora, leży w górach Pirenejskich.

2. *Na Półwyspie Apenińskim czyli Włoskim.*

Królestwo **Włoskie,** w skład którego wchodzi:

Piemont, głów. m. Turyn nad rzeką Pó, była stolica Królestwa Włoskiego.

Lombardya z m. gł. Mediolan.

Księztwo **Parmeńskie** z m. st. Parma.

Księztwo **Modeńskie** z m. st. Modena.

W. ks. **Toskańskie** z m. gł. Florencya nad rzeką Arno.

Państwo Kościelne z m. st. Rzym nad Tybrem, *Rzym* jest obecnie stolicą Królestwa Włoskiego.

Królestwo **Neapolitańskie** czyli Obojga Sycylii z m. gł. Neapol nad morz. Toskańskiém. Palermo na wyspie Sycylii. Wenecja na morzu Adryjatyckiém.

Rzeczpospolita **Święto-Maryjska** z m. głów. San-Marino, leży w Państwie Kościelném.

Rzeczpospolita **Wysp Jońskich** leży na morzu Jońskiém, m. gł. Kor[illegible], na wyspie tegoż nazwiska; należy do Grecyi.

3. *Na Półwyspie Bałkańskim.*

Królestwo **Greckie** z m. główn. Ateny.

Turcya (Cesarstwo) z m. stołecz. Konstantynopol (po sł. Carogród), nad cieśniną Konstantynopolską.

Bulgarya księztwo, m. gł. Tyrnowa i Zofia.

Czarnogórze czyli **Montenegro** (księztewko), leży niedaleko morza Adryjatyckiego. Cetynia gł. miejscowość.

Księztwa Naddunajskie.

Serbia z m. stoł. Białogród czyli Belgrad przy ujściu Sawy do Dunaju.

Rumunia, to jest **Mołdawsko-Wołoskie** księztwo, czyli Mołdawia inaczéj Multany z m. gł. Jassy, i Wołoszczyzna, gdzie jest Bukareszt nad Dąbowicą, stolica obu księztw połączonych to jest Mołdawii i Wołoszczyzny.

AZYA

GRANICE.

Na północ, m. Lodowate; na wschód, oc. Wschodni; na południ. oc. Indyjski; na zachód, cieś. Babelmandeb, zat. Arabska, międzymorze Suez (12 mil szerokie), m. Śródz., c. Dardanelska, m. Marmora, c. Konstantynopol. m. Czarne, góry Kaukazkie, m. Kaspijskie, rzeka Ural i pasmo gór Uralskich.

Rozpołożenie Krajów Azyatyckich.

Azyę północną zalega Syberya, która się rozciąga od gór Uralskich do oc. Wschod., i od morza Lodowatego na północy do krajów Chińskich na południu.

W Azyi środkowéj mieści się kraj Zakaukazki. Leży on tuż za Kaukazem, między m. Czarném i Kaspijskiém. Z drugiéj strony morza Kaspijsk. leży Turkestan, czyll Tatarya niepodległa; daléj na wschód idą kraje Chińskie: Mała Bucharya, Mongolia i Mandżurya która ciągnie się aż do oceanu Wschodniego. Turkestan, Mała Bucharya, Mongolia i Mandżurya stroną północną styka się z południową Syberyą. Naprzeciw Mandżuryi na oceanie Wschod. leży wielowysep, nazwany Japonią. Na południu Mandżuryi wzdłuż oc. Wschodniego, rozciąga się cesarstwo Chińskie, najludniejsze w świecie państwo. Tybet najgórzystszy kraj w Azyi, Mała Bucharya i Mongolia, kraje podwładne Chinom, leżą względem nich na Zachodzie.

W Azyi południowéj mieści się Turcya Azyatycka, która na północy opiera się o m. Czarne, kraj Zakaukazki, a z zachodu oblana jest m. Śródziemném i wodami (cieśniną Dardanelską, m. Marmora i cieśn. Konstant.), oddzielającemi ją od Turcyi Europ. Na po-

łudniu Turcyi Azyat. leży półwysep Arabia, który przez międzymorze Suez styka się z Afryką. Na wschód Turcyi Azyatyckiéj leży Iran, czyli Persya i północną granicą opiera się o kraj Zakaukazki, morze Kasp. i Turkestan, a południową o oc. Indyjski. Na wschód Persyi leży Afganistan w górze, a Beludżystan na dole nad oc. Ind. Daléj półwysep przedgangesowy Indyi Wschodnich, na północy graniczy z Małą Bucharyą i Tybetem, nareszcie kąt południowo-wschodni Azyi zajmuje półwysep Zagangesowy i stroną północną styka się z właściwemi Chinami.

Wody.

a) *Oceany, morza, zatoki.*

1. Morze Lodowate, część oceanu Północnego, oblewa Azyę północy. Na niém znajduje się m. Karskie i zatoki Obska, Jenisejska i Leńska.

2. Ocean Wschodni zawierający morza: Kamczackie, Ochockie, Kurylskie, Japońskie i Żółte.

3. Ocean Indyjski, którego częściami są: m. Chińskie z zatokami: Tonkińską i Siamską; zat. Bengalska, morze Arabskie czyli Perskie; zat. Perska, i m. Czerwone czyli zat. Arabska.

b) *Cieśniny.*

a) Berynga łączy m. Lodowate z oc. Wsch.
b) Kanał Tatarski i cieś. La Perouse, łączą morze. Ochockie z Japońskiém.
c) Sundzka między wyspami Jawą i Sumatrą.
d) Malacka między Sumatrą a półwysp. Malaką.
e) Ormuzka prowadzi do zat. Perskiéj.
f) Babel-Mandebska prowadzi do zat. Arabskiéj.

Jeziora.

Morze Martwe (w Palestynie), Wan w Turcyi Azyat.; Urmia w Persyi; m. Kaspijskie i Aral w Turkestanie, czyli Turanie; Bajkał w Syberyi; Bałkasz i Dzajsang na pograniczu Syberyi i Mongolii.

Rzeki.

a) *W Syberyi.*

Płyną na północ i uchodzą do morza Lodowatego.
a) Ob z Irtyszem i Tobolem, 460 mil długa.
b) Jenisej z Angarą. 410 mil długa.
c) Lena z Olekną i Aldanem, 400 mil długa.
d) Anadyr, uchodzi do oc. Wsch.

b) *W Chinach.*

Płyną na wschód do oc. Wschodniego.
a) Amur czyli Sagchaljen w Mandżuryi, 440 mil długa.
b) Hoangho czyli rzeka Żółta, 570 mil długa.
c) Jangtse-Kiang czyli rz. Niebieska, 650 mil długa. } w Chinach właściwych.

c) *Na półwyspie za Gangesem.*

Płyną na południe do oc. Indyjskiego.
Kambodżia do m. Chińskiego.
Menam do zat. Siamskiéj.
Irawadi do zat. Bengalskiéj.

d) *Na półwyspie przed Gangesem.*

Płyną na południe do oceanu Indyjskiego:
Brahma-Putra, i Ganges do zat. Bengalsk. Ta ostatnia 200 mil długa.
Indus czyli Sind, do morza Arabs. Długość Indu wynosi 340 mil.

e) *W Turcyi Azyatyckiéj.*

Szat-el-Arab powstający z połączenia Eufratu i Tygru wlewa się do zatoki Perskiéj; Eufrat 300 mil długi.
Jordan w Palestynie do m. Martwego.
Kizil-Irmak (Halys) do m. Czarnego.

f) *W Kraju Zakaukazkim.*

Kur do m. Kaspijskiego; Rjon do m. Czarnego.

W Turkestanie.

Amu Darya, czyli Gikon, 230 mil długa i Syr Darya czyli Sihen 210 mil długa. Obie wpadają do jeziora Aralskiego. Tarym w małéj Bucharyi.

W y s p y.

1. Na m. Lodowatém: Nowa Syberya i inne zupełnie bezludne.

2. Na oc. Wschodnim:

a) Aleuckie i Kurylskie należą do Rossyi.

b) Wyspy Japońskie: Nipon, Sikoko, Kiusiu, Jesso tworzą cesarstwo Japońskie. Wyspa Sakhalja należy do Rossyi.

c) Formoza, Hajnan i Likeos, należą do Chin.

d) Filipińskie, z których najznaczniejsza Luzon czyli Manilla, po części należą do Hiszpanii.

Na wyspach Filipińskich zginął żeglarz Magellan, który na początku XVI wieku odbył najpierwszą podróż na około świata.

e) Wyspy Moluckie czyli Korzenne obfitują w drzewo muszkatołowe, należą do Hollendrów.

f) Małe Sundzkie, z których największa jest Timor; na wyspie Ombaj mieszkają ludożercy.

g) Wielkie Sundzkie: Sumatra, Jawa, Borneo i Celebes zostają pod wpływem Hollendrów, obfitują w kość słoniową, złoto, dyamenty, kamforę i pieprz. Na Jawie jest Batawia, miasto Hollenderskie, które z powodu niezdrowego klimatu coraz bardziej się wyludnia.

h) Wyspa Cejlon, obfituje w cynamon, gwoździki, dyamenty, na jéj brzegach poławia się mnósto pereł; należy do Wielkiéj Brytanii. Kolombo m. gł. 40,000 mieszkańców, Trinkanomale port warowny.

i) Wyspy Andamańskie, Nikobarskie w zat. Bengalskiéj, Maledywskie i Lakedywskie na m. Arabsk. są liczne, lecz nader mało znaczące.

2. Na m. Śródz. Cypr i Rodos są największe i należą do Turcyi Azyatyckiéj.

Półwyspy.

a) Kamczatka na wschód Syberyi.

b) Korea na południe Mandżuryi.

c) Malaka na południu półwyspu Indyi za Gangesem.

d) Guzareta, w stronie zachodnio-północnéj półwyspu Indyi przed Gangesem.

e) Arabia między odnogą Arabską i Perską.

f) Azya Mniejsza czyli Anatolia, inaczéj Lewant, między m. Czarném i Śródziemném.

Góry i Przylądki.

1. Część wschodnia gór Uralskich.

2. Część południowa gór Kaukazkich.

3. Góry Ałtajskie, Sajańskie, Bajkałskie i Nerczyńskie, na granicy Syberyi i Chin.

4. Jabłonowy i Stanowy Chrebet ciągną się wzdłuż morza Ochockiego i kończą się na północy przylądkiem Czukocki-Nos.

5. Góry Kamczackie, pomiędzy któremi są wulkany Sopki, kończą się przylądkiem Łopatka.

6. Himmalaje na północy półwyspu Indyjskiego przed Gangesem. Tu się wznosi szczyt Dhawalaghiri, który niedawno przestał uważać się za najwyższy w świecie.

7. Góry Tybetańskie zalegają cały Tybet. Gałęzie ich rozchodzą się daleko na północ i zachód pod różnemi nazwiskami.

8. Góry Gates w Indyach przed Gangesem, kończą się przylądkiem Komorin.

9. Na półwyspie za Gangesem ciągną się wzdłuż trzy pasma gór z północy na południe, jedno z nich sięga aż do ostatniego krańca Malaki, i tam tworzy przylądek Romania.

10. Liban i Antiliban (w Syryi) w Turcyi Azyatyckiéj niedaleko m. Śródziemnego.

11. Góry Taurus w Anatolii i Ararat w Armenii na południe miasta Erywanu w kraju Zakaukazkim.

Grunt, klimat i płody w Azyi.

Grunt w Azyi jest najrozmaitszy. W północnéj jéj części, czyli Syberyi, w bardzo wielu miejscach czarnoziem sięgający do znacznéj

głębokości i obfitość wilgoci wielce sprzyjałyby uprawie zboża, gdyby krótkość lata nie stanęła na przeszkodzie, i dlatego zboże tam nie zawsze dojrzewa. W Azyi środkowéj obszerne przestrzenie ziemi napojone solą, i częstokroć z wierzchu pokryte nią jak skorupą, wcale są niezdatne pod uprawę roli. Otóż nie ma tam ani wsi, ani miast. Na obszernych stepach południowo-zachodniéj Syberyi, w Mongolii, Turkestanie i w Bucharyi Małéj, mieszkańcy na pół dzicy, prowadzą życie koczujące. Środek téj części Azyi zalega obszerna płaszczyzna górna (plateau) i stanowi okropną pustynię piaszczystą Gobi albo Szamo.

Najurodzajniejsze ziemie azyatyckie leżą: w Chinach pomiędzy rzekami Hoangho i Jangtsekiangiem; w Indyach Wschodnich, szczególniéj w bliskości wielkich rzek; na wyspach oceanu Indyjskiego; w Turcyi Azyatyckiéj między Eufratem i Tygrem; na pobrzeżach Arabii, w Azyi Mniejszéj i w kraju Zakaukazkim.

Klimat. Azya rozciąga się od morza Lodowatego aż do równika, posiada klimat wszystkich stref kuli ziemskiéj. I tak, północ jéj nadzwyczaj zimna z powodu ogromnych brył lodu, wiecznie pokrywających morze Lodowate, przy tém jeszcze pochylona ku północy powierzchnia Syberyi, wystawiają na przeciąg wiatrów północy, na południu zaś wysokie pasma gór i wyżyna średnio-azyatycka powstrzymują wszelki do niéj przypływ cieplejszego powietrza. Azya środkowa lubo położona w strefie umiarkowanéj, z przyczyny swego wzniesienia się bardzo wysoko nad poziom morza, ma klimat górski i daleko ostrzejszy jak w Europie. W Mandżuryi na północ rzeki Amuru i na półwyspie Korei, wysokie góry nasyłają nieumiarkowane zimno. Japonia leżąca wśród morza, ma powietrze wilgotne, nader zmienne, niebo pochmurne i mgliste, przytém niesłychanie silne burze i częste trzęsienia ziemi, ale w Chinach właściwych już jest powietrze ciepłe i stała pogoda. Daléj ku południowi w Indo-Chinach panują silne upały. Indostan zakryty od północnych wiatrów średnio-azyatycką wyżyną i pasmem niebotycznych Himalajów, posiada najprzyjemniejszy w świecie klimat. Niejedna tam kraina może się nazwać rajem ziemskim, gdyż nawet upał słońca podzwrotnikowego łagodzi w Indostanie wpływ wód oceanu i mnóstwa większych i mniejszych rzek, tudzież powiew wiatru z gór pokrytych wiecznym śniegiem. Nie tak szczęśliwe pod względem klimatu jest położenie Afganistanu, Persyi i Turcyi Azyatyckiéj, a w Arabii wśród piaszczystych pustyń panują afrykańskie upały i wieje duszący wiatr Samum.

Płody. Azya uboższą jest nawet od Europy w metale; jednakże znajdują się w niéj: złoto, srebro, miedź, platyna, żelazo, tudzież najdroższe w świecie kamienie jak dyamenty, rubiny, szafiry. Pod względem drzew i roślin ukazuje się w niéj największa rozmaitość. I tak w Syberyi cedry sybirskie, modrzewie, sosny składają obszerne lasy: są tam i krzewy dostarczające jagód, lecz zupełny brak drzew owocowych. W Azyi środkowéj rośnie rubarbarum, w Chinach krzewy herbaty, w Arabii krzewy kawy, zkąd przeniesiono ją do innych części świata, szczególniéj do Ameryki; podobnież włoskie orzechy brzoskwinie, morele; winne latorośle, wiśnie, kasztany, figi i drzewa oliwne, z Azyi przeniesiono do Europy. Z pomiędzy zaś wszystkich części najbogatsze w roślinność są Indyje Wschodnie, i przyległe im wyspy; ztamtąd pochodzą tak nazwane płody korzenne: jak gałki i kwiat muszkatołowy, goździki, cynamon, kardamon, pieprz, imbier. W Indyjach rośnie drzewo bambus i palmy niekiedy 200 stóp wysokie, tudzież figa indyjska, któréj gałęzie sięgając ziemi, zapuszczają korzenie i z jednego drzewa tworzy się czasem cały las. Nadto w Indyach, znajduje się indygo, rośnie najlepsza bawełna i mak wydający najmocniejsze opium. Zresztą w lasach południowych, rosną drzewa, z których sączy się balsam, żywice pachnące i gummy. W Chinach, w Azyi południowéj, mieszkańcy okolic nizkich trudnią się uprawą ryżu, który dla nich stanowi główne pożywienie, a co zbywa od potrzeb staje się przedmiotem handlu.

W Azyi północnéj w okolicy morza lodowatego jedyne zwierzę domowe jest pies i renifer, obadwa używają się do jazdy; z pomiędzy dzikikich zwierząt najstraszniejszy jest tam niedźwiedź biały, który śmiało rzuca się na ludzi i pożera ich. Niezmierne lasy Syberyi, lubo coraz mniéj, obfitują jeszcze w sobole, kuny, lisy czarne, gronostaje i inne zwierzęta dostarczające futer; nie zbywa tam na wilkach i niedźwiedziach. Na stepach Azyi środkowéj hodują się dzikie konie i osły, tudzież gazele i piżmowce, ale w Chinach południowych, nie ma już dzikich zwierząt.

W Azyi Mniejszéj w okolicy Angory nad rzeką Kizil-Irmakiem, dawniéj Halisem, utrzymują się kozy, koty i króliki z długim włosem. W Persyi, a szczególniéj w Arabii, słynne są na cały świat konie, w Turcyi Azyatyckiéj, Arabii i Persyi obok koni używają się wielbłądy do jazdy i do przewożenia ciężarów. Z pomiędzy drapieżnych zwierząt szakale krążą około mieszkań ludzkich, szukając zdobyczy. W Indyach Wschodnich żyją w stanie domowym i dziko w lasach słonie, pomiędzy któremi zdarzają się zupełnie białe. Są tam woły

zwyczajne i woły z garbami, bawoły i po słoniu największe zwierzęta, nosorożce, mieszkające w okolicach bagnistych. Najrozmaitsze gatunki papug i małp, a na wyspie Borneo wśród lasów jeszcze dają się spotykać orangutangi, małpy z postaci najpodobniejsze do ludzi. W Indostanie żyje tygrys królewski, największy i najstraszniejszy z pomiędzy zwierząt drapieżnych, tygrys sięga aż do Himalajów, a czasem zabłąka się do Syberyi. Indye są pierwiastkową ojczyzną pawia, którego po raz pierwszy sprowadził do Europy Aleksander Macedoński. W Kaszmirze i Tybecie hodują się sławne kozy tybetańskie, niedawno sprowadzono je do Francyi. Z pomiędzy płazów w rzekach żyją krokodyle, a na lądzie pełno jest węży jadowitych; w tym pięknym raju ziemskim zewsząd niebezpieczeństwo zagraża człowiekowi, a tém bardziéj Europejczykowi, który za przybyciem do Indyi ulega gorączce i najczęściéj pada jéj ofiarą. Na brzegach mórz oceanu Indyjskiego, a szczególniéj około wyspy Cejlonu i w zatoce Perskiéj poławiają się kosztowne perły, urjańskiemi zwane.

Azya niegdyś kolebka rodu ludzkiego, siedlisko pierwszych związków społecznych, tudzież nauk i sztuk, pierwszeństwo swoje pod względem oświaty i potęgi człowieka już dawno odstąpiła Europie, ednakże niektóre osobliwości przyrodzone zatrzymała dotąd, i te ożywiają jéj obszerny handel z innemi częściami świata.

Mieszkańcy Azyi dzielą się na trzy pokolenia:

1) Kaukazkie czyli białe, zamieszkuje zachód Azyi Południowéj; do niego należą: Turcy, Arabowie, Persowie, Afganowie, górale kaukazcy i Europejczycy osiedli w Syberyi i Azyi południowéj.

2) Malajczycy mieszkają w Indyach i na wyspach przyległych; wśród nich dają się widzieć i Murzyni afrykańscy.

3) Mongolskie pokolenie, najliczniejsze, zaludnia Indochiny, Chiny, Mongolię, Tybet, Japonię, Syberyę.

Pod względem religii, mieszkańcy Azyi dzielą się na chrześcian, mahometan i pogan. Z tych najmniéj jest chrześcian, a najwięcéj pogan, którzy dzielą się na wyznawców Brahmy, Buddy i Lamy i mieszkają w Indostanie, w Indo-Chinach, w całéj Ayi Środkowéj i Północnéj; w Turcyi zaś Azyatyckiéj, w Persyi i Arabii panuje Islamizm: chrześcianie zaś są to po większéj części wśród mahometan osiedleni, lub tymczasowo przebywający Europejczykowie.

PAŃSTWA I MIASTA.

a) *W Azyi Północnéj.*

Syberya.

Dzieli się na 4 Gubernie: 1) Tobolska z miastem gubernialném Tobolsk nad Irtyszem; 2) Tomska z m. gub. Tomsk nad Tomą; 3) Jenisejska z m. gub. Krasnojarsk nad Jenisejem; 4) Irkucka z m. gub. Irkuck nad Angarą.

Do Syberyi należy 7 obwodów:

1) Orenburskich, i
2) Sybirskich Kirgizów z m. gł. Omsk nad Irtyszem.
3) Obwód Siemipałatyński z m. gł. Siemipałatyńsk nad Irtyszem.
4) Jakucki z m. gł. Jakuck nad Leną
5) Zabajkalski z m. gł. Czyta nad Ingodą.
6) Amurski z m. gł. Błahowieszczeńsk nad Amurem.
7) Obwód nadmorski Syberyi wschodniéj z miastem głównem Nikołajewsk przy ujściu Amura.

b) *W Azyi środkowéj.*

Kraj Kaukazki.

Kraj Kaukazki leży w okolicy gór Kaukazkich, ma na zachodzie morze Czarne, na wschodzie morze Kaspijskie, a na południu Turcyę Azyatycką i Persyę:

Dzieli się na dwie główne części: na Kaukaz Północny i Kraj Zakaukazki. W Kaukazie Północnym znajduje się jedna gubernia Stawropolska i dwa obwody: Terski i Kubański. W Kraju Zakaukazkim mieszczą się:

1) Gubernia Tyfliska z m, gł. Tyflis nad rzeką Kurem.
2) Kutajska z m. gł. Kutajsk nad Rjonem.
3) Szemachska z m. gub. Stara Szemacha.
4) Erywańska z m. gub. Erywan nad Zengą.
5) Obwód Dagestański z m. gł. Derbent nad m. Kaspijskiém.

Turkestan.

Turkestan czyli Tatarya niepodległa, inaczéj Wielka Bucharya leży na wschód morza Kaspijskiego zamieszkana na północy przez

Kirgizów i Turkomanów, narody pasterskie, a na południu Uzbekowie i Bucharowie trudnią się rolnictwem, rzemiosłami i prowadzą handel z Rossyą i Chinami. Turkestan składa się z kilku udzielnych państw. Miasta są: Buchara, Samarkanda, niegdyś stolica Tamerlana; Chiwa, Kokan i Taszkent należą do Rossyi.

Cesarstwo Chińskie.

Cesarstwo Chińskie jest najludniejszem państwem na kuli ziemskiéj, ma bowiem 446 milionów ludności na przestrzeni 177 tysięcy mil kwadratowych. Cesarz Chiński mianuje się władzcą Państwa Niebieskiego, urzędnicy jego nazywają się mandarynami. Ziemia w Chinach jak najlepiéj uprawiona, lecz w niektórych miejscach nie wystarcza dla wyżywienia zbytniéj liczby mieszkańców, ci przeto na jeziorach i rzekach zakładają pływające ogrody. Ryż stanowi główne pożywienie Chińczyków, drzewo bambusowe służy do budowy, jedwab' i herbata są najważniejszemi przedmiotami handlu. Prócz tego sławna jest porcelana chińska, chociaż europejska przewyższa ją pięknością rysunków.

Cesarstwo Chińskie składa się z właściwych Chin i krajów hołdowniczych, jakiemi są: Mongolia, Mandżurya, Korea, Mała Bucharya, Tybet i Butan.

Miasta w Chinach właściwych:

Pekin stolica państwa, 2 mil. mieszk.

Nankin dawniejsza stolica, ma milion mieszkańców, leży nad rzeką Jangtse-Kiang. W okolicach rośnie bawełna żółta, z któréj wyrabiają nankin.

Kanton ma $1\frac{1}{2}$ milion. mieszk. Do r. 1841, czyli do wojny z Anglikami, był jedyném miastem w Chinach, do którego portu wolno było zawijać okrętom europejskim i prowadzić handel; lecz teraz takich otwartych portów jeszcze jest pięć. Z tych najważniejszy jest Szangaj, przy ujściu Jangtse-Kiang, obecnie zamieszkany przez Anglików i Francuzów. Anglicy posiedli także pobrzeżną wysepkę Chonkon. Obok niéj w odnodze Kantońskiéj wyspa Makao już oddawna należy do Portugalczyków, którzy za to cesarzowi chińskiemu płacą pewną ilość pieniędzy. Wiktorya miasto na wyspie Chonkon.

Oprócz wymienionych, jest jeszcze w Chinach bardzo wiele miast, mających po kilkaset tysięcy mieszkańców.

Mongolia leży na północy Chin, od których oddziela ją wielki mur chiński na 300 mil długi. Kraj ten składa się prawie z samych stepów, niezdatnych do uprawy pod zboże i inne rośliny, przeto

mieszkańcy tutejsi, Mongołowie, niegdyś straszni dla Europy wojownicy, prowadzą życie pasterskie i tułają się z miejsca na miejsce wraz ze swemi trzodami. Oprócz osady Majmaczyn naprzeciwko Kjachty, na pograniczu Syberyi i jeszcze dwóch, czy trzech mało znaczących, zresztą w Mongolii nie ma ani miast, ani wsi.

Mandżurya przerznięta rzeką Amur, nazywa się inaczéj Tunguzyą. Przy ujściu rzeki Amur część Mandżuryi należy do Rossyi. Mieszkańcy jéj trudnią się pasterstwem i polowaniem. *Cycykar*, miasto główne i miejsce wygnania Chińczyków.

Korea, półwysep otoczony wysokiemi brzegami wcale jest nieznany europejczykom, *Kinkitao*, miasto główne.

Mała Bucharya czyli **Turfan,** inaczéj **Karakita,** otoczoną jest górami i przerznięta rzekami, które uchodzą do jezior nie mających odpływu. Tu są góry Tian-Szan.

Znaczną część tego kraju zajmuje wielka pustynia *Gobi* czyli *Szamo*, która się i przez Mongolię ciągnie. Miasta: *Yarkand*, *Turfan* *Kaszgar*. To ostatnie było stolicą strasznego Czyngischana.

Tybet, najgórzystszy kraj w Azyi. Miejsca zamieszkane przez ludzi, po większéj części są wyżyny na 10,000 stóp nad poziom morza wzniesione. Na tych wyżynach znajdują się rozległe jeziora. W Tybecie hodują się owe sławne kozy tybetańskie, z których delikatnego włosu wyrabiają się szale kaszmirowe.

Dalaj-Lama głowa religii Buddyjskiéj, upowszechnionéj w Mongolii, Mandżuryi, Chinach i innych krajach Azyi Wschodniéj, jest rządcą Tybetu, pod zwierzchnictwem cesarza Chińskiego.

Hlassa nad Brahma-Putrą m. główn. Tybetu. Tu jest wspaniała świątynia Buddy i klasztor rezydencyonalny Dalaj-Lamy, mieszczący w sobie do 10,000 pokojów, napełnionych złotemi, srebrnemi i t. d. posągami bożka Buddy.

Butan z miastem gł. **Tassisudan.** Tu jest pałac o 7-miu piętrach, rezydencya dwóch władców Butanu. W Butanie wznosi się Czamulari najwyższa w świecie góra, o 70 stóp wyższa od Dawalaghiri.

Cesarstwo Japońskie.

Cesarstwo Japońskie składa się z samych wysp, otoczonych burzliwém morzem i rafami, i dlatego bezpiecznych od obcéj napaści. Kraj ten może się uważać za najoświeceńszy w całéj Azyi, gdyż prawie każdy jego mieszkaniec umié czytać i pisać. Uprawa roli posunięta do najwyższego stopnia, obok tego, rzemiosła znacznie wydoskonalone. Rozległość 7,500 m. kw. Ludność 35 milj.

Japończycy, wyznają religię Buddy. Cesarz ich nazywa się Mikado.

Jeddo liczy 780,000 mieszkańców. Domy tu wszystkie jednopiętrowe, dla ochrony od zgubnych skutków trzęsienia ziemi.

Kioto (Mjako) dawna rezydencya Mikada 300,000 mieszk.

Nangasaki na wyspie Kiu-Siu był jedyny port, w którym Chińczycy i Hollendrzy mieli wolność prowadzenia handlu. Ci ostatni na wysepce Decima mieli składy swych towarów, i nie inaczéj dostawali się na ląd wyspy Nangasaki, jak tylko za wielkiém pozwoleniem i pod najściślejszą strażą. Obecnie, za przykładem swego cesarza, Japończycy wchodzą w stosunki z Europejczykami i wszystko europejskie starają się zaprowadzać u siebie. Osaka, Simoda, Hakodadi miasta handlowe.

c) *W Azyi Południowéj.*

Turcya Azyatycka.

Turcya Azyatycka liczy 16 mil. mieszk.

We względzie zarządu dzieli się na ejalety, paszaliki i sandziaki. We względzie zaś jeograficznym na Azyę Mniejszą (Anatolię, Lewant), Armenię turecką, Syryę i Mezopotamię.

a) *W Azyi Mniejszéj.*

Skutari, 35 tysięcy mieszkańców nad cieśniną Konst. tuż naprzeciw Konstantynopola, uważa się za jego przedmieście.

Brussa w blizkości m. Marmara, 80 tysięcy mieszkańców, ma największe w Turcyi rękodzielnie wyrobów jedwabnych. W okolicach kopie się morska pianka, z któréj robią się fajki, piankowemi zwane.

Na północ Brussy leży licha mieścina *Iznik*, w miejscu dawnéj Nicei, słynnéj soborem powszechnym 325 r., na którym naukę Aryusza, nieprzyznającą bóstwa Chrystusowi za odszczepieństwo uznano. R. 787 drugi tu był sobór i potępił znowu sektę Ikonoklastów czyli Obrazoborców.

Kiutahja, 30 tys. mieszk., wody mineralne.

Angora, 50 tys. mieszk., leży w głębi półwyspu nad rzeką Kizil-Irmak. Kozy i koty tamtejsze odznaczają się długim włosem.

Tokat leży na wschód Angory, 100 tys. mieszk.

Trebizonda 50 tys. mieszk. nad m. Czarném.

Kierasum dawniéj Cerasus nad morzem Czarném, zkąd Lucullus w czasie wojny z Mitrydatem Ponckim, sprowadził do Rzymu czereśnie.

Smyrna nad mor. Egejskiém, wyborny port najhandlowniejsze miasto w Turcyi azyatyckiéj, rezydencya konsulów europejskich. Często ulega zniszczeniu od morowego powietrza (dżumy) i trzęsienia ziemi 150,000 mieszk.

Nad brzegami morza Egejskiego stała Troja, czyli Iljum, sławna dziesięcioletniém oblężeniem i zburzeniem przez Greków.

b) *W Syryi.*

Ciągnie się pasmo gór Libańskich wzdłuż brzegów m. Śródziem. Ną tém pobrzeżu była dawna Fenicya, a teraz mieszkają Maronici i Druzowie i zajmują góry Libańskie. Rządzą się własnemi prawami i płacą tylko haracz Turcyi.

Alep czyli **Halep**, 100 tys. mieszk., prowadzi obszerny handel karawanowy z Persyą i Indyami. Ma ulice brukowane, co jest wielką osobliwością na Wschodzie.

Damaszek także wielkie i starożytne miasto, 150 tysięcy mieszk Tu się początkowo wyrabiały materye jedwabne, adamaszki, jakoteż szable i noże ze sławnéj stali damasceńskiéj. W tém miejscu zbiera się corocznie karawana, pielgrzymująca do Mekki, niekiedy 45 tysięcy osób licząca.

Antakia czyli Antyochia, około 40 r. była stolicą Ś. Piotra, biskupa chrześciańskiego, nim się ten do Rzymu przeniósł; potém była stolicą wielu cesarzów rzymskich, i wtenczas liczyła 700 tysięcy mieszkańców, a teraz zaledwie 20 tysięcy.

W Syryi na południu dawnéj Fenicyi leży *Ziemia Święta* czyli Palestyna, na prawym brzegu Jordanu, który płynie przez jezioro Galilejskie czyli *Genezareth* i wpada w jezioro *Asphalt*, zwane m. Martwém, dlatego, że w niém woda słona, a w około niego ziemia tak jest przejęta solą, że w niéj żadna roślina żyć nie może. Na miejscu tego jeziora stały: Sodoma, Gomora i t. p. miasta ogniem zniszczone.

Jerozolima dawna stolica Palestyny, liczy 26 tysięcy mieszk. Tu jest grób Zbawiciela świata.

W okolicy Jerozolimy jest góra Oliwna, tak zwana od drzew oliwnych na niéj rosnących, a pod nią dolina Józefata. O milę od Jerozolimy znajduje się *Betleem* na wzgórzu, gdzie jest wykuta w skale kaplica Narodzenia Chrystusa. Daléj *Nazareth*, mieszkanie Najśw. Panny Maryi i Ś-go Józefa.

Akra (*Saint Jean d'Acre*) nad m. Śródziemném, port, warownia, 20 tys. mieszk.

Jaffa, *Bejrut i Tripoli*, także miasta portowe.

c) *W Armenii.*

Erzerum 40 tys. mieszk. w blizkości źródeł Eufratu na wyżynie 10 tys. stóp wzniesionéj.

Wan nad jeziorem tegoż nazwiska, 50 tys. mieszk.

d) *W Mezopotamii.*

Któréj północna część nazywa się Al-Dżezyryą (dawna Assyrya), a południowa, Irak Arabi (dawna Babilonia i Chaldea).

Diarbekir nad Tygrem, w Aldżezyryi, miał sławne fabryki safianu.

Mossul nad Tygrem, fabryki muślinu, który od tego miasta otrzymał swoje nazwisko. W blizkości, rozwaliny Niniwy, dawnéj stolicy Assyryi.

Bagdad nad Tygrem, 100 tysięcy mieszk., dawna stolica kalifów Arabskich, zachowała tylko cień przeszłéj świetności swojéj. W blizkości widać ślady rozwalin słynnego Babilonu.

Bassora nad Szat-el-Arabem, niedaleko zatoki Perskiéj, wielce handlowe miasto, gdyż okręty aż pod same mury jego zawijać mogą. Tu się odbywa zamiana towarów europejskich na indyjskie.

Kerkur i *Szerezul*, miasta w kraju Kurdów, strasznych rabusiów.

Arabia.

W tym kraju nie ma rzek, niebo prawie zawsze pogodne, upał nieznośny, i okiem nieprzejrzane piasczyste pustynie, po których wieje czasami duszący Samum i całe karawany zabija lub tumanami piasku zasypuje. Gdzie niegdzie tylko w głębi, urodzajne oazy, a nad brzegami morza i w wielu miejscach grunt jest żyzny i klimat daleko znośniejszy. Arabia wydaje najlepszą kawę i najlepsze konie. Mieszkańcy Beduini, żyją pod emirami czyli szejkami, nie mają stałych siedlisk; przenoszą się z miejsca na miejsce ze swemi trzodami i namiotami. Rolnictwem zajmują się tylko osiedli w miastach i wsiach, półkoczujący, to jest latem tułający się z miejsca na

miejsce, a zimę przepędzający w stałych siedzibach. Góry biblijne *Synaj* i *Horeb* stoją odosobnione na południowym krańcu międzymorza Suez. U stóp góry Synaju jest warowny klasztor Ś-téj Katarzyny.

Arabia od najdawniejszych czasów dzieli się na wybrzeża: Hedżas, Jemen, Oman, Elahsę i Nedżet. Zwyczajny zaś podział na skalistą, pustą i szczęśliwą nieznany jest mieszkańcom tego kraju.

Mekka 45 tys. mieszk. miejsce urodzenia Mahometa, stolica świata mahometańskiego, którą każdy wyznawca islamizmu, przynajmniej raz w swojém życiu powinien odwiedzić. Wstęp do tego miejsca wszystkim niemahometanom pod karą śmierci jest zabroniony. W Mece odbywa się jarmark przez 5 miesięcy, na który zbiera się 200 tys. ludzi, przytém około 100,000 wielbłądów.

Medina, grób Mahometa, w wielkim i licznemi klejnotami ozdobionym meczecie, 18 tys. mieszk.

Gidda (wym. Dżydda) port. 40 tys. mieszk.

Mokka słynie ze swéj najprzedniejszéj kawy, mokką zwanéj.

Sana, znaczniejsze miasto w Arabii.

Aden, port i warownia: główny skład gummy arabskiéj. Od 1838 r. zostaje w ręku Anglików.

Maskat, nad zatoką Perską, największe i najhandlowniejsze miasto w Arabii, 40 tys. mieszk.

Derrajeh m. gł. Wehabitów, wyznawców oddzielnéj sekty islamizmu.

Persya czyli Iran.

Ludność jéj podają na 5 milionów. Persowie lubią nauki, a język ich gra prawie taką samą rolę w Azyi, jak francuzki w Europie. Monarcha Perski nazywa się szachem. W ogólności kraj ten cierpi wielki niedostatek deszczu i zupełny brak rzek.

Teheran, stolica Persyi, zimowa rezydencya szacha, który latem z powodu niezdrowego powietrza opuszcza ją i z całym swym dworem oddala się o 3 wiorsty w góry, gdzie jest *Tachti-Tachar*, pałac z wiszącemi ogrodami, podobnemi do tych, jakie były niegdyś w Babilonie. Za przykładem szacha idzie większa część mieszkańców, i Teheran zamiast 85 tys. mieszk. liczy latem zaledwie połowę tego.

Ispahan, dawna stolica, 160 tys. mieszk.

Balfrusz, niedaleko morza Kaspijskiego, prowadzi handel z Rossyą, 150 tys. mieszk.

Tauris, czyli **Tebris** niedaleko jez. Urmii, ma 120 tys. mieszk., prowadzi handel z Anglią i Rossyą.

Reszt, o milę od m. Kaspijskiego, posiada fabryki jedwabiów, 60 tys. mieszk.

Szyraz słynie ze swych win. W okolicach zajmują kilka mil rozwaliny Persepolisu, dawnéj stolicy perskiéj, którą Alexander Macedoński po pijanemu rozkazał spalić. **Bender-Buszer** i **Bender-Abassi** miasta handlowe nad zatoką Perską.

Do Iranu liczy się:

a) Afganistan.

Ma 4 miliony ludności, leży na wschód Persyi.

Kabul nad rz. t. naz. 50 tysięcy mieszk., rezydencya szacha, ma prawie wszystkie domy drewniane, dla większego bezpieczeństwa od zgubnych skutków trzęsienia ziemi.

Kandahar dawna stolica, 30 tys. mieszk. i **Herat,** leżące nad granicą Persyi. Miasta wielce handlowe.

b) Beludżystan.

Liczy 2 miliony mieszkańców i zostaje pod wpływem Anglików.

Kelat m. gł. 12 tys. mieszk.

Indye Wschodnie (Ost-Indya).

Rzeka Ganges dzieli je na półwysep Przedgangezki czyli Indostan i na półw. Zagangezki czyli Indo-Chiny. Ludność obu półwyspów przeszło 266 mil.

Półwysep Przedgangezki, oddzielony od reszty lądu Azyi wysokiem pasmem gór Himalajskich, posiada klimat gorący, ziemię bardzo urodzajną i wydaje najrozmaitsze płody, jako to: ryż, główne pożywienie mieszkańców, indygo, bawełnę, opium, jedwab', trzcinę cukrową, drzewo bambusowe, używane powszechnie do budowli. Posiada liczne kopalnie dyamentów, cyrkonów, rubinów i innych drogich kamieni. Z pomiędzy zwierząt słonie czynią tęż samą posługę w Indyach, co konie w Europie; bawoły używają się do uprawy roli. W lasach przebywają nosorożce, straszne tygrysy, i wszędzie dają się spotykać, a nawet w ogrodach i domach węże jadowite, oku-

larniki. W rzekach większych pełno jest wszędzie niebezpiecznych krokodylów.

W Indostanie, na przestrzeni 70 tysięcy mil kw. żyje 202 mil. ludzi, po największéj części rodowitych Indyan czyli Indusów, których charakter, zwyczaje, obyczaje i religia, pomimo licznych przemian politycznych, pozostały do dziś dnia prawie bez żadnéj zmiany: Indyanie mówią różnemi dyalektami starożytnego języka sanskryckiego, który ma wiele podobieństwa do naszego. Dzieła pisane w tym języku i to bardzo dawno, są nader liczne. Przedmiotem czci w Indyach jest Brahma, bóstwo niewidzialne, którego nie przedstawiają w żadnej postaci i żadnych mu nie wznoszą świątyń. Inne bóstwa są Wisznu i Siwa. Indyanie wierzą w przejście dusz; ztąd szanowanie zwierząt, mianowicie bydła rogatego, słoniów i małp. Oddają także cześć siedmiu rzekom, a mianowicie Gangesowi, którego święta woda rozwozi się po całym kraju i jest przedmiotem zyskownego handlu. Święta księga Indyan nazywa się Weda.

Od niepamiętnych czasów mieszkańcy Indostanu dzielą się na cztery stany (kasty): 1) Braminów czyli uczonych, duchownych i urzędników; 2) wojskowych; 3) rolników i kupców; 4) rzemieślników. Jest jeszcze i piąta kasta, Parias, zostająca u tamtych w najwyższéj pogardzie.

Liczne pomniki literatury, olbrzymie świątynie z marmuru, porfiru i granitu, wygładzone jak stal, świadczą, że Indostan już w bardzo głębokiéj starożytności stanął na wysokim szczeblu oświaty, która drogą handlu dostała się do Fenicyi, Etiopii, Egiptu, potém przeszła do Grecyi, Rzymu i t. d. Indye starożytnym znane były tylko z nazwiska, zwycięzki Alexander Macedoński doszedł tylko do Indu, granicy Indyi. Przy końcu XV wieku, kiedy Wasko de Gama odkrył drogę morską do tego kraju, Portugalczycy najpierwsi weszli z nim w handlowe stosunki i mocą oręża posiedli niektóre krainy, potém usiłowali tu rozszerzyć swój wpływ Hollendrzy i Anglicy, i tym ostatnim udało się nakoniec posiąść prawie cały Indostan i część Indyi za Gangesem.

Posiadłości Angielskie w Indyach Wschodnich.

Obejmują 70 tys. mil kw. i 200 milionów ludności. Należą do kompanii kupieckiéj Wschodnio-Indyjskiéj. Dzielą się na 4 wielkorządztwa czyli prezydentostwa, na czele których stoi gubernator jeneralny i często prowadzi wojnę z ościennemi mieszkańcami Indyi.

1 Prezydentostwo **Bengalskie** zawiera oprócz mnóstwa pomniejszych, cztery większe miasta położone nad Gangesem.

Kalkuta stolica wielkorządcy i handlu indyjskiego z całym światem, 616 tys. mieszk.

Patna, wydaje mnóstwo opium i indygo, 284 tys. mieszk.

Benares, miasto święte Indyan, punkt środkowy uczoności bramińskiéj i handlu dyamentami, 200 tys. mieszk.

Luknow, w kraju Oude (wymów Aud), 300 tys. mieszk.

2. Prezydentostwo **Allahabadzkie,** gdzie jest:

Allahabat przy ujściu Dżumny do Gangesu, także miasto święte Indyan. Tu zasługuje na uwagę podziemna świątynia Indyjska i główny arsenał wschodnio-indyjskiéj kompanii.

Agra i **Delhy** nad Dżumną, niegdyś stolica za cesarstwa W. Mogoła, którego liczni potomkowie dotąd mieszkają w Delhy i pobierają szczupłą pensyę od Anglików.

Hurdwar przy wypływie Gangesu z gór, licha mieścina, w któréj jednakże zgromadza się niekiedy do 2 milionów Indyan dla obmycia się z grzechów w świętych wodach Gangesu.

3. Prezyd. **Madraskie,** zajmuje całe prawie pobrzeże wschodnie, którego południowa część nazywa się *Koromandelem.*

Madras m. gł. na pobrzeżu Koromadelskiém, 428 tys. mieszk.

Dekan czyli państwo Nizama, przerznięte rzeką Godawary, uchodzącą do zatoki Bengalskiéj. Zostaje pod zwierzchnictwem Anglików, zresztą ma jeszcze do niejakiego czasu własnego monarchę. Państwo to obfituje w drogie kamienie. *Hajderabąd* i *Golkonda* miasta znaczniejsze.

Na południe Dekanu leżą krainy *Myzora* i *Trawenkur*, a na północy *Nagpur* i *Oude* (wym. Aud), także zostające pod zarządem i zwierzchnictwem Anglików.

4. Prezyd. **Bombajskie,** leży na zachodnim pobrzeżu, którego południowa część nazywa się *Malabarem.*

Bombaj na wyspie niedaleko lądu, najlepszy port w Indyach Wschodnich, 817 tys. mieszk. Na poblizkich wysepkach widać olbrzymie świątynie wykute w skale.

Kalikut na Malabarze, miasto nadmorskie, do którego po raz pierwszy przybyli Europejczykowie, pod dowództwem Wasko de Gama, w 1498 roku.

Surat na północ Bombaju, 130 tys. mieszk.

Daléj na północy, nad rzeką Nerbuddą, uchodzącą do zatoki Kambajskiéj, leży miasto *Baroda.*

Na zachód Suratu i Barody, za odnogą Cambay leży półwysep *Gudżerat*, oblany z drugiéj strony zachodniéj, zatoką Cutsch (wym. Kucz.). Na międzymorzu łączącém ten półwysep z dalszym lądem leży miasto *Ahmedabad*, po większéj części w ruinach. Nad odnogą Cutsch, przy ujściu Indu, leży niepodległa kraina *Sindhy* z m. główn. *Hajderabad* na wyspie rzeki Indu, 20 tys. mieszk.

Postępując w górę rzeką Indem, spotykamy miasto *Multan* w kraju *Pendżab* czyli pięciu rzek, bo w rzeczy saméj leży nad pięcią rzekami. Daléj ku północy leży kraj *Sejków*, z m. główn. *Lahor*, od 1846 roku zostający pod zwierzchnictwem i rządem Anglików. Na północy kraju Sejków leży *Kaszmir*, najpiękniejsza górna równina, podług Mahometan jest to raj ziemski.

Kraj *Sindhia* z m. gł. *Gwalior* leży na zachód prezyd. Allahabadzkiego. Jest to jedyne niepodległe państwo Marattów, narodu niegdyś potężnego w Indostanie.

Nipal, kraj także niepodległy, leży na pochyłości gór Himmalajskich, m. gł. *Katmandu*, 50 tys. mieszk.

Francya posiada *Mahe* na pobrzeżu Malabarskiém *Pondiszery* na Koromandelskiém, 50 tys. mieszk.

Do Portugalii należy *Goa* na Malabarze i *Diu* na południu Guzaretty (Godżaret).

Półwysep Zagangeski czyli Indo-Chiny.

Mało znany, obejmuje posiadłości angielskie, i udzielne państwa azyatyckie, jakiemi są:

1. Cesarstwo **Birmańskie** liczy kilka milionów ludności. Mieszkańcy tém się szczególniéj odznaczają, że wszyscy chodzą z parasolami i na czarno sobie malują zęby.

Awa, warownia, rezydencya cesarza, 100 tys. mieszk., leży nad rzeką Irawaddy.

Amarapura, dawniejsza stolica nad rzeką Irawaddy.

Pegu (Paghan) była stolicą udzielnego państwa.

Rangun, port nad odnogą rzeki Irawaddy, ma domy zbudowane na słupach bambusowych dla ochrony od wylewów rzeki.

2. Państwo **Syamskie**, przerznięte wzdłuż rzeką Menam, tworzy dolinę zamkniętą pomiędzy pasmami gór.

Bankok stolica, składa się po większéj części z domów bambusowych pływających po rz. Menam, 500 tys. mieszk.

Inuthia na wyspie rzeki Menam, zbudowane także na słupach i t. d.

3. Cesarstwo Anamskie zajmuje wschodnią część półwyspu, dzieli się na krainy: Tonkin, Kochinchinę, Kambodżyę i Laos.

Hue czyli **Fu-czuan** w Kochinchinie, rezydencya cesarza, 60 tys. mieszkańców.

Keczo w Tonkinie, dawna stolica, 150 tysięcy mieszk.

Sajgon, port, 100 tys. mieszk., należy do Francyi.

Półwysep **Malakka**, dzieli się na kilka drobnych państw:

Malakka miasto należy do Anglików.

Assam, **Arakan** i **Martaban**, kraje położone w zachodnio-północnéj stronie Birmanii, zostają pod rządem Anglików, którzy w krainie Assam, położonéj nad rz. Brahmaputrą zasadzili krzewy herbaty.

AFRYKA.

Dotąd była wielkim półwyspem lecz od roku 1868, w którym ukończono kanał Suezki, stała się wyspą oblana na północy morzem Śródz. i c. Gibralt., na zachód ocean Atlant., który na południu łączy się z oceanem Indyjskim, zatoką Arabską i kanałem Suezkim, który łączy m. Śródziemne z m. Czerwoném.

PODZIAŁ AFRYKI

i rozkład jéj krajów.

Afryka dzieli się na północną, zachodnią, południową, wschodnią i środkową, prawie nieznaną.

1) W północnéj Afryce, zaczynając od kanału Suezkiego i postępując brzegiem morza Śródz. ku zachodowi, spotykamy najprzód: Egipt, położony w samym kącie północno-wschodnim, daléj na całém pobrzeżu rozciąga się Berberya, zawierająca kraje: Trypolis, Tunis, Algeryę i Cesarstwo Marokańskie, zajmujące północno-zachodni kąt Afryki.

2) W Afryce zachodniéj, postępując brzegami oc. Atlantyckiego z północy na południe, spotykamy jeszcze cesarstwo Marokańskie, zachodnią część pustyni Sahary, Senegambię, Gwineę wyższą i niższą, leżące w pasie gorącym, czyli między zwrotnikami; od przylądka Negro pobrzeże puste, aż cokolwiek za zwrotnik Koziorożca sięgające.

9) W Afryce południowéj, na samym krańcu Afryki, leży ziemia Kapska czyli kraj przylądka Dobréj Nadziei.

Na północy ziemi Kapskiéj leży kraj Hottentotów i wychyla się aż na pobrzeże atlantyckie.

4) W Afryce wschodniéj postępując z południa na północ wzdłuż brzegów oc. Indyj. leżą: ziemia Kaffrów, kraina Sofala, państwo Monomotapa i pobrzeża: Mozambik, Zangwebar, Samala. To ostatnie mieści się nad odnogą Aden, przy wejściu do c. Bab-el-Mandeb. Od téj ostatniéj cieśniny wzdłuż pobrzeża zatoki Arabskiéj rozciąga się Abisynia i Nubia. To ostatnie północną swoją granicą styka się z Egiptem.

5) W Afryce środkowéj na południu Tunisu leży Biled ul Geryd czyli kraj daktylowy. Pod nim od Egiptu aż do oc. Atlantyckiego w poprzek Afryki, na zwrotniku Raka rozciąga się pustynia Sahara. Na południu Sahary pomiędzy Abisynią i Senegambią, zalega całą przestrzeń Nigrycya czyli Sudan, mało znany; daléj na południu leżą kraje Dżaggasów i Gallasów, cokolwiek teraz poznane.

Wody.

1) Morze Śródziemne z odnogami *Sydra* i *Kabes*.

2) Ocean Atlantycki z odnogą Gwinejską czyli morzem Etyjopskiém.

3) Ocean Indyjski z odnogą Arabską, do któréj prowadzi niebezpieczna dla żeglarzy cieśn. Bab-el-Mandeb (wrota śmierci), równie niebezpieczny jest kanał Mozambicki z przyczyny bystrego biegu wód.

Jezior i rzek w Afryce jest bardzo mało, a to dla tego, że niewiele jéj gór dosięga linii śnieżnéj. Jeziora większe są *Czad* w Nigrycyi, *Dembea* w Abissynii, *Tanganajka* czyli Udżydzi, *Nyansa* i *N'gami* we środku Afryki południ.

Rzeka *Nil* wypływa z Abissynii przez Nubią i Egipt, dąży na północ przy ujściu do m. Śródz. rozdzieliwszy się na dwie odnogi, tworzy tak nazwaną *Deltę*. Jest to najdłuższa w świecie rzeka. *Senegal*, 200 mil długa, *Gambia*, 150 mil długa, w Senegambii, uchodzą do oc. Atlantyckiego. Tudzież Ksagrande i Serra Lione.

Niger czyli *Dżoliba*, płynie przez Nigrycyę i pod nazwiskiem *Kworry* uchodzi do zatoki Gwinejskiéj.

Zaira i *Koanza* w Niższéj Gwinei.

Oranże w ziemi Hottentotów, wpadają do oceanu Atlantyckiego.

Zambezi czyli *Kuama* w państwie Monomotapa do oceanu Indyjskiego. Zamoczo w górnéj części swojéj nazywa się Liam-

béj. Na niéj jest wodospad Kilimani przez Anglików Wiktorya nazwany.

Góry.

1. *Atlas* wielki i mały w Berberyi. Od niego ocean atlantycki otrzymał swoje nazwisko.

2. Góry *Abisyńskie* zalegają całą Abisynię, ciągną się wzdłuż zat. Arabskiéj.

3. Góry *Kongo* na wschód Senegambii.

4. Góry Księżycowe, w niektórych miejscach dosięgające linii śnieżnéj, ciągną się opodal od oceanu Indyjskiego, na zachodzie Zangwebaru.

Przylądki.

1. *Bon*, *Spartel* i *Blanko* na północy.

2. *Biały*, *Zielony* (Cap Vert), *Lopez* i *Negro* na zachodzie.

Dobréj Nadziei na samém południu.

Delgado i *Gwardafuj* na wschodzie.

Wyspy.

a) *na oceanie Atlantyckim.*

1. *Azorskie*, z których najznaczniejsza *Tercejra;* należą do Portugalii.

2. *Kanaryjskie* mają zdrowe powietrze, ziemię urodzajną i dla tego dawniéj nazywały się *Szczęśliwemi;* należą do Hiszpanii. Znaczniejsze są *Teneryfa* z wulkaniczną górą *Pik de-Tajda*, *Palma*, *Kanarya*, *Ferro*, przez którą przechodzi pierwszy południk i inne.

3. *Madeira* z miastem *Funchal* (wym. Funczal) należy do Portugalii i wydaje powszechnie znane wina.

4. Wyspy *Zielonego przylądka*, też portugalskie.

5. Wyspy Gwinejskie: *Fernando-Po*, angielska, zkąd wysyłają na zwiedzenie środkowych krajów Afryki, *Św. Tomasza*, portugalska.

6. Wyspa *Wniebowzięcie* czyli *Ascension* i wyspa *S. Heleny*, pamiętna więzieniem i śmiercią Napoleona, należą do Anglików.

b) *na oceanie Indyjskim.*

1. *Madagaskar*, największa z wysp afrykańskich, od stałego lądu Afryki oddzielona kanałem Mozambickim, a wzdłuż z północy na południe przerznięta pasmem wysokich gór, ma klimat niezdrowy dla Europejczyków, dla tego przez nich nie przywłaszczona i mało poznana. Z pomiędzy licznych tu królestw najważniejszém jest Owah ze stolicą Tananariwa, 50 tysięcy mieszk.

2. Wyspy *Komorskie* leżą przy wejściu z północy do Kanału Mozambickiego.

3. *Maskareny*, z których wyspa *Św. Maurycego* dawniéj *Ile de France*, posiadłość francuzka, obecnie należy do Anglików. Wyspa *Bourbon*—francuzka.

4. Wyspy *Amiranty*—portugalskie.

5. *Seszelle*—angielskie.

6. *Sokotora*, naprzeciw przylądka Gwardafuj, należy do Imana Moskaty.

Grunt, klimat i płody Afryki.

Grunt. Afryka, w porównaniu z innemi częściami świata, nie wiele ma gór, sięgających linii śnieżnéj, mało téż w niéj jest płaskich wyżyn (plateaux), następnie brak w niéj wielkich rzek, ale za to znaczną część Afryki zalegają obszerne pustynie piasczyste, na których nic się nie rodzi. Gdzieniegdzie tylko wśród tych pustyń zdarzają się oazy, jakby wyspy wśród morza, opasane wzgórzami. Na oazach jest woda w strumykach i czasem bujna roślinność. Najurodzajniejsze ziemie ciągną się wzdłuż rzek podległych peryodycznym wylewom, tam wszystko buja, rośliny i drzewa dochodzą w swym wzroście do olbrzymich rozmiarów. Na pochyłościach gór i w dolinach pomiędzy górami, skrapianych mnóstwem strumieni, rosną gęste lasy.

Klimat. Cała Afryka leży w strefie gorącéj lub téż w jéj blizkości, przytém położenie jéj powierzchni prawie się równa z poziomem morza, i z tych powodów słońce, krążąc prawie wprost nad głowami mieszkańców, sprawia tam niesłychanie silne upały. Dnie tam prawie zawsze równe nocom, i po upałach dziennych następują noce chłodne; taka przemiana temperatury, szkodliwie wpływa na zdrowie Europejczyków przybyłych do Afryki i skraca im życie. Przeciwnie murzyni, zrodzeni wśród takiego klimatu, żyją dość długo.

Afryka, jako leżąca w pasie gorącym, ma tylko dwie pory roku: suchą i dżdżystą, częstokroć nader burzliwą i od 2 do 3 miesiący trwającą. W krajach, leżących z téj strony równika, pora deszczów przypada od Maja do Września; w krajach zaś leżących na południu równika dzieje się przeciwnie. Podczas pory suchéj ziemia staje się spiekłą, a wszelka roślinność słabnie lub zupełnie ustaje.—W niektórych okolicach Afryki, jak w pustyni Saharze i w Egipcie deszcz prawie nigdy nie pada. W Egipcie brak deszczów zastępuje wylew rzeki Nilu, który się corocznie o jednym czasie, czyli peryodycznie powtarza. Nietylko w Egipcie, ale w całym pasie gorącym, odbywa się peryodyczny wylew rzek i miejsca podległe zalewom stanowią tam ziemię urodzajną. Po wylewach zwłaszcza w Egipcie, zaczynają dąć suszące wiatry, z których samum czyli chamsin, gdzieindziéj harmattanem zwany, zgubny jest dla ludzi i zwierząt. Zwierzęta, mający nastąpić wiatr samum, poznają po czerwoném niebie i po zapachu; dla uniknięcia śmierci, wtykają nosy w piasek, ludzie padają twarzą na ziemię. Zaduszony od niego człowiek puchnie cały, a jeśli ocalejej długi czas czuje się prawie bezwładnym. Wiatr Samum, złagodzony, przejściem przez morze Śródziemne, sięga do Hiszpanii południowéj (solano) i do Włoch (siroko), gdzie szkodzi roślinom i zdrowiu ludzi. Na pobrzeżu atlantyckiém Afryki zwykle panują okropne burze i gwałtowne wichry.

Płody. Rzeki Afryki obfitują w złoty piasek i ten stanowi znaczny przedmiot handlu; dobywanie innych metali jest tam prawie nieznane. Roślinność, gdzie po temu sprzyja wilgoć i ziemia, najrozkoszniéj rozwija się w Afryce. W niéj-to rośnie olbrzymi baobab, drzewo mające 9 łokci średnicy; drzewa gumowe i daktylowe składają tam całe lasy, a na południu Atlasu daktyle stanowią główne pożywienie mieszkańców. Rośnie tu drzewo, wydające masło, podobne do krowiego; na pobrzeżu morza Śródziemnego rosną cytryny, pomarańcze, wino-krzewy, drzewa kokosowe, palmy, banany, krzewy wydające bawełnę, i takie, których liście stanowią senes. Na wyspie Sykotora zbiera się gumma aloes. W Afryce udają się w okolicy rzek rozmaite zboża, jako to: ryż, pszenica, kukurydza, jęczmień, maniok, którego korzenie dają wyborną mąkę, ananasy, melony i t. p.

Z pomiędzy zwierząt najstraszniejsze są: lwy, lamparty, pantery, hyjeny, pełno jest wszędzie szakali. W rzekach żyją krokodyle i hypopotamy czyli konie rzeczne; na lądzie ogromny boa, wąż dusiciel, a w piaskach kryją się rogate żmije. Słoń afrykański mniejszy

jest od azyatyckiego. Są tu nosorożce dwurogowe, bawoły, żebry, żyrafy, piękne gazelle, liczne gatunki małp, z których szympans, postacią swoją nader zbliża się do człowieka. Do zwierząt domowych należą: konie, wielbłądy zwane okrętami pustyni, woły, osły. Z pomiędzy ptaków szczególniéj odznacza się swą wielkością, siłą i szybkością biegu, mieszkaniec piasczystéj pustyni—struś. W lasach jest pełno najpiękniéj ubarwionych ptaków, szczególniéj papug. Na północy znajdują się flamingi, na brzegach mórz poławiają się dziwnie pięknéj barwy konchy. W ogóle, jak na północy, pod wpływem słabego światła słonecznego tylko kolory ciemne, jak szary, czarny, popielaty lub biały, — tak na południu, pod wpływem jaskrawych promieni słońca, szczególniéj na opierzeniu ptaków wyrabiają się kolory świecące, nawet jaskrawe. Klęską Afryki są chmary szarańczy, które odrazu niszczą zasiewy całych okolic. Zresztą mieszkańcy tameczni rozmaicie sobie przyrządzają i jedzą szarańczę. W południowéj Afryce, mucha Cepe zabójczą jest dla wołów, koni i psów, przez co utrudza europejczykom zwiedzenie środkowéj Afryki.

Ludności w Afryce liczą 200 milionów. Mieszkańcy Abisynii, Nubii, Egiptu, Berberyi i Fez-Marokka, z rysów twarzy są zupełnie podobni do Europejczyków, tylko są śniadszéj, a niekiedy czarnéj cery, w dalszéj zaś Afryce, wyjąwszy osady europejskie, mieszkają murzyni, z których Kaffrowie odznaczają się silną budową ciała i łatwém pojęciem. Na wyspie Madagaskarze mieszkają Malajczycy. Oprócz północy i nadbrzeży, gdzie mniéj więcéj daje się widzieć wykształcenie umysłowe i gdzie żyją chrześcianie, pomieszani z mahometami, inni mieszkańcy Afryki oddają cześć zwierzętom i różnym przedmiotom (fetyszom). Są dzicy, bez najmniejszéj oświaty. W środku Afryki niektóre pokolenia ciągle z sobą prowadzą wojnę, zwycięzcy zwyciężonych zaprzedają do niewoli, czasami nawet ich pożerają. Od dzikich i srogich poddanych niczém się nie różnią ich władcy, dla tego-to pod względem rozwoju społecznego i ludzkości Afryka z pomiędzy wszystkich części świata najsmutniejszy przedstawia widok.

PAŃSTWA I MIASTA W AFRYCE.

a) *Na Wschodzie.*

Egipt.

Leży w stronie północno-wschodniéj Afryki i płaci daninę Turcyi. Cały składa się z doliny Nilowéj, długiéj na 40 mil, a szerokiéj od 2 do 3 mil. Niedaleko ujścia swego, Nil dzieli się na dwa koryta i te obejmują żyzną i błotnistą Deltę. Dolinę Nilową od wschodu i zachodu zasłaniają dwa pasma gór. Egipt liczył się dawniéj do najżyzniejszych krain w świecie i całą żyzność swoję winien corocznemu wylewowi Nilu. Wody Nilu pokryły dolinę rzeki na 30 stóp głębokim mułem. Kiedy zaczynają w górach Abisyńskich, zkąd wypływa Nil, padać deszcze, najprzód w górnym, a potém w dolnym Egipcie następuje wylew rzeki. Dzieje się to przy końcu Czerwca, albo na początku Lipca. We środku Września wezbranie dochodzi do najwyższego stopnia i odtąd woda opada powoli, aż do następnego Maja, w którym to miesiącu jest najniższa. Do pomyślności urodzajów potrzeba, ażeby wody w środku rzeki nie niżéj nad 16 i nie wyżéj nad 24 stóp wezbrały. Dla rozszerzenia zalewu od najdawniejszych czasów używano kanałów, szluz i innych środków. Miasta i wsie są pospolicie na wzgórzach. Deszcze w górnym Egipcie prawie nigdy, a w dolnym bardzo rzadko padają. Od Kwietnia do Listopada trwają w Egipcie mocne upały i wtenczas wszystko schnie; od Grudnia do Marca zbytnie upały łagodzą wiatry i chłodne noce, podczas których jakby silny deszcz spada rosa.

Plagą Egiptu jest dżuma, ślepota oczu, myszy i szarańcza. Do osobliwości należy to, iż kury wylęgają się w piecach, zresztą wszystkie inne płody wspólne całéj Afryce. Egipt dzieli się na górny, środkowy i dolny. Ludność 5,200,000; rozległość 8,380 mil kw.

1) *w dolnym Egipcie.*

Aleksandrya, warownia nad morzem Śródziemném, 170,000 mieszkańców, a za czasów rzymskich liczyła do miliona, i była punktem środkowym handlu całego świata i uczoności greckiéj.

Rozetta i Damietta miasta nad dwiema odnogami Nilu.

Abukir, nad morzem Śródziemném. Tu Nelson, admirał angielski w 1798 spalił flotę francuzką.

2) *w środkowym i górnym Egipcie.*

Kair rezydencya Baszy, wice-króla Egiptu, liczy 313,000 mieszkańców, leży niedaleko Nilu. W okolicach Kairu wznoszą się sławne swym ogromem i starożytnością piramidy. Kair jest punktem środkowym uczoności arabskiéj. Assuan i Kartum miasta handlowe.

Siut miasto wielce handlowe 15,000 mieszk.

Luxor i **Karnak,** ubogie wioski wśród rozwalin stubramnych Teb. Tu jeszcze widać wiele pomników egipskich, jako to: obelisków, sfinksów, kolumn, bram, posągów. Z pomiędzy tych na szczególną uwagę zasługują groby królów. Są-to niezliczone sale, wykute w skałach gór libijskich, połączone z sobą schodami i korytarzami, a w tych salach pełno sarkofagów i mumii. Ściany ich zdobi rzeźba i malowidła, przedstawiające różne zajęcia i rzemiosła starożytnych Egipcyan. Na wschód Luxoru leżą pustynie tebańskie, gdzie najpierwsze pustelnie i klasztory chrześciańskie powstały.

Na zachodzie górnego Egiptu w pustyni libijskiéj, leży Siwach, wielka oaza, która służy na stanowisko dla karawan, idących do Darfuru i napowrót.

Kossejr i **Suez** miasta portowe przy zatoce Arabskiéj. W Suezie Anglicy już pobudowali hotele i urządzili z tego portu żeglugę parową do Indyi Wschodniéj. Od Suezu do Port-Tajda nad morzem Śródz. przekopano kanał 150 wiorst długi, a 4 sążni głęboki. Kanał Suezki uczynił dwa razy krótszą podróż morską z Europy do Indyi Wschodnich.

Berberya.

Tutejsi mieszkańcy do roku 1830 trudnili się rozbojem na morzu Śródz., chwytali w niewolę żeglujących, i srogo się z niemi obchodzili. W czasie naszéj zimy i wiosny wszystko się tu zieleni, kwitnie i dojrzewa, w czasie zaś naszego lata ziemia staje się spiekła i sucha.

Berberya dzieli się na cztery części: Trypolis, Tunis, Algeryę i cesarstwo Marokańskie.

1. **Trypolis** z m. st. t. n. rezydencya beja, uznającego nad sobą zwierzchnictwo Turcyi, 30 tys. mieszk.

Kraina Barka i oaza Fezan z m. gł. Murzuk, zostają pod rządem beja trypolitańskiego.

2. **Tunis**, z m. st. t. n. niedaleko rozwalin starożytnéj Kartaginy, rezydencya beja, téż zostającego pod zwierzchnictwem Turcyi; 50 tys. mieszkańców.

3. **Algerya**, starożytna Numidya, od 1830 r. należy do Francuzów, którzy zdobywszy Alger, położyli koniec rozbojom Berberów na morzu Śródziemném. Ludność Algeryi dochodzi do 3 milionów, po większéj części tak nazwanych Kabylów. Klimat dla europejczyków bardzo niezdrowy.

Alger (po arabsku Al-Dżezair) port nad morzem Śródz. 52,000 mieszkańców.

Konstantyna 35,000 mieszkańców. **Oran** ma 34,000 m.; Bona Bugia i Philippeville najznaczniejsze porty.

Tlemesen, 20 tysięcy mieszkańców.

b) *Na Zachodzie.*

Maroko.

Cesarstwo Marokańskie, starożytna Maurytania, liczy 8,000,000 ludności.

Mieszkańcy Maurowie i Beduini, a pomiędzy nimi są Żydzi, ale zostają w największéj pogardzie; muszą nosić odzież czarną i nie wolno im jeździć ani na koniach ani na mułach.

Maroko, rezydencya cesarza, 50,000 mieszkańców, a między niemi jest 5 tysięcy żydów. Ztąd wywozi się przedni safian (maroquin).

Mogdador, port nad oceanem Atlantyckim, pobyt konsulów europejskich, 30,000 mieszk. Ztąd wywożą daktyle, gummę. kość słoniową i pióra strusie.

Fez, najludniejsze miasto w cesarstwie, 100,000 mieszkańców.

Mekinez, **Tetuan** i **Tanger** miasta pomniejsze.

Ceuta, warownia naprzeciw Gibraltaru, należy do Hiszpanii i służy za miejsce wygnania.

Tafilet, na wschodzie cesarstwa, prowadzi obszerny handel z Afryką środkową.

Suza, *Sudżelmessa.*

Pustynia Sahara.

Zalega całą przestrzeń od oceanu Atlant. do Egiptu, od Berberyi do Nigrycyi. Rozległość jéj podają na 106,000 mil kw. przestrzeni, składa się z samych piasków, za powiewem wiatru wznoszących się nakształt fali morskich. Niema tu ani wody, ani roślin, ani drzew, gdzieniegdzie tylko i to w stronie wschodniéj pustyni; a na zachód Egiptu, w Libii dają się widzieć zielonością pokryte oazy, np. Ammon (teraz Siwah) w starożytności wyrocznią Jowisza Ammońskiego sławna. W stronie zaś zachodniéj pustyni jest ich bardzo mało, za to, okropne piaski ciągle dmiącym wiatrem wschodnim napędzane nietylko całą przestrzeń zachodnią pokrywają grubą warstwą, ale się jeszcze rozciągają daleko po za wodami oceanu Atlantyckiego i tworzą niebezpieczne dla żeglujących mielizny i wiry morskie. Przylądek Biały składa się z pagórków samego piasku. Jednakże pomimo wszelkich okropności i niebezpieczeństw, kupieckie karawany przy pomocy wielbłądów, sprawiedliwie nazwanych okrętami pustyni, przebywają regularnie i w różnych kierunkach to morze piaszczyste. Nie ma tu ani drogi, ani ścieżki, ślady nawet przechodzącéj karawany zasypuje piasek. Gwiazdy tu są jedyną skazówką dla podróżujących. Zazwyczaj kierują oni swoją podróż od oazy do oazy dla nabrania wody i żywności dla siebie i wielbłądów. Panują tam Berbery, Turregi.

Senegambia.

Senegambia leży na pochyłości zachodniéj gór Kongo, nad rzekami Senegalem i Gambią, od których otrzymała swoje nazwisko. Narody murzyńskie: Fulasowie i Mandygowie, zamieszkują ten kraj. W okolicach jeziora Czad mieszkają Bernuanie z miastem Kuka; Bakirmanie z miastem Massenia, Uadowie z miastem Wara. Z osad europejskich najznaczniejsze są francuzkie: *Saint Luis* (wym. Sę Lui) wyspa z miastem t. n. naprzeciw ujścia Senegalu.

Gorea niedaleko przylądka Zielonego. Niżéj leży Timbu.

Gwinea Wyższa.

Ciągnie się od Senegambii do równika i dzieli się na pobrzeża:

a) *Sierra Leońskie*, gdzie jest osada angielska wyzwoleńców Murzynów, nawróconych na wiarę chrześciańską. *Freetown.* (wym. Fritoun), czyli wolne miasto, jest głównem miejscem téj osady, liczącéj już 40,000 ludności. Ma wyższą szkołę języków starożytnych i nauk przyrodzonych.

b) *Pieprzowe* czyli *Malaguetta*, gdzie jest:
Liberia z m. gł. Monrowia na przylądku Mezurada, bardzo kwitnąca, rzplita Murzynów wyzwolonych przez Stany Zjednoczone Północno-amerykańskie. W Monrowii jest liceum, publiczna biblioteka; tu wydaje się jedyna w całéj Afryce gazeta.

c) Pobrzeże *Słoniowéj kości*, nie ma osad europejskich.

d) Pobrzeże *Złote* zawiera ich najwięcéj. Z tych: *Kap-Kost-Kastl*, osada angielska jest tu najważniejsza. *Kumassi* stolica *Aszanti*, państwa murzyńskiego najpotężniejszego w Niższéj w Gwinei.

e) Pobrzeże *Niewolnicze*, tak nazwane, że ztąd już od lat trzystu najwięcéj wywożono dawniéj i dotąd jeszcze wywożą (około 150,000 rocznie niewolników murzynów), i ludzie prowadzą handel ludźmi, pomimo zakazu pod karą śmierci.
Dahomej, państwo murzyńskie z miastem Abome, zostaje pod zwierzchnictwem Aszantów.

f) Pobrzeże *Benińskie* z m. gł. *Benin*, leży po większéj części przy ujściu Kworry inaczéj Nigru.

7. **Gwinea Niższa** ciągnie się od równika do przylądka Negro i obejmuje dwa państwa murzyńskie udzielne, *Loango* i *Kongo*, i dwa państwa pod władzą Portugalczyków, *Angolo* z m. gł. *San Paolo de Loanda*, i *Benguela* z m. gł. *San Filipo de Benguela*.

Od Bengueli do rzeki Oranże całe pobrzeże puste i nieznajome. Anglicy wzięli je w swoje posiadanie i założyli osadę prawie pod samym zwrotnikiem Koziorożca.

c) *w Afryce Południowéj.*

1. Ziemia *Kapska* leży na samém południu i ciągnie się aż do rzeki Pomarańczowéj. W 1600 roku Holendrzy założyli tu swoje osady, które od roku 1814 stały się własnością Anglików. Ma nader zdrowy klimat i ziemię płodną.

Kapstad leży u stóp góry Lwiéj, Stołowéj i Piramidalnéj, m. gł. osady, liczy 20,000 mieszk. i posiada wyborny port, służący za miejsce wypoczynku i nabrania świeżych zapasów żywności dla okrętów, żeglujących do Indyi Wschodnich.

W okolicach wsi Konstancyi rośnie wyborne wino, znane pod nazwiskiem kapskiego.

2. Ziemia *Hottentocka* leży na północ rzeki Pamarańczowéj

i dzieli się na trzy krainy: Damarę, Buszmanów i Namakwę z miastem głównem *Poczewston.*

8. Ziemia *Kaffrów* leży na wschód ziemi Hottentotów nad brzegami oceanu Indyjskiego. Tu nad rzeką Walem, jest rzeczpospolita Tarnswalska. Na południe téj leży rzeczpospolita rzeki Pomarańczowéj z m. gł. Blemfontein. Nad oceanem Wschodnim leży: Frydrychsburg i Port-Natal, m. gł. Kafreryi angielskiéj.

Kraina Natal i wyspy Tristan d'el Kurya odznaczają się nader zdrowym klimatem i ziemię urodzajną, ale nie mają tak wybornych portów jak ziemia Kapska. Mieszkańcy ich najwięcéj trudnią się chowem bydła.

Na północ krainy Natalu za rzeką Tugelą mieszkają Zulowie (Zulusowie). Na zachodzie kraju Zulusów, za górami, leży rzplita Traswalska, zamieszkana przez Holendrów i zostająca pod zwierzchnictwem Anglików. Na południe Transwalu, a na zachodzie krainy Natalu, za górami leżą rzplite rzeki Pomarańczowéj, czyli Oranże.

d) *w Afryce Wschodniéj.*

1. **Sofala,** posiadłość Portugalska, któréj gł. m. *Senna* leży nad rzeką Zambezi.

2. **Modanomata,** niegdyś udzielne państwo, teraz rozdzielone na kilka drobniejszych.

Zimbaoe nad rzeką *Zambezi*, pobyt najsilniejszego w tych stronach władcy.

3. **Mozambik** od rzeki Zambezi ciągnie się do przylądka Delgado. Na zachodzie jest jezioro *Niassi*, które w porze dżdżystéj staje się jakby morzem.

Tu jest osada Portugalska Mozambik, na wyspie t. z. z wybornym portem, zkąd wywożą złoto, kość słoniową i niewolników.

Na zachodzie pobrzeża *Zangwebaru* wznoszą się góry Księżycowe, z których najwyższe są *Kenia* i *Kilimadżaro.*

Pobrzeże *Somali* ciągną się do *Zangwebaru* aż do *Abissynii.*

4. **Abissynia** czyli **Habesz,** część starożytnéj Etiopii, kolebka oświaty afrykańskiéj, która drogą handlu dostała się do Indyi Wschodnich. Abissynia nazwana Szwajcaryą afrykańską, jest krajem nader górzystym; przeto ma klimat daleko znośniejszy jak w krajach ościennych, ma wielką obfitość wód. Tylko deszcze peryodycznie

przerywają nieustanną wiosnę w tym kraju. Padają one od Kwietnia do Września i sprawują wezbranie i wylew rzeki Nilu.

Abissynianie z postaci swojéj wielce podobni do mieszkańców Europy południowéj, wyznają religię chrześciańską, sekty koptyckiéj; mają liczne kościoły i klasztory, posiadają w tłumaczeniu na dawny język koptycki Biblię i inne książki religijne.

W Abissynii jest wiele żydów, jeszcze przed narodzeniem Chrystusa tu osiadłych.

Kraj ten tworzył niegdyś jedno państwo, pod rządem monarchy mianującego się Negusem, który wyprowadzał swój ród od Salomona, teraz w skutek wojen domowych Abissynia podzieliła się na drobniejsze krainy, nawzajem od siebie i od Negusa niezależne. Znaczniejsze są:

a) **Tigre** z m. gł. *Adowa*, niedaleko *Axuma* stolicy dawnych monarchów abissyńskich.

b) **Amhara** z m. gł. *Gondar*, siedziba Negusa, leży nad jez. Cana czyli Dembea, przez które przepływa Nil Błękitny.

c) **Szoa** z m. gł. *Ankober*.

W południowéj części Abissynii osiadł naród Gallasów. Plagą Abissynii jest mucha tsaltsaka nietylko dokuczliwa, ale nawet zgubna dla zwierząt.

5. **Nubia** przerznięta rzeką Nilem i tylko nad jéj brzegami urodzajna, zostaje pod władzą baszy egipskiego i książąt płacących mu daninę. *Chartum* miasto gł. Nubii, leży przy spływie Nilu Białego (Bahr-el-Abiad) z Nilem Błękitnym (Bahr-el-Azrek).

a) **Sennar**, na zachód Abissynii, z m. gł. t. n. siedziba sułtana.

b) **Kordofan**, na zachodzie Sennaru, opasany w około górami, składa się z gromady oaz, należy do baszy egipskiego. Daléj na zachód leży Darfur.

c) **Dongolah** nad Nilem, zbliżając się ku Egiptowi, stanowi część właściwéj Nubii, słynie ze swych koni.

d) **Suakim** nad m. Czerwoném, port leży prawie naprzeciwko Gidy w Arabii i stanowi przeprawę z Afryki do Azyi.

c) *w Afryce Środkowéj.*

1. **Wyższy Sudan** zajmuje środek południowéj Afryki i rozciąga się od ziemi Hottentotów, aż do południowéj Abissynii i Nigrycyi czyli Niższego Sudanu. Zabójczy klimat, niepohamowany fanatyzm

mieszkańców i skłonność ich do łupieztwa i rozboju, nie dozwoliły Europejczykom zwiedzić całéj téj przestrzeni Afryki.

Zdaje się, że musi być wielka ludność, gdyż coroczny wywóz niewolników i to przez ciąg kilku wieków, widocznie jéj nie zmniejszył. W ogóle mieszkańcy murzyni tych krajów znani są pod nazwiskiem Gallasów i Szaggasów.

2. **Niższy Sudan** czyli Nigrycya, leży w pasie zwrotnikowym południowym przerznięty jest rzeką Nigrem, klimat ma gorący, miarkowany tylko w wielu miejscach górzystém ich położeniem. Państwa znaczniejsze są: *Timbuktu*, *Bornu*, *Hausza* z miastem *Sokkatu*, *Kaszua*, *Bambarro* i mnóstwo innych mało znanych. Najpotężniejszym narodem są tu Fellatowie, wyznający religię mahometańską i usiłujący ją coraz daléj rozszerzać, za pomocą oręża. Stolicą Fellatów jest Sokkatu i Kano. Fellatowie są nader pracowici, trudnią się rolnictwem, chowem bydła, rzemiosłami i handlem. Ich stolica Kano może się nazwać Londynem. Susanu państwo z miastem Kulfi, leży nad środkowym Nigrem. Państwo Massina nad górnym Nigrem. Stolica jego Timbuktu mająca 5 wiorst obwodu. W niéj są ulice brukowane wodościeki i ozdobne dwupiętrowe domy. Trzy te państwa Sokata, Ganda i Sussna, leżą w nadzwyczajnie urodzajnéj ziemi,—a mieszkańcy ich odznaczają się pracą i przedsiębierstwem.

AMERYKA.

Czwarta część świata została odkrytą w 1492 roku przez Krzysztofa Kolumba, Genueńczyka, a otrzymała nazwisko od Ameryka Wespucyusza Florentczyka, który pierwsze jéj opisanie udzielił Europejczykom:

Granice.

Ameryka jest-to wyspa, na północy obmarzła oceanem Północnym. Ze wschodu oblewa ją ocean Atlantycki, czyli Zachodni, z zachodu ocean Wschodni, a na południe oba te oceany spotykają się z trzecim oceanem Południowym.

Podział i rozkład krajów amerykańskich.

Ameryka składa się z dwóch wielkich lądów w kształcie półwyspów, połączonych z sobą wązkiem (6 mil szerokiém) międzymorzem Panamskiém. Ląd na półkuli północnéj, nazywa się Ameryką Północną, a leżący po większéj części w pasie gorącym, na półkuli południowéj, nazywa się Ameryką Południową. Pomiędzy temi dwiema częściami mieszczą się *Indye Zachodnie* (West-India) składające się z wysp: Wielkich i Małych Antylli.

W Ameryce północnéj pobrzeże północno-zachodnie zajmują posiadłości Stanów Zjednoczonych, cieśniną Behrynga (9 mil szeroką) i morzem t. n. oddzielone od Syberyi. W przeciwnéj stronie, to jest północno-wschodniéj, leży wielka wyspa *Grenlandya* na oceanie Atlantyckim. Resztę lądu stałego na północy Ameryki Północnéj, to

jest całą przestrzeń od terytoryum Alaska i oceanu Wschodniego aż do oceanu Atlantyckiego zajmują posiadłości Brytańskie. Na południu tych posiadłości, pomiędzy 48° i 30° sz. półn. całą przestrzeń ziemi pomiędzy oceanem Wschodnim i Atlantyckim, zajmują *Stany Zjednoczone Północno-Amerykańskie.* Na południu tych ostatnich w stronie oceanu Wschodniego mieści się cesarstwo Meksykańskie, po części w pasie gorącym położone. Daléj na południu, także nad oceanem Wschodnim leży *Gwatemala* czyli *Stany Zjednoczone Środkowéj Ameryki*, zajmują międzymorze Panamskie, a zatém już kończą Amerykę półn.

W Ameryce Południowéj, zaczynając od międzymorza Panamskiego i postępując pobrzeżem oc. Wschod., spotykamy *Związek Rzplitych Kolumbijskich*, położonych pod równikiem, a zatém wśród pasa gorącego. Daléj na południe leży *Peru*, poniżéj *Boliwia*, w części południowéj tylko dotyka oceanu spokojnego, a zresztą leży na wschód Peru. Jeszcze daléj na południe wzdłuż pobrzeża oceanu Wschodniego ciągnie się wązki kraj *Chili*, a na południe od niego, a w części na wschód, pomiędzy oceanem Wschodnim i Atlant. kończy stały ląd Ameryki *Patagonia.* Na północ téj ostatniéj a wschód *Chili* leży związek Rzplitych Argentyńskich czyli *Rio de le Plata* i ścianą północną opiera się o Boliwię, a południową o Atlantyk. Tuż obok La Platy nad oceanem Atlantyckim leży *Urugwaj*, daléj *Brezylia* po Rossyi i Chinach trzecie cesarstwo najrozleglejsze w świecie. Brezylia daleko rozciąga się w głąb Ameryki Południowéj, pomiędzy nią a Rio de la Plata leży mały kraj *Paragwaj*, a w stronie północno-wschodniéj, także pomiędzy nią a związkiem Kolumbijskim leży *Gujana*, Brezylia więc oprócz Chili i Patagonii graniczy ze wszystkiemi krajami Ameryki Południowéj.

Wody.

a) *na oceanie Atlantyckim.*

a) Morze *Baffińskie* przez c. Davis łączy się z oceanem Atlantyckim.
b) M. *Hudsońskie* przez c. t. n. łączy się z tymże ocean.
c) Zatoka *Świętego Wawrzyńca* przy ujściu rzeki t. n.
d) Zatoka *Meksykańska*, któréj południowa część nazywa się

morzem *Karaibskiem;* tworzy pomniejsze zatoki: *Kampesz*, *Honduras* i *Darjeńską.*

c) Cieśnina *Magellańska* pomiędzy Patagonią i ziemią Ognistą.

b) *Na oceanie Wschodnim.*

a) Cieśnina *Behrynga*, na północy oddziela Azyę od Ameryki.

b) M. *Aleuckie* czyli Bobrowe.

c) Zatoka *Kalifornijska* czyli m. *Purpurowe*, tak nazwane od mnóstwa korali.

d) Zatoka *Panamska.*

Jeziora.

Niedźwiedzie, *Niewolnicze*, *Winnipeg*, *Wyższe*, *Huron*, *Miczygan*, *Erie* i *Ontarjo*, w posiadłościach Brytańskich i na pograniczu Stanów Zjednoczonych Północno-Amerykańskich; *Nikaragua* w Gwatemali, *Makaraibo* jakby zatoka morza Karaibskiego w Wenezueli, *Titikaka* 12 tys. stóp wzniesione nad poziom między Peru i Boliwią.

Rzeki.

c) *W Ameryce północnéj.*

a) *Mekenzie* i *Miedziana*, uchodzą do oceanu Północn.

b) *Kolumbia* czyli *Oregon* do oceanu Wschodn. 200 mil długa.

c) *Kolorado* do zat. Kalifornijskiéj.

d) *Niagara*, wypływając z jeziora Erie, tworzy wodospad największy w świecie (467 st. szeroki, 160 st. wysoki), którego szum i łoskot daje się słyszéć daléj, niż o dwie mile.

e) *Św. Wawrzyńca* wypływa z jeziora Ontaryo i przy ujściu do oceanu Atlantyckiego tworzy obszerną zatokę. Rzeka ta 460 mil jest długa.

f) *Mississipi* płynie z północy na południe do zatoki Meksykańskiéj; z prawéj strony zabiera Missuri, Arkansas i rzekę Czerwoną, z lewéj Ohio (wym. Oheje). Mississipi jest 600 mil długa.

g) *Rio del Norte* w Meksyku, wpada także do zatoki Meksykańskiéj, długa jest 250 mil.

d) *W Ameryce Południowéj.*

Rzeka *Magdalena* 160 mil długa, wpada do morza Antylskiego, inne uchodzą do oceanu Atlantyckiego.

a) *Orinoko*, 320 mil długa, płynie przez związek Kolumbijski z zachodu na wschód i przez odnogę Kassakwiarę, łączy się z Rio Negro, a tém samem z Amazonką.

b) *Amazonka* czyli *Morannon*, największa rzeka w świecie (770 mil długa, a 8 do 10 szeroka), przyjmuje w siebie kilkadziesiąt wielkich rzek. Z prawéj strony Ukajalę, Madejrę, Topajos, Xingu, z lewéj Rio Negro, a przez nią i kanał Kassakwiarę łączy się z północną częścią Brazylii.

c) *Tonkantin* czyli Gran Para 300 mil długa i *S. Francisco* 270 mil długa, rzeki w Brazylii, uchodzą do oceanu Atlant.

d) *Rio de la Plata* czyli rzeka Srebrna, 470 mil długa płynie z północy na południe i w kraju swego nazwiska powstaje z połączenia Paragwaju, Parany i Urugwaju.

Wyspy.

Najznaczniejsze są tylko na oceanie Atlantyckim.

1. *Grenlandya*, oddzielona od stałego lądu cieśniną Lankaste. i Barrow. Jeszcze w 10 wieku odkryta przez żeglarzy norwegskich i dla mnóstwa łąk przez nich nazwana Grenlandyą czyli krajem Zielonym. Jest-to kraj najeżony górami i skałami, przez 9 miesięcy pokryty śniegiem i lodem i prócz krzewów niewydający żadnych drzewr Jednakże dziwném zjawiskiem, kłody drzewa cedrowego i modrzewiowego i t. d., w niezmiernéj ilości pływające koło brzegów wyspy, bywają przez burze na jéj ląd wyrzucane. Mieszkańcy Eskimowie trudnią się polowaniem i rybołówstwem i od misyonarzy duńskich przyjmują wiarę chrześcijańską. Duńczycy, do których ta wyspa należy, mają tu najważniejszą osadę Julianehaab.

2. Wyspa księcia Edwarda *Kap-Breton*, a mianowicie: *Newfundland* (wym. Niufaundland) ważne są z połowu sztokfiszu, do czego sami Anglicy używają czasami 1,500 okrętów i 15,000 majtków.

3. Wyspy *Bermudy* czyli Letnie mało są znaczące.

Indye Zachodnie (West-India).

Składają się z samych wysp, które podzielić można na trzy gromady.

1. Wyspy *Lukajskie* czyli *Bahamskie* należą do Anglików. Pomiędzy niemi jest wyspa *Guanahani*, nazwana *San Salvador* przez Kolumba, który tu najprzód wylądował w 1492 roku, a myśląc, że przybył do Indyi w Azyi, ze strony zachodniéj, odkryte przez siebie kraje nazwał Indyami Zachodniemi. Nazwę tę zatrzymały tylko wyspy pomiędzy dwoma lądami Ameryki położone, ale krajowcy Ameryki całéj nazywają się do dziś dnia Indyanami.

2. *Wielkie Antylle* leżą na m. Karaibskiém, inaczéj Antylskiém i obejmują: Kubę, Jamajkę, Haiti i Portoriko.

a) *Kuba* największa z nich ma półtora miliona ludności, należy do Hiszpanii.

Hawanna, miasto główne na wyspie Kubie, 180 tys. mieszk. W kościele katedralnym w mieście Hawannie, spoczywają zwłoki Krysztofa Kolumba.

b) *Jamajka* należy do Anglików z m. gł. **Kingstown** (wym. Kingstaun) czyli Królewiec, 30 tys. mieszkańców.

c) *Haiti* przechodziła różne koleje i miała różne nazwiska. Najprzód Kolumb nazwał ją Hispaniolą; pod panowaniem Francuzów i Hiszpanów znana była pod nazwiskiem San Domingo. Przy końcu zeszłego stulecia, ludność murzyńska i mulacka powstała przeciwko białym, to jest Europejczykom i utworzyła rzplitą, która jak to się dzieje zwykle w rzeczach-pospolitych, ulega różnym wzburzeniom i zmianom, aż nareszcie naczelnik jéj Suluk ogłosił się cesarzem. Mieszkańcy tutejsi Murzyni i Mulaci mówią po francuzku i wszyscy są katolicy i we wszystkiém naśladują Europejczyków.

Teraz są dwie rzeczypospolite: 1) Haiti, która liczy 600,000 mieszkańców z miastem stołecznem *Port-au-Prince* (wym. Portopręs) liczy 33,000 mieszkańców. W r. 1842 tak okropnie zostało zniszczonę przez trzęsienie ziemi, iż z 70 tysięcy mieszkańców zaledwie zostało 10,000. 2) Rzplita *San Domingo* liczy 200,000 mieszk., z miastem gł. t. n. założone przez brata Kolumba w 1496 roku i była stolicą kolonii hiszpańskich.

3. Wyspa *Portoriko* hiszpańska, najmniejsza ze wszystkich

lecz ma klimat najzdrowszy i ziemię bardzo urodzajną **San-Juan-de-Portoriko** miasto gł. 20 tysięcy mieszkańców.

4. *Małe Antylle* składają się z mnóstwa drobnych wysp, które należą do różnych narodów, jako to:

a) *Dominika, Barbados, Grenada, Tabako, Trinidat*, i inne do Anglików.

b) *Martinika, Gwadalupa* i inne do Francuzów.

c) Wyspy *Dziewicze, Św. Krzyża, Św. Tomasza* i *Św. Jana* należą do Duńczyków, inne do Anglików i Hiszpanów.

d) *Kurasao* do Hollendrów.

e) *Św. Bartłomieja* do Szwedów, mających tę tylko jednę posiadłość zaeuropejską.

5. Wyspy *Sokole* (Falkland) czyli *Maluińskie* na wschodzie Patagonii, należą do Rio-de-la-Platy i służą tylko za stanowisko dla trudniących się połowem wielorybów.

6. *Ziemia Ognista* (Terra del Fuega), na południu Patagoni składa się z wysp mało zaludnionych. Daléj jeszcze na oceanie Południowym jest mnóstwo wielkich i małych wysp pustych, które służą za stanowisko dla trudniących się połowem morsów i psów morskich.

Na oceanie Wschodnim, wzdłuż pobrzeża północnego, jest mnóstwo wysp, po większéj części bezludnych. Z nich najważniejsza jest *Sitka*. Daléj na południe wzdłuż pobrzeża angielskiego leży archipelag Św. Łazarza, składający się z wyspy *Królowéj Karoliny, Kwadry, Wankuwer* i innych.

Półwyspy.

1. *Labrador* pomiędzy oceanem Atlantyckim i morzem Hudsońskiém, jeszcze na lat 16 (w 1476 r.) przed Kolumbem, odkryty został przez Jana z Kolna Polaka, żeglarza, zostającego w służbie króla duńskiego. Tylko w niektórych miejscach zamieszkany przez Eskimosów i dla swych futer ważny dla Anglików.

2. *Nowa Szkocya* czyli *Akadya* pomiędzy zatoką Fundy i oceanem Atlant., na południu wyspy Kap-Breton.

3. *Floryda*, pomiędzy zatoką Meksykańską i oceanem, naprzeciw wysp Bahamskich.

4. *Yukatan* pomiędzy zat. Kampesz i Honduras.

5. *Kalifornia* z drugiéj strony Ameryki.

6. *Alaska* naprzeciw wysp Aleuckich.

Góry.

Najdłuższe na kuli ziemskiéj pasmo gór ciągnie się na pobrzeżu zachodniém Ameryki Połudn., od cieśniny Magellańskiéj do międzymorza Panamskiego pod nazwiskiem Kordyllierów czyli Andów. Tu się wznoszą najwyższe szczyty *Névada di Sorata* (24 tys. stóp wysoka) i *Névada di Illimani* (przeszło 22 tys. stóp) pomiędzy Peru a Boiwią; *Chimboraso* (20 tys. stóp) niedaleko równika, niedawno jeszcze uważaną była za najwyższą górę na całéj kuli ziemskiéj.

Na międzymorzu Panamskiém góry zdają się znikać, daléj tworzą rozległą wyżynę Meksykańską i nakoniec pod nazwą gór *Skalistych* dosięgają oceanu Północnego.

Oprócz tych są jeszcze góry *Allegany* czyli Apalachy w Stanach Zjednoczonych Północno-Amerykańskich. Góry *Wenezuelskie*, *Gujańskie*, *Brezylijskie* i inne.

Wulkany. Żadna część świata nie ma tyle wulkanów co Ameryka; jest ich tu bowiem na stałym lądzie 50 (w Azyi tylko 8, w Europie tylko 1, w Afryce i Oceanii są tylko na wyspach), a najwięcéj w pasmie Andskiém; za to żadna część świata nie doznaje tak zgubnych skutków trzęsienia ziemi i wybuchów wulkanicznych jak Ameryka. Mnogie jéj miasta już się zapadły, lub zamieniły w gruzy. Najstraszniejsze z wulkanów amerykańskich są: *Kotopaxi* i *Pichincha* (wym. Piczyncza), niedaleko równika i *Św. Eliasza* w Ameryce północnéj, Popokatepelt w Meksyku.

Przylądki.

1. *Farewell* w Grenlandyi.
2. *Horn* na południu Ziemi Ognistéj.
3. *Św. Łukasza* w Kalifornii.
4. *Księcia Wallijskiego* nad cieśn. Behringa.

Grunt, klimat i płody Ameryki.

Grunt. Ziemia w Ameryce prawie wszędzie urodzajna; nie ma w niéj pustyń piaszczystych Afryki, ani słonych stepów Azyi. Ale północne pobrzeże zalegają tundry, tak samo, jak w Azyi i Europie, resztę zaś lądu stałego, z małym wyjątkiem ziem wziętych pod

uprawę roli, pokrywają odwieczne lasy, stepowe łąki, niezmierne bagna, jeziora i rzeki największe w świecie. Lasy Ameryki składają się z drzew olbrzymich, splecionych z wijącemi się roślinami, częstokroć tworzą gęstwiny, trudne do przebycia. Takie lasy, jeszcze nietknięte ręką ludzką, zajmują czasem tysiąc mil kw. Łąkowe stepy na zachodzie rzeki Mississipi nazywają się Sawannami i pokryte są grubą i soczystą trawą. W Ameryce Południowéj na południu rzeki Orinoko zowią się Lianos, a na południu Amazonki, zowią się Pampas.

W porze suchéj Lianos i Pampas przedstawiają pustynię pozbawioną wszelkiéj roślinności, w porze deszczowéj cały kraj wygląda jakby morze, pełne wysp, a po ustąpieniu wód, zaczyna się najbujniejsza roślinność.

Klimat. Ameryka rozciągając się od bieguna północnego aż do koła biegunowego na południu, posiada wszystkie klimaty i wszystkie płody innych części świata. W Ameryce-to, płynąc na statku parowym lub pędząc koleją żelazną, można w krótkim czasie przechodzić od zimy do wiosny, i od wiosny do lata i doświadczać upałów podzwrotnikowych i mrozów Syberyi. W ogóle zaś klimat w Ameryce jest wilgotniejszy i ostrzejszy, niż w innych częściach świata. I tak Kanada, Francya i Krym leżą prawie w równéj odległości od równika, we Francyi południowéj, w Krymie pochylonym ku morzu Czarnemu; zaledwie daje się czuć zima, gdy tymczasem w Kanadzie zima mroźna i śnieżna trwa 6 miesięcy. W Europie jeszcze pod 60° sz. płn. sieją żyto; w Ameryce Północnéj już pod 50° czyli w takiéj odległości od równika, jak Lwów i Kraków, już ustaje wszelka uprawa roli, a zatém nasza chlebodajna Polska pod niebem amerykańskim miałaby tylko same lasy i trawę. W Południowéj Ameryce jeszcze zimniéj; tam uprawa roli sięga zaledwie do 40° sz. południ. to jest do téj odległości od równika, w jakiéj leży Neapol w Europie, czyli gdzie już w Europie zupełnie nie istnieje zima śnieżna i mroźna. Ameryka posiadając całe kraje na kilka tysięcy stóp wzniesione nad poziom morza, ma w strefie gorącéj, nawet pod samym równikiem ciepło umiarkowane i ciągłą wiosnę, tylko liczne wulkany i trzęsienie ziemi rozpościerają tu okropne spustoszenia.

Płody. Ameryka jest nader bogatą w kruszec; kopalnie złota i srebra, w Mexyku (wymawia się: Mehiku lub Mejiku) i Peru, są prawie nie wyczerpane. Obok szlachetnych kruszców znajdują się tam obficie: żelazo, magnes, miedź, cyna, ołów, rtęć, siarka, sól,

a drogich kamieni zwłaszcza dyamentów już nigdzie nie ma tyle co w Brezylii.

Niezmierne lasy Ameryki zawierają w sobie wszystkie drzewa starego świata i mają sobie tylko właściwe, jak: magnolię, drzewo mleczne, woskowe, mahoń, kampesz, brezylię, klon cukrowy. Z Ameryki pochodzą: kartofle, tytuń, kakao, wanilia, kukurydza, dalie czyli georginie, słoneczniki. Kartofle uprawiane teraz w całéj Europie ukształceńszéj zmniejszyły w niéj klęski głodu. Zaprowadzone w Ameryce obszerne plantacye trzciny cukrowéj i krzewów kawy, wydają tak obfity plon, iż cukru i kawy nigdy nie zbraknie na codzienne potrzeby nasze. Plantacye zaś bawełny w Ameryce i sztuczny jéj sposób przędzenia wynaleziony w Anglii, uczyniły nawet dla najbiedniejszych dostępną w cenie odzież z tkanin bawełnianych. Niektóre nawet kraje na zachodzie Europy wielce się zasilają zbożem sprowadzoném z Ameryki Północnéj.

Z Ameryki pochodzi china, jedyne lekarstwo na febrę. Nad brzegami oceanu Północnego, jak zwykle na tundrach zaledwo mech wydających, żyje renifer i drapieżny niedźwiedź biały, w lasach zaś Ameryki hodują się wilki, niedźwiedzie, woły amerykańskie, wielkie jelenie, kuny, szopy; na brzegach rzek i jezior bobry, wydry i inne zwierzęta dostarczające futer; daléj na południu: jaguary, kaguary czyli lwy amerykańskie, pantery, leniwce, mrówkojady, pancerniki, świnki morskie, lamy i wigonie.

Przed odkryciem Ameryki jeden tylko renifer na północy i lamy, na południu były tu zwierzętami domowemi i dotąd jeszcze Peruwianie używają lamy do noszenia niewielkich ciężarów. Po odkryciu Ameryki wszystkie nasze zwierzęta domowe tam przeniesiono i niektóre z nich nadzwyczaj się rozmnożyły. Obecnie pies, koń i wół wszędzie się w Ameryce znajdują, nawet w stanie dzikim. Skóry koni i wołów są znacznym handlu przedmiotem. Natomiast z Ameryki sprowadzono do Europy indyki dziko żyjące w lasach północnoamerykańskich. W niektórych stronach zwłaszcza północnych, tak obficie znajduje się ptastwa, iż stada jego podniosłszy się w górę jakby chmury jakie zakrywają słońce; stada zaś gołębi przelotnych są tak szkodliwe dla zasiewów, iż w kilka godzin mogą wszystko zniszczyć na obszernych łanach ziemi i zupełnie zawieźć nadzieję rolnika. W Ameryce zamieszkuje najmniejszy z ptaków, cudny swém świetném upierzeniem, kolibr, czyli ptak-mucha, żywiący się sokiem roślin, tudzież największy z ptaków, kondor czyli gryf, gatunek sępa, gnieżdżący się na skałach Andzkich. On-to zabija krowy, porywa

cielęta i młode lamy. Wody Ameryki obfitują w najrozmaitsze ryby. W rzekach znajdują się straszne krokodyle, aligatory czyli kajmany. Z pomiędzy płazów daje się tam spotykać wąż olbrzymi boa i ów straszny grzechotnik, którego ukąszenie niezwłocznie śmierć zadaje. Z owadów najnieznośniejsze są: wszystko psujące mrówki i moskity, gatunek komarów. Koszenila owad amerykański, dostarcza prześlicznéj farby.

Mieszkańcy Ameryki. Jest ich 85 milionów, na przestrzeni 750,000 mil kw. czyli około 114 ludzi na jednéj mili kw., a zatém zaludnienie Ameryki w porównaniu z Europą, nawet i Azyą jest nader słabe.

Ludność Ameryki składa się z krajowców i przybyszów. Krajowcy są albo pokolenia mongolskiego, cery żółtéj, jak Eskimosowie na pobrzeżu północném i w Grenlandyi, albo Indyanie, cery miedzianéj, rozproszeni po lasach całéj Ameryki.

Przybysze do Ameryki dzielą się na Europejczyków i Murzynów czyli Negrów. Europejczycy nazywają się tam białymi. Zrodzonych w Europie nazywają tam Kapetonami, zrodzonych w Ameryce Kreolami. Liczba białych w Ameryce dochodzi do 30 milionów i coraz powiększa się napływem wychodźców z Europy. Anglicy, Niemcy i Francuzi w Północnéj Ameryce, Hiszpanie i Portugalczycy w Południowéj są panującym narodem.

Indyanie mieszkają w lasach, utrzymują się najwięcéj z polowania lub z tego, co wprost daje sama natura; bezustanku prowadzą między sobą wojnę i nawzajem się wytępiają, ztąd ludność ich coraz się zmniejsza. Indyan liczą około 13,000,000. Dzielą się oni na liczne pokolenia, i rzecz dziwna, że każde pokolenie mówi zupełnie innym językiem i takich języków indyjskich liczą 500.

Murzyni i Indyanie stanowią ludność kolorową. Biali nawet najukształceńsi mają wstręt nieprzezwyciężony do kolorowych, właszcza murzynów.

Zrodzeni z ojca białego i matki murzynki nazywają się Mulatami, z ojca białego i matki indyanki nazywają się Mestynkami, zrodzeni z ojca murzyna i matki indyanki zowią się Zambami. Liczba ych mieszkańców ma wynosić kilka milionów.

W Ameryce Północnéj, gdzie jest najwięcéj Anglików i Niemców, panuje religia ewangelicka i dzieli się na liczne sekty. Pod względem oświaty, handlu i przemysłu ta część Ameryki walczy o pierwszeństwo z Europą Zachodnią. W Ameryce Środkowéj

i Południowéj Hiszpanie i Portugalczycy ściśle trzymają się katolicyzmu i nader nizko stoją pod względem cywilizacyi.

Rząd w całéj Ameryce, wyjąwszy Brezylię i Meksyk, jest republikańsko-gminowładny.

PAŃSTWA I MIASTA.

a) *W Ameryce Północnéj.*

Posiadłości Brytańskie.

Zawierają w sobie Kanadę, nowy Brunświk połączony z Nową Szkocyą, wyspę Kap-Breton, wyspę Księcia Edwarda, Newfoundland Labrador, ziemie Hudsońskiéj kompanii i wyspy Bermudy. Z pomiędzy tych wszystkich najważniejsza jest:

Kanada, dawniéj posiadłość Francuzów, w znacznéj części przez nich zasiedlona; w 1763 r. przeszła pod panowanie Anglików; leży po obu brzegach rzeki Świętego Wawrzyńca, ziemię ma urodzajną, klimat ostrzejszy, niż w Europie, w takiejże odległości od równika. Ludność 2,800,000. Prawie wszyscy mówią po francusku.

Kingstown przy wyjściu rzeki Św. Wawrzyńca, z jeziora Ontario, m. gł. Ottawa nad tąż rzeką Św. Wawrz.

Montreal na wyspie rzeki Św. Wawrzyńca, jest składem towarów kompanii Hudsońskiéj, 107 tys. mieszk.

Kwebek przy ujściu tejże rzeki, 30 tysięcy mieszk., uniwersytet francuski.

Ziemie kompanii Hudsońskiéj, (czyli spółki kupców mających wyłączne prawo nabywania futer i prowadzenia niemi handlu), zajmują całą przestrzeń Ameryki na północ Kanady i Stanów Zjednoczonych Północno-amerykańskich. Zwykle nazywają je Nową Brytanią i dzielą na Południową Nową Walię i Północną Nową Walię, obie w okolicy morza Hudsońskiego.

Kraje środkowe i pobrzeże Wschodniego oceanu. To ostatnie leży na południe byłych posiadłości rossyjskich i nie ma ani stale oznaczonych granic, ani jednego stałego nazwiska.

Tu się znajduje Nowy Norfolk, Nowa Kornwalia, Nowy Hanower i Nowa Georgia.

Nad brzegami oc. Półn. mieszkają Eskimosowie i żywią się rybami. Resztę téj rozległéj przestrzeni, pokrytéj lasami, zajmują ro-

żne pokolenia Indyan, mówiących różnemi językami. Pies jest jedyném ich zwierzęciem domowem, polowanie i wojna między sobą jedyném ich zatrudnieniem. To ostatnie wiele wpływa na zmniejszenie ich ludności, do czego przyczynia się jeszcze ospa, febra i gorące napoje, których Anglicy im dostarczają w zamian za futra. Ci ostatni w różnych punktach urządzili faktorye i forty, osadzili w nich swoich urzędników i posługaczy, ażeby różne przedmioty europejskie wymieniali na futra u dzikich.

Fort-York na południe zachód m. Hudsońskiego jest siedzibą gubernatora.

Stany Zjednoczone Północno-Amerykańskie.

Były to kolonie angielskie, przez wychodźców z Anglii i Irlandyi pierwiastkowo zamieszkane. W r. 1783 stały się udzielnemi i utworzyły związek rzplitych. Klimat i grunt jest bardzo rozmaity. Pobrzeże Atlantyckie pokryte jest wsiami i miastami ludnemi. Przestrzeń kraju od gór Apalachów do Skalistych, zajmują Sawanny czyli błonia pokryte wysoką trawą, lecz tu ziemia jest bardzo urodzajna. Ogromne przestrzenie pokrywają odwieczne i trudne do przebycia lasy. Ziemia tutejsza ma tę szczególną własność, że na niéj wszystkie europejskie drzewa owocowe, nawet winorośle, wkrótce się wyradzają i wydają owoce niezdatne do użycia. Owce z delikatną wełną, żywiące się soczystą lecz grubą trawą również się wyradzają. Wróbli i słowików niema w Ameryce północnéj, za to jest w niezmiernéj ilości gatunek gołębi przelotnych, nader szkodliwych dla zasiewów polnych. Z pomiędzy gadów najniebezpieczniejsze są grzechotniki i kajmany. W miesiącach Sierpniu i Wrześniu, nad oc. Atl. i na południu, grasuje żółta gorączka.

Rozległość Stanów Zjednoczonych wynosi 156,812 mil kw. Ludność około 40 milionów, składa się z Europejczyków, Murzynów i Indyan.

Z tych ostatnich Irokiezi już się zupełnie przekształcili na Europejczyków. Inne pokolenia trwające w pierwotnéj dzikości swojéj, wyparte zostały w głąb' kraju za rzekę Missuri.

Z nauk Amerykanie te tylko cenią, które przyczyniają się do polepszenia materyalnego bytu człowieka, jak matematykę i nauki przyrodzone. W przemyśle, rękodziełach i handlu już prawie dorównywają Anglikom. Kanały i drogi żelazne zbudowane na olbrzymią stopę, ułatwiają handel wewnętrzny. Co do charakteru, Amerykanie są rzetelni, lecz niezmiernie zabiegliwi o majątek, bo ten stanowi u nich rze-

czywistą wartość człowieka. Zdatność i pracowitość jako przymioty prowadzące do nabycia majątku, równie wiele popłacają; za to urodzenie nic nie znaczy. Z Europy corocznie przesiedla się około 200 tys. ludzi. Przybywający tam bez funduszu, nie mający nawet czém opłacić podróży morskiéj, przedają na niejaki czas swoją osobę, dopóki nie odrobią zaciągniętego długu; dlatego wielu jest tam obywateli znakomitych, którzy z początku byli wyrobnikami. Wszystkie wyznania w Ameryce są cierpiane; sekty oburzające prawego chrześcianina ciągle się tworzą i zawracają ludziom głowy.

Stany Zjednoczone Półn. Am. składają się obecnie z 37 stanów jednego obwodu, 9 terytoryów, czyli okręgów i terytoryum Indyan i Alaski, nabytéj od Rossyi w r. 1867. Każda z tych rzplitych związkowych ma swoje oddzielne prawo i ustawy, wysyła deputatów na kongres, który pod naczelnictwem prezydenta co cztery lata obieranego, zajmuje się sprawami tyczącemi się całego związku. Kongres składa się z dwóch izb z senatorskiéj i poselskiéj. Władza wykonawcza zostaje w ręku prezydenta, który ma przy sobie ministeryum złożone z pięciu Sekretarzów Stanu. Gubernatorowie rządzą oddzielnemi rzeczamipospolitemi. Wszyscy tam mieszkańcy są równi w obliczu prawa i bynajmniéj nie dzielą się na klassy. Każdy urzędnik po złożeniu swego urzędu staje się zwyczajnym obywatelem

1. **Maine** (wym. Men.) najpółnocniejszy ze Stanów, jest zimny i pokryty lasami; m. gł. *Portland*, 20 tysięcy mieszkańców, port.

2. **New Hampshire** (Niu-Hem-szyr) z miastem głównem *Portsmuth.*

3. **Massachussets** (Massaczuzets) z miastem gł. *Boston*, 250 tys mieszk., miejsce urodzenia Franklina, człowieka znakomitego, który wynalazł konduktory zabezpieczające od piorunów. W porcie tego miasta osadnicy amerykańscy w 1774 roku dali powód do wojny z Anglikami.

Niedaleko Bostonu leży *Cambridge* (Kémbrydż), z najlepszym uniwersytetem i *Lovell*, 42 tys. mieszk., miasto fabryczne.

4. **Rode-Island** (Rod-Eliend) z m. gł. *Providence* (Providans).

5. **Konnektykut** z m. *Hardford*, 113 tys. mieszk.

6. **Vermont** z m. gł. *Montpellier* (Mą-pelie) w pięknéj dolinie.

7. **Nowy-York** z m. gł. *Nowy-York*, nad rz. *Hudsonem*, ma już przeszło milion ludności, jest największém i najhandlowniéjszém miastem w Ameryce.

Brooclyn (Bruklyn) 396 tys. mieszk., *Albany* 60 t. mieszk., miasta fabryczne.

Buffalo 118 tysięcy mieszk., leży nad kanałem łączącym rzekę Hudson z jeziorem Erie.

Manchester (Menczester), niedaleko wodospadu Niagary.

8. **New Jorsey** (Niu-Dżersy) z m. gł. *Trenton.*

9. **Pensylwania,** początkowo zamieszkana przez kwakrów, sekciarzy słynnych z cnót ewangelicznych. W niéj miasto gł. *Filadelfia* (miłość braterska) najpiękniéj zbudowane liczy do 800 tys. mieszk., leży nad rzeką *Delaware,* założone przez Wilhelma Penna.

Pittsburg nad rzeką *Ohejo*, 86 tys. mieszk., ma fabryki żelazne.

10. **Delaware** nad rzeką t. n. m. gł. *Dover* (Duvr), ale największe jest *Wilmington*, liczące 10 tys. mieszk.

Stany Wolne leżące opodal od oc. Atlant.

11. **Ohejo** na zachodzie Pensylwanii, z m. gł. *Cyncynaty*, nad rz. Ohejo 216 t. mieszk. Tu się najwięcéj buduje statków parowych.

12. **Indyana** leży na zachodzie poprzedzającéj krainy, miasto gł. *Indyanopolis*, dostarcza węgli kamiennych.

13. **Illinois** (Illinejs) leży na zachodzie Indyany wśród żyznych sawann, ma niewyczerpane kopalnie ołowiu, m. gł. *Wandalia*, ale największe *Czykaho*, nad jeziorem Miczyganem; port i główny skład pszenicy, którą kanałem i koleją żelazną wysyłają do Nowego-Yorku, 300 tys. mieszk.

14. **Michigan** (Miczygan) pomiędzy jeziorami Miczyganem i Huronem, m. gł. *Detroit* (Detroa), kraj lesisty, 80 tys. m.

15. **Wiskonsin** leży na zachodzie poprzedzającéj krainy i jeziora Miczyganu, ciągnie się aż do rzeki Mississipi.

16. Stany: **Minnesota.** 17. **Nebrasca.** 18. **Newada.** 19. **Kanzas.**

20. **Jowa** leży już na prawym brzegu rzeki Mississipi.

21. **Nowa Kalifornia** położona na północ półwyspu Staréj Kalifornii nad oceanem Wschodnim. W r. 1847 odkryto tu w dolinach rzek Sakramento i Joachimo obfitość złota, które zwabiło mnóstwo różnorodnéj ludności; w roku 1850 otworzył się nowy Stan-Kalifornia, którego mieszkańcy zajmują się teraz uprawą ziemi, m. główn. *San Franczesko* 172 t. mieszk., port nad oc. Wschodn.

Stany dawniéj Niewolnicze leżą bardziéj na południu, mają klimat cieplejszy. Mieszkańcy ich, wychodźcy z Europy, mają tu nader obszerne plantacye bawełny, tytuniu i trzciny cukrowéj; do pracy używali murzynów, których umyślnie utrzymywali w ścisłéj

niewoli i w ciemnocie, nawet nieznajomości świętych prawd wiary chrześciańskiéj, — a że im dobrze się tam działo, bo się pracą cudzą bogacili, o wyzwoleniu murzynów i słyszeć nie chcieli; — nawet myślących o tem uważali za zdrajców wiary. Nalegania Stanów Wolnych o emancypacyę murzynów, sprawiały częste kłótnie i spory, nakoniec wywoływały wojnę w Ameryce Północnéj. Wojna ta trwała cztery lata (od 1861 do 1865) i skończyła się tém, że Stany Północne zwyciężyły i już ogłosiły wolność murzynów.

Stany nad oc. Atlantyckim.

1) **Maryland** z m. gł. Baltimore, 267 tysięcy mieszk. nad zatoką *Chesapeak* (czezapik), wielce handlowe miasto, tu jest rezydencya biskupa katolickiego i pomnik Washingtona.

Waszyngton nad rzeką Potomakiem w obwodzie Kolumbijskim; zbudowane na cześć Waszyngtona, dowódcy wojsk amerykańskich podczas wojny z Anglią (od 1774 do 1783), było stolicą wszystkich Stanów Zjednoczonych Północnéj Ameryki, siedzibą prezydenta i miejscem zebrania senatu i kongresu w pysznym gmachu Capitolium. Miasto to dawniéj liczyło 20, dziś 109 tys. mieszk.

2 i 3) **Wirginia**, nazwana z łacińska (Virgo-Virginis) panna, na cześć panny, Elżbiety królowéj angielskiéj, jest ojczyzną Washingtona. Niedawno podzielona na 2 stany Wirginią Zachodnią i Wschodnią. W téj krainie najwięcéj uprawia się tytuń, miasto gł. *Richmond* (Ryczmont) 51 tys. mieszk.

4) **Karolina Północna** z m. gł. *Releigh.*

5) **Karolina Południowa** z m. gł. *Kolumbia* — ale najważniejszém jest *Charlstown* (Czarlstoun), port, 49 tys. mieszk.

6) **Georgia** z m. gł. *Augusta.*

7) Półwysep **Floryda** pokryty bagnami i lasami, po których tułają się jeszcze resztki Indyan.

Stany nad zatoką Meksykańską.

8) **Alabama** z m. gł. *Mobile*, 32 tys. mieszk.

9) **Mississipi** na lewym brzegu rzeki t. n.

10) **Luiziana** na prawym brzegu rzeki Mississipi, zamieszkana najwięcéj przez Francuzów ciemnych, ale bogatych. Jest to kraj nizki, błotnisty, ma klimat gorący i niezdrowy, ale sprzyjający uprawie trzciny cukrowéj, ryżu i bawełny; m. gł. *Nowy Orlean*, przy ujściu rzeki Mississipi, liczy 191 tysięcy mieszk. Latem z powodu niezdro-

wego powietrza jest prawie puste. Ważny port, z którego wywozi się mnóstwo bawełny.

11) **Texas** (wym. Techas) ciągnie się nad zat. Meksykańską aż do rzeki Rio del Norte. Zaludnia się najwięcéj Niemcami, m. główn. *Nowy Washington*, 40 t. mieszk. Galveston ważny port nad zat. Meks.

12) **Oregon** nad rzeką Kolumbią.

Stany położone w głębi kraju.

13) **Arkansas** leży nad rzeką t. n., na prawym brzegu Mississipi, na północ Luizyany.

14) **Missury** leży nad rzeką t. n., na północy poprzedzającéj krainy, m. gł. *Saint-Louis* (Sę-Luj), 310 tysięcy mieszk., niedaleko spływu Missuri i Mississipi.

15) **Tennese** obok krainy Missury, na lewym brzegu Mississipi.

16) **Kentucky** leży na północy poprzedzającéj krainy i opiera się północną granicą o południowy brzeg rzeki Ohejo, m. gł. *Louis ville* (Lui-vil) nad rzeką Kentucky, 10 tys. mieszk.

Reszta kraju dzieli się na terytorya czyli kraje nie mające 60 tys. ludności, a zatém nie mogące używać tytułu stanów i rządzić się udzielnemi prawami. Takich terytoryów jest 7 najwięcéj zamieszkałych przez Indyan. Najważniejszy z terytoryów jest Nowy-Meksyk z m. gł. *Santa-Fe* nad rzeką Rio del Norte, uchodzącą do zatok Meks., i Alaska, na półwyspie zajmuje dawniejsze posiadłości rossyjskie. Uta pomiędzy górami Skalistemi i Sierra Newadą tworzy kamienistą pustynię. W niéj znalazła schronienie, prześladowana w Stanach Zjednoczonych sekta religijna mormonów i założyła miasto Nową Jerozolimę.

UWAGA. W Stanach Zjednoczonych Północnéj Ameryki wychodźcy z Europy ciągle zakładają nowe wsie, miasteczka i miasta, i nadają im nazwiska miast ojczystych; dlatego jest tam mnóstwo Londynów, Paryżów, Hamburgów, jest nawet Warszawa, Kraków, Petersburg i t. p.

Rzeczpospolita Meksykańska.

Hiszpanie pod dowództwem Korteza w 1851 roku zawojowali ten kraj, który 1824 roku przekształcił się w związek 20 rzeczpospolitych. W roku 1862 Francuzi zajęli Związek Meksykański, zamie-

nili go na cesarstwo i tron ofiarowali Maksymilianowi, arcyksięciu austryjackiemu. Lecz Meksykanie po wyjściu Francuzów przywrócili rząd republikański. Rzeczpospolita Meksykańska ma 35 tysięcy mil kwadratowych przestrzeni i $8^1/_2$ milionów ludności, leży pod zwrotnikiem północnym, a 8 tysięcy stóp wzniesiona nad powierzchnię morza; jestto jeden z najpiękniejszych i najżyzniejszych krajów w świecie, wydaje indygo, koszenilę, cukier, złoto, srebro i drogie kamienie.

Meksyk, miasto główne pomiędzy 4 jeziorami wśród wulkanów, na wyżynie 7,400 stóp, liczy około 200 tys. mieszkańców.

Gwadalaxara, po Meksyku największe miasto, 100 tysięcy mieszkańców.

Puebla de los Angelos, 75 tys. mieszk.

Guanaxanto i **Zakatekaz**, kopalnie srebra.

Darango, miasto fabryczne, 50 tys. mieszk.

Vera Cruz, port przy zat. Meks. Tu często panuje żółta gorączka. *Akapulko* w niezdrowym klimacie.

Półwysep *Yukatan* z m. *Merida*, potem *Sizal* w części wschodniéj, pokryty lasami drzew kampeszowych i mahoniowych. Anglicy posiadają prawo ich ścinania, i mają tu swoją osadę *Balizę*, zamieszkaną przez Murzynów.

Do Meksyku należy półwysep *Stara Kalifornia*.

Gwatemala.

Czyli Stany Zjednoczone Środkowéj Ameryki 9,025 mil kwadr. 2,700,000 ludności, dzielą się na 5 rzeczypospolitych związkowych: Gwatemala, San Salwador Honduras, Nikaragua, Leon i Kosta-Rika.

Nowa Gwatemala m. gł. związku, 50 tysięcy mieszk. Niedaleko jest Stara Gwatimala, w 1777 roku zniszczona przez okropne trzęsienie ziemi, które 5 dni trwało.

Nikaragua na zachodnim brzegu jeziora t. n., o ~~1 mile~~ od oceanu Wschodniego. Z drugiéj strony jeziora czyli wschodniéj wypływa rzeka *San Juan* i uchodzi do zat. Meks. Za pośrednictwem téj rzeki i jeziora Nikaragua, tudzież kanału, starają się teraz połączyć ocean Atlantycki ze Wschodnim.

b) *w Ameryce Południowéj.*

Rzeczypospolite Kolumbijskie.

Jest ich trzy i zawierają półczwarta miliona ludności.

1. **Nowa Grenada** z m. gł. *Santa-Fe-de-Bogota*, na 8 tysięcy stóp wzniesiona nad poziom morza, liczy 50 tys. mieszk.

W blizkości jest jezioro, w którém po przybyciu Hiszpanów. Amerykanie zatopili niezmierną ilość złota.

Kartagena miasto portowe nad m. Karaibskiém.

2. **Wenezuela** zawiera 17,320 mil kw. a 2,250,000 m.; m. główn. *Karakas*, 50 tys. mieszk., *Varinas*, wydaje najlepszy tytuń.

3. **Ekuador** czyli rzplita Równikowa zawiera 103 tys. mil kw. i 1,300,000 m. z miastem gł. *Kwito*, u stóp góry Pichincha, na wyniosłości 7 tys. stóp, ma wieczną wiosnę. W okolicach zbiera się najlepsza china.

Gwajakwil najlepszy port na oc. Wschodnim, w blizkości są wyspy wulkaniczne *Galapagos* i Żółwie.

Rzplita Peruwiańska.

Kraj przed przybyciem Hiszpanów pod wodzą Pizara, zostawał pod zarządem monarchów nazywających się Inkasami i stał na wysokim stopniu ukształcenia.

Peru liczy 250,000 mieszk.

Lima z portem swoim Kalao m. gł., 121 t. mieszk.

Kuzko na górach Andskich, dawna stolica Inkasów, z rozwalinami świątyni słońca, pałacu królewskiego i pirnmidami.

Arekwipa leży w rozkosznym klimacie, lecz dość często cierpi od trzęsienia ziemi, 35 t. mieszk.

Rzplita Boliwijska.

Tak nazwana na cześć Boliwara, wodza amerykańskiego w czasie ostatniéj wojny z Hiszpanią. Jestto kraj najwyżéj położony na ziemi, zawiera 25,200 m. kw.

Chuquisaca (wym. Czukizaka) m. gł. 24 tys. mieszk.

Potozi 23 tys. mieszkańców. Jestto miasto najwyżéj w świecie położone, posiada bogate kopalnie srebra.

La Paz, u stóp góry Illimani, 76 tys. mieszk.

Rzplita Chilijska.

Najlepszy ma klimat w całéj Ameryce, ale podlega działaniu 16 wulkanów, które zrządzają tu niesłychane szkody. Mieszkańcy celują oświatą w całéj Ameryce południowéj; jest ich 1,908,000.

Sant-Yago m. gł. 115 tys. mieszk.

Walparaizo, port 70 tys. mieszk.

Na południ. Chili leży kraj Araukania z m. gł. Waldiwia, najlepszy port w Ameryce. 70 tys. mieszk.

Rzplita Argentyńska czyli Rio de la Plata.

Tu są niezmierne błonia trawą zarosłe, nazwane pampas, na których pasą się niezliczone trzody bydła europejskiego. Mieszkańców 2 miliony, na 41,375 m. kw.

Buenos-Ayres o 3 mile od ujścia rzeki Rio de la Plata, liczy 178,000 mieszk., stolica rzplitéj tegoż nazwiska.

Santa-Fe nad Paraną, liczy 20,000 mieszk.

Mendoza i *Cordowa;* miasta pomniejsze.

Rzplita Paragwajska.

Leży w kącie zejścia się rzek Paragwaju i Parany, wydaje herbatę paragwajską, która się robi z liści zielonego dębu i nadzwyczajny ma pokup w Ameryce.

Kraj ten stanowił niegdyś państwo Jezuickie, a od 1814 do 1839 r. rządził niém samowładnie doktor Francia. Liczy 1,200,000 mieszk.

Assumption m. gł. 48 tys. mieszk.

Rzplita Urugwajska.

Najmniejsza ze wszystkich rzplitych amerykańskich, liczy tylko 387,000 mieszk.; leży na wschód rzeki La Platy.

Montewideo, 50 tys. mieszk. przy ujściu Rio de la Platy. Cały Meksyk z Kalifornią i Teksasem, które odeszły do Stanów Zjedn. Półn. Amer., Gwatymala, rzplite Kolumbijskie, Peru, Boliwia, Rio de la Plata, Paragwaj i Urugwaj do r. 1810 były w posiadaniu Hiszpanów, lecz później oderwały się od swojéj metropolii, i na wzór

Stanów Zjednoczonych Półn. Amer., potworzyły rzplite związkowe. Jednakże zawsze panującym narodem są Hiszpanie, mówiący swoim językiem i wyznający religię katolicką.

Patagonia.

Leży prawie w takiéj odległości od równika do półkuli południowéj, w jakiéj Królestwo Polskie na półkuli północnéj; lecz ma klimat ostrzejszy, grunt piaszczysty i nieurodzajny; nie ma ani miast ani wsi i zamieszkana tylko przez koczujących Patagonów, słynnych z olbrzymiego wzrostu.

Brezylia.

Tworzy cesarstwo prawie tak rozległe jak Europa (152 tys. mil kw.), lecz zaledwie $11^1/_2$ milj. ludn. liczące. Panującym tu narodem są Portugalczycy. Brezylia do roku 1822 była kolonią portugalską. Kraj ten obfituje w złoto, dyamenty i inne drogie kamienie, ale nadzwyczaj jest mało ludny. W lasach Brezylii, a nawet w bliskości większych jéj miast tułają się dzikie i okrutne pokolenia Indyan, które wiodą z sobą zacięte boje i pożerają swych jeńców.

Rio de Janejro (wym. Rio de Dżanejro), stolica cesarstwa, wyborowy port, 430 tys. mieszk.

Bahja, dawniéj **San Salwador,** nad zatoką Wszystkich Świętych, 180 tys. mieszk. Ztąd wywożą mnóstwo piasku cukrowego.

Pernambuko port, 90 tys. mieszk. Ztąd wywożą drzewo farbierskie brezylią czyli fernambuk nazwane.

Olinda piękne miasto.

Villa Rica czyli **Villa imperiale,** obfituje w kopalnie złota i dyamentów.

Villa del Principe najbardziéj obfituje w dyamenty; zwiedzających tę okolicę najstaranniéj rewidują.

San Paolo, Para czyli *Pelem, Maraniao* czyli *San Lui,* miasta pomniejsze.

Gujana.

Leży nad brzegami oc. Atlant., pomiędzy Brezylią i Wenezuelą Jest-to kraj bardzo urodzajny i bardzo niezdrowy, tworzy trzy kolonie: angielską, holenderską i francuzką.

1. **Gujana Angielska** większa od Wielkiéj Brytanii, ma 9,300 mil kw. i 244 tysięcy mieszk., prawie samych wyzwolonych Murzynów. *George-town* (wymawia się Dżordżtaun), nad rz. Demarary m. główne.

2. **Gujana Holenderska** jest trzy razy większa od Holandyi, lecz ma tylko 70 tys. mieszk.

Paramaribo nad rz. Surinam, miasto główne, porządnie zabudowane.

3. **Gujana Francuska**, z m. gł. *Cayenne* na wyspie tegoż nazwiska. Miejsce wygnania Francuzów.

OCEANIA.

Piąta część świata składa się z samych wysp na oc. Wschodnim położonych.

Grunt, klimat i płody Oceanii.

Zdaje się, iż po Ameryce, ta część świata ostatnia wyszła z pod wód oceanu. Niektóre z jéj wysp są widocznie grzbietami gór i mają wulkany, wygasłe lub dotąd ogień wybuchające; inne znowu mają tylko same góry napływowe. Powierzchnia gruntu w wielu miejscach mało co wyższa nad poziom dna morskiego. Ziemia na wyspach Oceanii w ogóle żyzna, a środek Nowéj Holandyi zajmują góry i obszerne błota. Ponieważ wyspy Oceanii z powodu swéj małéj rozległości, zostają pod wpływem wilgoci morskiéj, przeto ich klimat nawet w bliskości równika jest umiarkowany; na niektórych trwa nieustanna wiosna, niebo zawsze pogodne, tylko na stałym lądzie Nowéj Holandyi dają się czuć silne upały, a wyspy południowsze mają już ostrą zimę. Deszcze rzadko padają, wszędzie brak wody słodkiéj, przez co najwięcéj cierpią osadnicy Nowéj Holandyi. Zauważano, że tam co 30 lat bywa okropna susza.

W płody przyrodzenia Oceania bardzo uboga i przedstawia wiele osobliwości. Liście na drzewach bardzo rzadkie, jakby suche i mocno pachnące. Drzewa nie rosną też obok siebie, ztąd w lasach Nowéj Holandyi nie ma ani gęstwin, ani cienia. Owoce drzew są jakby zwiędłe, trawa twarda, jakby bez soków, rośnie kępkami i nie tworzy gęstéj murawy. Kwiaty bez zapachu i jakby suche. Z pomiędzy drzew najpożyteczniejszém jest drzewo chlebowe, owoce jego wielkości głowy małego dziecka, jeszcze niedojrzałe zdjęte

z drzewa i upieczone, mają smak i zapach świeżego chleba, innego też chleba mieszkańcy Oceanii nie znają. Kilka drzew takich, wydając owoce przez cały rok, wystarcza na wyżywienie rodziny, a rozmnażanie tych drzew odbywa się bardzo łatwo przez proste zasadzanie w ziemię ściętych gałązek. Kto tego dopełnił, zabezpieczył już na przyszłość swoją rodzinę od głodu. Oprócz tego rosną tam palmy kokosowe, bataty, banany, yam, cyprysy na kształt słupów na 200 stóp wysokie; udaje się wybornie trzcina cukrowa, bawełna i wszystkie rośliny europejskie i innych części świata. Zwierzęta domowe europejskie, a szczególniéj owce przez Anglików sprowadzone do Nowéj Holandyi, wybornie się tam utrzymują, lecz zwierzęta właściwe Nowéj Holandyi dziwnie wyglądają w porównaniu z naszemi. Są tam psy co nie szczekają. Są ptaki bez skrzydeł, a zamiast pierza mają ciało pokryte włosem.—Dziobaki są to zwierzęta ssące, ale z dzioba zupełnie podobne do naszych kaczek. Kangur, największe zwierzę Nowéj Holaddyi, wielkości barana, ma krótkie przednie nogi, a długie tylne i potężny ogon, nie chodzi, ale daje szerokie susy. Mięso jego wyborne. Są tam łabędzie czarne i takiegoż koloru wróble i papugi z rodzaju kakadu. Sokoły białe, pstre krokodyle. Na szczególną uwagę zasługuje wspaniała Menura, mająca ogon w kształcie liry i sławne ptaki rajskie, te ostatnie najwięcéj mnożą się w Nowéj Gwinei. Z pomiędzy gadów najstraszniejszy jest wąż czarny, pospolity w lasach Nowéj Holandyi. Zwierząt drapieżnych Oceania wcale nie ma. Długi czas mniemano, że oprócz żelaza i miedzi, innych metalów ta część świata wcale nie posiada, gdy tymczasem w górach Błękitnych Nowéj Holandyi odkryto bogate kopalnie złota, przez co wnętrze téj wyspy stało się znajomsze i zaczęło się zaludniać. Klimat na pomniejszych wyspach Oceanii jest morski—i jednostajny, a zatém najzdrowszy. Na stałym lądzie Australii, lato z powodu upałów bywa nieznośne, a zima za to przedstawia najpiękniejszą porę roku.

Ludność Oceanii wynosi 4,000,000 i składa się z krajowców i Europejczyków. Krajowcy są albo Malajczycy albo Murzyni. Pierwsi prawie zupełnie są podobni do Europejczyków. Murzyni zaś oceańscy są jeszcze brzydsi, głupsi i dziksi od afrykańskich; zamieszkują Nową Holandyę, Nową Gwinęę, Nowe Hebrydy, Nową Kaledonię; na innych wyspach siedzi ród Malajski. Mówią rozmaitemi językami i stoją na rozmaitym stopniu wykształcenia. Nakłówanie skóry na ciele w różne figury, napuszczanie jéj farbą czyli tak nazwane tatuowanie jest w powszechnym zwyczaju i stanowi ro-

dzaj szeroko i daleko zrozumiałego języka znakowego. Jedni chodzą nago, inni mniéj lub więcéj przyodziani. Jedni pędzą życie zupełnie próżniacze, żyją tylko tém, co sama natura wydaje, inni utrzymują się z polowania lub rybołówstwa, a są i tacy, co trudnią się rolnictwem w porządnych osadach, zamieszkują wielkie gmachy, wyrabiają rozmaite sztuczne rzeczy, jako to: odzież, sprzęty rybackie, statki, oręż. Niektórzy już wyznają religię chrześciańską, inni zaś czczą fetysze. Na niektórych wyspach spotyka się jeszcze ludożerców.

Z pomiędzy wysp składających Oceanię znaczniejsze są:

1. **Australia** czyli **Nowa Holandya,** prawie tak wielka jak Europa, lecz tylko pobrzeża jéj w ścisłém znaczeniu są znane, i tylko w bardzo małéj części przez Europejczyków, mianowicie Anglików, osiadłe, wnętrze zaś bardzo mało zwiedzane i przez dzikich Murzynów całkiem zamieszkane.

W 1787 r. Anglicy zaprowadzili kolonię zbrodniarzy na wschodniém pobrzeżu, gdzie leży zat. Botany-Bay i nazwali ją Nową Południową Walią. Tu wysyłają winowajców, którzy za parobków pracować muszą. Po upływie wyrokiem oznaczonego czasu, jeżeli się dobrze prowadzili, stają się zupełnie wolnymi ludźmi. Jeżeli zaś kto się dopuści tu jakiéj zbrodni, tego wysyłają na małą wyspę *Norfolk*, otoczoną stromemi brzegami.

W Nowéj Południ. Walii jest 300.000 mieszk., pomiędzy któremi 20,000 wygnańców. Anglicy pobudowali tu kilka miast. Z tych *Sidney* przy zat. Jackson (wym. Dżekson) jest główne, liczy przeszło 40 tys. mieszkańców. *Liverpool* nad zatoką Botany, *Newcastl* (wym. Niukestl), *Carrington* i inne. Od Sidney poprowadzili gościniec przez góry Błękitne i założyli przy nim w głębi kraju także kilka miast, jak *Depot*, *Bathurst* i t. d.

a) **Pobrzeże Wiktoryi** liczy 474 tys. mieszkańców, m. gł. *Melburn* obfituje w kopalnie złota.

b) **Zachodnia Australia** z m. gł. *Perth.*

c) **Południowa Australia** z m. *Adelajda.*

1. Wyspa **Nowa Gwinea** albo **Papuazya** leży na północy Nowéj Holandyi i od niéj oddzielona cieśniną *Torresa.* Wyspa ta 800 mil długa, górzysta, pokryta ogromnemi lasami i zamieszkana przez dzikich Murzynów, Papuasami zwanych; niektórzy z nich mieszkają na drzewach i są ludożercy.

Część jéj zachodnią w roku 1820 Holendrzy zajęli w swoje posiadanie; zresztą jest mało znana.

Wyspa **Van Diemen** leży na południu Nowéj Holandyi od niéj cieśniną Bassa oddzielona.

Odkryta przez Holendrów w 1643 r. i do nich należała. W roku 1804 Anglicy wzięli ją w swoje posiadanie i mają tam bardzo kwitnącą osadę, w któréj jest 200,000 ludności z m. gł. *Hobarttown.*

3. **Nowa Zelandya** odkryta przez Holendrów, leży w stronie północno-wschodniéj od Nowéj Holandyi. Składa się z dwóch wysp Ikanamawi i Tawaj Punamu, przedzielonych cieśniną Cooka (Kuka). Mieszkańcy Malajczycy są kształtni i pojętni, ale ludożercy, chętnie jednak przyjmują wiarę chrześciańską od misyonarzy angielskich, i naśladują ubiory i zwyczaje europejskie. Wyspa ta pokryta w środku górami, na których wiecznie śnieg spoczywa, ma klimat umiarkowany, grunt żyzny i wydaje wszystkie płody europejskie. Sławny jest len nowozelandzki, którego włókno swym połyskiem zbliża się do jedwabiu. Anglicy zajęli tę wyspę. Ich osada z miastem *Oklend* liczy już 130 tys. ludności.

4. **Wyspy Maryańskie** czyli *Złodziejskie*, odkryte przez żeglarza Magiellana, mają kilka wulkanów, leżą w bliskości zwrotnika półn., są oddawna posiadłością Hiszpanów. Najważniejsza z nich *Guam* liczy 49 tys. mieszk. Religia katolicka znacznie się tu rozszerzyła.

5. **Wyspy Karolińskie** czyli *Nowo-Filipińskie*, stanowią pasmo wysp, których liczą do 500. Mieszkańcy tych wysp są łagodnego charakteru, nawet dosyć ukształceni i zostają pod rządem królów z władzą ograniczoną.

6. **Wyspy Sandwich** tworzą archipelag z 11 wysp złożony, mają klimat łagodny, dosyć częste deszcze i ziemię żyzną, obfitują w palmy kokosowe, w trzcinę cukrową, tytuń, bawełnę, drzewo chlebowe, cytryny, pomarańcze, granaty, banany. Z pomiędzy tych wysp największa jest *Howaj* z górą wulkaniczną Kilanea. Na téj wyspie zginął żeglarz angielski Cook w 1779 r. Najrozkoszniejszą z wysp jest *Woahu* z miastem *Honolulu* rezydencya króla i port.

Mieszkańcy tutejsi Malajczycy, przyjąwszy religię chrześciańską od misyonarzy angielskich, nauczyli się czytać i pisać po angielsku i we wszystkiém już wyrównali Europejczykom.

7. **Wyspy Samoa** czyli **Żeglarskie** i wyspy *Tonga* czyli *Przyjacielskie*, równie jak wyspy *Mangia* czyli archipelag Cooka i wyspy *Towarzyskie*, są liczne, lecz niewielkie; mieszkańcy ich Malajczycy są łagodnego charakteru, przyjmują wiarę chrześciańską od misyonarzy angielskich i powoli przekształcają się na Anglików. Z pomiędzy wysp Towarzyskich największa i najpiękniejsza Tahiti czyli Otahjta

zasłużyła sobie na nazwę Królowéj Oceanu Spokojnego, składa się z dwóch półwyspów z sobą złączonych, pokryta jest górami, z których spadają strumienie i rzeki, ma klimat łagodny i prawie nieustającą wiosnę. Mieszkańcy jéj chrześcianie, prawie wszyscy umieją czytać i pisać, i już niczém nie różnią się od Europejczyków. Piękną tę wyspę od r. 1842 Francuzi wzięli pod swoje zwierzchnictwo.

8. **Wyspy Tuamotu** i **Markizy** czyli *Mendana* również należą do Francuzów.

9. **Achipelag La Perousa** inaczéj **Św. Krzyża**, albo Królowéj Karoliny, składa się z kilku wysp. Na brzegach największéj z nich *Wanikoro* w r. 1788 rozbiły się dwa okręty żeglarza francuzkiego La Perous'a. Na poblizkiéj wyspie Malicolo wystawiono mu pomnik.

10. **Nowa Kaledonia** od 1853 r. należy do Francuzów; jest-to długa wyspa otoczona podwodnemi skałami koralowemi, nader zgubnemi dla żeglarzy. Mieszkańcy jéj są ludożercy. Dla Francuzów służy ona za miejsce wygnania zbrodniarzy. W stronie północno-wschodniéj od Nowéj Kaledonii, leżą *Nowe Hebrydy* czyli archipelag Św. Ducha, są nadzwyczaj żyzne.

11. **Archipelag Nowéj Brytanii** cieśniną Dampiera oddzielony od Nowéj Gwinei, składa się z właściwéj Nowej Brytanii, Nowéj Irlandyi, Nowego Hanoweru, z wysp Admiralicyi i innych mniéj znanych. Wszystkie te wyspy pokryte są górami wulkanicznemi, a w dolinach mają ziemię żyzną i bujną roślinność. Mieszkańcy dzicy Murzyni.

Oprócz tu wymienionych, jest jeszcze bardzo wiele archipelagów i wysp pojedyńczych na oceanie Wschodnim położonych. Niektóre z nich znajdują się pod kołem biegunowém południowém, jak Klara, Adela, Sabryna, Bolena i mają wieczną zimę. Daléj jeszcze na południu pod 72° sz. połud. leży ziemia *Wiktorya* niedawno odkryta, zda je się być częścią stałego lądu podbiegunowego.

Część Trzecia

EUROPA

W SZCZEGÓLNOŚCI.

CESARSTWO NIEMIECKIE.

Niemcy zajmują środek Europy; graniczą z morzem Baltyckiém i Niemieckiém; z krajami Rossyi i Austryi; ze Szwajcaryą, Francyą, Belgią, Niderlandami i Danią.

Co do powierzchni gruntu Niemcy dzielą się na północne i południowe. Pierwsze przedstawiają równinę, a drugie czyli południowe leżą na wyżynie, będącéj przedłużeniem Karpatów, Alp i właściwych niemieckich gór. Wyżyna południowa niemiecka dzieli się na trzy części: na wyżynę czeską, bawarską i frankońską; ta ostatnia sięga aż do Szwarcwaldu; Szwarcwald zaś stromo pada na średnio-reńską dolinę. W dolnych Niemczech, oprócz wzgórzy będących przedłużeniem Uralsko-baltyckiego płaskowzgórza, znajdują się jeszcze góry Harc, których najwyższy wierzchołek Brokken wznosi się w Hannowerskiém.

Rozległość Niemiec dochodzi do 10,000 mil kwadr., ludności do 41 milj. i składa się z rodowitych Niemców, i ze Słowian, po części już zupełnie zniemczonych a po części takich, którzy jeszcze nie dali się zniemczyć. W ogóle ludność niemiecka dzieli się na górnych czyl południowych Niemców i na dolnych czyli północnych. Mowa górnych Niemców (Oberdeutsch) jest panującą, wspólną wszystkim Niemcom i powszechnie używaną w wyższéj sferze społeczeństwa i w piśmiennictwie. Mowa dolnych Niemców (Platt-deutsch), bardzo zbliżona do języków holenderskiego, angielskiego i duńskiego, używa się tylko w rozmowie prostego ludu Niemiec północnych.

Pod względem religii w Niemczech liczy się $13\frac{1}{2}$ milj. katolików, a dwa razy prawie więcéj protestantow, bo 26 milj.

Rolnictwo, przemysł i handel rozwinęły się w Niemczech do nader wysokiego stopnia; a pod względem upowszechnionéj oświaty żadne państwo nie wyrównywa Niemcom; gdyż nie ma prawie u nich żadnéj wsi takiéj, w któréjby nie było szkoły początkowéj dla dzieci; oprócz tego znajduje się mnóstwo średnich i wyższych zakładów naukowych. Z uniwersytetów znakomitsze są: w Bonnie, Hejdelbergu, Lipsku, Jenie, Halli i Getyndze.

W politycznym względzie Niemcy od 1871 roku tworzą Cesarstwo Niemieckie, w skład którego wchodzą: królestwa, wielkie księztwa, księztwa, pomniejsze księztwa, miasta wolne i dwie ziemie cesarstwa, oderwane od Francyi.

Głową rządu w Niemczech jest król Pruski, ogłoszony w 1871 r. w Wersalu Cesarzem Niemieckim. On ma prawo wypowiadać wojnę, zawierać pokój, wysyłać i przyjmować posłów i mianować kanclerza Cesarstwa. On dowodzi lądową i morską siłą, przyjmuje przysięgę od wojska, mianuje jenerałów, niżsi zaś oficerowie zależą od swoich monarchów związkowych. Oprócz tego cesarz zwołuje i zagaja posiedzenia dwóch najwyższych władz rządowych: sejmu i rady cesarskiéj, podaje im wnioski, potwierdza ich postanowienia, ogłasza je i strzeże praw, tyczących się całego cesarstwa.

Sejm cesarski składa się z osób, wybranych przez ogólne głosowanie, Radę zaś cesarstwa tworzą przedstawiciele państw, składających cesarstwo. Jak sejm cesarstwa, tak i jego Rada zwołuje się corocznie. Sprawy w obudwóch rozstrzygają się większością głosów, ale zmiany mające się zaprowadzić w ustawie Cesarstwa wymagają większości dwóch trzecich głosów.

Królestwo Pruskie.

Państwo Pruskie leży nad rzekami: Niemnem, Preglem, Odrą z Wartą, Elbą z Hawelą (Chabową), Spreą (Sprową), Lejną z Wezerą Renem z Mozelą. Dzieli się na 11 prowincyj, jakiemi są: Brandeburgia, Saksonia Pruska, Szlązk, Pomerania, Westfalia, Prowincya Nadreńska, Prussy Wschodnie i Zachodnie, Wielkie Księztwo Poznańskie czyli Wielko-Polska, Hannowerskie, Hessko-Kasselskie, Szlezwicko-holsztyńsko-lauenburgskie.

Prowincye dzielą się na rejencye czyli obwody (Regierungsbezirke), których jest po 2 lub 3 w każdéj prowincyi; obwody dzielą się na powiaty (Kreise), których jest 12 lub 13 w każdym obwodzie. Prowincyami rządzą naczelni Prezesowie (Ober-Präsidenten), obwodami Prezesowie (Präsidenten), powiatami Radcy ziemscy (Landräthe).

Rząd monarchiczny, ograniczony izbą wyższą i niższą, deputowanych przez wybory w prowincyach.

Grunt, klimat i płody. Powierzchnia gruntu w krajach pruskich, jest prawie wszędzie płaską, tylko w okolicy Harzu i na południu w Szlązku wznoszą się wzgórza i góry miernéj wysokości. Ziemia dosyć nieurodzajna, a nawet zupełnie piasczysta jak w Brandenburgii. Klimat na pobrzeżu baltyckiém chłodny i wilgotny; ale już nad środkową Odrą i Elbą daleko łagodniejszy, a w prowincyach nadreńskich, zwłaszcza nad Mozelą wybornie dojrzewają winogrona. Uprawa roli w Prusach posunięta do wysokiego stopnia, zkąd kraj ten ma podostatkiem zboża. W Westfalii i w Szlązku sieją len i wyrabiają znakomitéj wartości płótna. Nadto są sławne szynki westfalskie, półgęski pomorskie, porcelana berlińska, minogi elbląskie. Na brzegach morza Baltyckiego zbierają bursztyn. Pod względem fabryk pierwsze miejsce zajmują: Berlin, Elberfeld i Barmen. Zresztą inne płody Prus są téż same co i całéj Europy środkowéj. W lasach pruskich znajdują się jeszcze dosyć licznie łosie, przeciwnie zaś szkodliwe wilki prawie do szczętu wytępiono.

Rozległość państwa Pruskiego obejmuje 6,670 mil kw. Ludność wynosi 24,000,000, z tych 20,000,000 Niemców, 2,000,000 Polaków, resztę ludności składają Słowianie, Litwini i Żydzi. Słowianie mieszkają na wschód Elby w Łużycach, Polacy w Poznańskiém, w Szlązku i w Prusach Zachodnich nad Wisłą, Kaszubi mówiący narzeczem polskiém na Pomorzu, Litwini w Prusach Wschodnich, Żydów zaś pełno po wszystkich miastach i miasteczkach.

Religia katolicka powszechną jest w Szlązku, w Poznańskiém, w Westfalii i w prowincyi Nadreńskiéj, w innych prowincyach mieszkańcy trzymają się wyznania ewangielickiego.

Pod względem oświaty, Prusy trzymają pierwszeństwo w Niemczech; dla nauki początkowéj pełno jest tam szkółek, dla wyższéj oświaty jest prawie w każdém mieście znaczniejszém gimnazyum, a w każdéj prowincyi uniwersytet, lub inny wyższy zakład naukowy, wyjątek tylko w tym względzie stanowi W. ks. Poznańskie.

MIASTA.

1) *W Brandeburgii.*

Berlin nad Spreą, stolica państwa Pruskiego, liczy 826,000 mieszk. zbudowane w tém miejscu, gdzie stało dawniéj polskie mia-

steczko Kolno, ma słynny uniwersytet jest punktem środkowym uczoności niemieckiéj, a więcéj jeszcze handlu i przemysłu. Godne widzenia tu jest: ulica Pod lipami, ogród Thiergarten, brama brandeburgska, zamek królewski, muzeum z galeryą obrazów. Z Berlina rozchodzi się kilka kolei żelaznych.

Pod Berlinem leży *Charlottenburg* z pałacem królewskim i ogrodem.

Poczdam (Podstąpin) nad Hawelem (Chabową) o cztery mile od Berlina, połączony z nim koleją żelazną, druga rezydencya panującego, 44,000 mieszk.

W blizkości zamek *San-Souci*, ulubiony pobyt Fryderyka II, który tu umarł w 1786 r.

Frankfurt nad Odrą, 43 tys. mieszk. łączy się z koleją żel. z Berlinem i Wrocławiem.

Brandeburg (Bronibór) nad Chabową, stolica dawnych margrabiów brandeburgskich (broniborskich) 26 tys. mieszk.

Prenzlow (Przemyśl) 15,000 mieszk.

Spandau przy spływie Sprowy z Chabową, warownia.

Küstrin (Kostrzyń) przy ujściu Warty do Odry.

Krosno przy ujściu Bobry do Odry.

Syców (Landsberg) nad Wartą.

2) *W Pomeranii* (Księztwo).

Szczecin czyli **Sztetin** (Szczytno) przy ujściu Odry 76 t. mieszk., mocna warownia. Przez koléj żelazną łączy się z Berlinem.

Swinemünde na wyspie Usedom (Orznie), port Szczecina; kąpiele morskie.

Stargard nad Ihną.

Stralzund nad cieśniną oddzielającą wyspę Rugią od stałego lądu, port wojenny, 27 tys. mieszk.

Kamień czyli Kamnin nad morzem.

Słup (Stolpe) nad rz. t. n.

Bytom (Bütow) i *Lauenberg* z powiatami tegoż nazwiska. Dane tylko w zastaw elektorom brandeburskim za Jana Kazimierza 1657 roku, na zawsze pozostały przy Prusach.

Greifswald o pół mili od morza, uniwersytet.

Kolberg (Kołobrzeg), przy ujściu Persanty (Prośnicy) do morza Baltyckiego.

Kozlin miasto nadmorskie.
Nowogród (Neugard).

Szlązk.

Ma tytuł księztwa, leży po obu brzegach Odry pomiędzy Królestwem Polskiém ze wschodu, Morawią z południa, Czechami, Królestwem Saskiém i Marchią Brandeburską z zachodu, i Wielkiém Ks. Poznańskiém z północy. Rozległość jego wynosi 732 m. kwadr. Ludność 3,707,000, po największéj części katolików i jeszcze niezniemczonych Słowian.

Od Czech i Morawii oddzielają góry Sudety, z tych najwyższym jest szczyt śnieżny (Schneekoppe), obok niego leżąca dolina stanowi przejście do Morawii i Węgier, oddziela Karpaty od Sudetów i daje początek rzece Elbie.

Ziemia w Szlązku jest żyzna i dobrze uprawiona, wydaje obfite zboże, drzewa owocowe i winogrona. Utrzymują się tu liczne trzody owiec poprawnych i sieje się podostatkiem lnu, ztąd pełno jest fabryk sukna i płócien. Górnictwo zajmuje znaczną część ludności, najwięcéj wydobywają węgla kamiennego, cynku i żelaza.

Główną rzeką Szlązku jest Odra (Viadrus), która wypływa z płaszczyzn, dzielących Karpaty od Sudetów, pod Raciborzem, za czyna być spławną, poniżéj Wrocławia płynie wśród płaszczyzn i często na wiosnę szeroko wylewa się na brzegi, z powodu, że w górnéj części swojéj wcześniéj puszcza lody, niż w zimniejszéj północnéj. Przebiegłszy 120 mil, Odra kilkoma odnogami uchodzi do zatoki Szczecińskiéj. Z prawéj strony przyjmuje w siebie Kłodnicę naprzeciw Kozłowa (Kosela) i Wartę pod Kistrzyniem; z lewéj Oppę, płynącą z pod gór Szlązko-morawskich; Niżę (Neisse) z pod góry Glatzu, Oławę z pod gór Sowich (Eulengebirge), Bobrę czyli Biebrzę, która wypływa z pod gór Olbrzymich i uchodzi do Odry pod Krosnem w Marchii Brandeburskiéj, trochę północniéj jest ujście Niży łużyckiéj. Oprócz tych wpadają do Odry: Bystrzyca (Wejstritz) pod Lissą i Katzbach pod Lubiążem (Leubus).

Szlązk dzieli się na trzy rejencye: Wrocławską, Lignicką i Opolską.

Wrocław' (Breslau) nad Odrą i Oławą, leży prawie w środku Szlązka, liczy 208 tysięcy mieszk. Składa się z nowego i starego miasta i z pięciu przedmieść, z tych jedno zowie się: Nowa Wieś Polska (Polnisch Neudorf). Wrocław' liczy 25 kościołów katolic-

kich, jest w nim katedra arcybiskupa, uniwersytet, kilka gimnazyów, kilkanaście bibliotek publicznych i mnóstwo różnych zakładów. Jakkolwiek duch niemiecki już oddawna ozionął to miasto, jednakże jeszcze dają się spostrzegać oznaki, że Wrocław' był kiedyś miastem polskiém. W pobliżu jego jest Psie Pole (Hundsfeld) pamiętne klęską Niemców za Bolesława Krzywoustego w 1109 roku, a o parę mil Sobótka, 2,200 stóp wysoka, z niemiecka Zoptenberg przezwana. Nazwisko téj góry przypomina zwyczaj palenia sobótek, niezmiernie ważny dla badaczów przeszłości słowiańskiéj. Zwyczaj ten niegdyś powszechny w całéj Polsce, dotąd jeszcze najwięcéj utrzymuje się na Szlązku.

Oława (Ohlau) nad rzeką tegoż nazwiska.

Brzeg (Brieg) 15 tys. mieszk., naczelna władza górnicza, dom obłąkanych, nad Odrą.

Opole (Oppeln) nad Odrą, 12 tys. mieszk.

Kozłów(Kosel) forteca nad Odrą.

Raciborz nad Odrą odtąd spławną, 5 tys. mieszk.

Nowy-Targ (Neu-Markt) mieszkańcy trudnią się uprawą tytuniu.

Głogów (Glogau) nad Odrą, mocna warownia, 18 tysięcy mieszkańców, niegdyś stolica oddzielnego księztwa, pamiętna mężną obroną Głogowian przeciwko Niemcom za Bolesława Krzywoustego.

Zielona Góra (Grünberg) 12 tys. mieszk., uprawa drzew owocowych i winnic.

Trzebnica z byłym klasztorem Cystersek, gdzie zakończyła życie Św. Jadwiga, rodem Niemka, żona Henryka Brodatego.

Oleśnica (Oels) niegdyś stolica ks. Oleśnickiego.

Namysłów wśród bagien, targ na bydło.

Byczyna (Pitschen) niedaleko granicy polskiéj, pamiętna zwycięztwem Jana Zamojskiego nad Austryjakami i wzięciem do niewoli Arcyksięcia Maksymiliana.

Pruszkow (Proskau) nad Nizą (Neisse), wyższa szkoła agronomiczna, zastosowana do uprawy roli w Szlązku. Do téj szkoły uczęszczają i Polacy.

Lignica nad Katzbahem i Czarną Wodą (Schwarz Wasser) liczy 23 tys. mieszk., ma akademię wojenną i nazywa się ogrodem szlązkim. Tu był bój Polaków z Tatarami w 1241 roku a w tym boju poległ Henryk Pobożny ks. Wrocławski.

Swidnica nad Bystrzycą (Weistritz) u stóp góry *Soboty* (Zoptenberg), 17 tys. mieszk., forteca.

Rejchenbach u stóp gór Sowich (Eulengebirge), pamiętne konwencyą między Austryą i Prusami 1790 r.

Silberberg, potężna warownia, w skale wykuta, zbudowana przez Fryderyka II, i nazwana Gibraltarem szlązkim, leży na drodze do Morawii.

Kłocko (Glatz) nad Niżą (Neisse), mocna warownia w Sudetach.

Hirszberg w górach Olbrzymich nad Bobrą, 12 tys. mieszk.

Niża (Neisse) nad rz. t. n., 19 tys. mieszk., była dawniéj stolicą księstwa Biskupiego.

Zgorzelec (Goerlitz), nad Niżą łużycką, wpadającą do Odry w Łużycach, bardzo piękne miasto, słynne z fabryk sukna i płótna.

Sagan (Żegan), *Bolesław* (Bunzlau), *Löwenberg*, miasta nad Bobrą.

W Szlązku są liczne zdrojowiska mineralne, a mianowicie:

Landek, *Reinertz* i *Kudowa* w okolicy Kłocka.

Salzbrunn, *Altwasser* i *Charlottenbrun* w okolicy Frejburga.

Warmbrunn pod Hirszbergiem.

Szlązk kraina kiedyś czysto-polska, w skutek testamentu Bolesława Krzywoustego, stała się dziedziczną w domu potomków Władysława II. Ci usunięci od zwierzchnictwa w Polsce przechylili się na stronę Niemców, sami niemczeli i kraj swój niemczyli. Kazimierz W. król Polski w wieku 14 odstąpił Szlązk Czechom, a w wieku 16 tenże wraz z Czechami dostał się pod panowanie Austryi. W roku 1763 Fryderyk II, oderwał się od Austryi i przyłączył do swego państwa Pruskiego, przy którém dotąd zostaje. Pomimo tego wszystkiego w Szlązku górnym czyli na przestrzeni kraju od Opola i Niży rzeki, aż do gór Karpackich lud trwa jeszcze w wierze katolickiéj i mówi po polsku, w Szlązku zaś dolnym czyli północnym, lud już prawie zupełnie zlutrzał i zniemczał.

Wielkie Księztwo Poznańskie.

Czyli *Wielko-Polska*, przed tysiącem lat stanęła na czele Lechii i powstrzymała zapęd niemczyzny ku wschodowi, gdzie żyły mniéj zdolne jéj się oprzéć plemiona słowiańskie, przytém kraina ta stała się matką Polski, w około niéj skupiły się wszystkie plemiona Lechii, w jéj łonie poczęło się i potężniało nasze życie współczesne, w jéj obrębie mieszczą się dotąd: Kruszwica, Gniezno, Poznań, odwieczne grody, stolice pierwszych władców Polski. Ale w skutek fatalnego testamentu Bolesława Krzywoustego, Wielko-Polska zachowała tylko cień swego pierwszeństwa pod względem politycznym i kościelnym,

gdyż arcybiskup gnieźnieński był głową kościoła i prymasem państwa. Pamiętni na swoją przeszłość Wielkopolanie, często w sprawach rzeczypospolitéj stanowili duch przeciwieństwa czyli opozycyę. Pod względem zarządu Wielko-Polska dzieliła się na województwa: Poznańskie, Gnieźnieńskie i Kaliskie. W roku 1793 zajęli ją Prusacy, w 1806 odjęta Prusakom weszła w skład nowo-utworzonego Księztwa Warszawskiego, w 1815 znowu powróciła pod panowanie pruskie z warunkiem zachowania narodowości, a z tytułem Wielkiego ks. Poznańskiego.

W. ks. Poznańskie ma Szlązk od południa, Marchię Brandenburską od zachodu, Prusy Królewskie i Pomorze od północy, a Królestwo Polskie ze strony wschodniéj.

Główna rzeka W. ks. Poznańskiego jest *Warta*, która przedziela ten kraj na dwie równe części, bierze początek w gubernii Radomskiéj, a pod Kistrzyniem uchodzi do Odry. Z prawéj strony czyli północnéj przyjmuje Noteć, a z lewéj: Prosnę i Leniwą Obrę.

Noteć wypływa z jeziora Gopła, od Nakła jest spławną i powyżéj Sycowa (Langsberga) uchodzi do Warty. Pomiędzy rzeką Brdą płynącą do Wisły i Notecią płynącą do Warty, przekopano kanał Bydgoski i przezeń połączono Wisłę z Odrą, daléj za pomocą kanałów Finowa i Fryderyka Wilhelma, tudzież rzek Chabowy i Sprowy połączono Odrę z Elbą, tym sposobem wśród lądu przez rzeki i kanały można wodą zapłynąć z Krakowa lub Warszawy do Wrocławia, Berlina i do morza Północnego.

Prosna wypływa z księztwa Opolskiego, bieży na granicy Królestwa Polskiego, skręca się pod Kaliszem, poczém znów zwraca na granicę, i pod Pyzdrami uchodzi do Warty.

Obra, wypływa z płaszczyzn, bieży powoli, ztąd dano jéj przydomek: Leniwa, pod Skwierzyną, łączy się z Wartą.

Z pomiędzy jezior największe jest *Gopło*, leżące na granicy Księztwa Poznańskiego, przeszło dwie mile długie, a pół mili szerokie: odpływem jego jest rzeka Noteć.

Powierzchnia gruntu w Poznańskiém jest pagórkowata, miejscami żyzna, a miejscami piasczysta. Wzdłuż Noteci grunt bagnisty. Lasów jest podostatkiem. Mieszkańcy zajmują się głównie uprawą roli, chowem bydła; z fabryk najwięcéj jest sukiennych, przemysł i handel jest w ręku Żydów i Niemców.

Rozległość 536½ mil kwadr. Ludność 1,716,000 mieszkańców Polaków i Żydów, pomiędzy których już bardzo wiele wcisnęło się Niemców.

We względzie zarządu W. ks. Poznańskie dzieli się na dwie re jencye: Poznańską i Bydgoską.

W rejencyi Poznańskiéj liczą 95 miast i miasteczek, ale bardzo małych, bo zajmujących się zwykle uprawą roli.

Poznań (Posen) nad Wartą, mocna warownia, 56 tys. mieszk. Znajduje się tu 24 kościoły, ozdobny ratusz i rynek z wodotryskami. W mieście tém przebywał najpierwszy biskup Polski, obecnie jest ono stolicą arcybiskupa Poznańskiego, a w kościele katedralnym spoczywają zwłoki Mieczysława I, który wprowadził wiarę chrześciańską z Czech do Polski, i syna jego Bolesława Chrobrego, który uratował Słowiańszczyznę od napaści Niemców. W Poznaniu jest biblioteka publiczna, zakładu Edwarda Raczyńskiego. Oprócz gimnazyów niema tu żadnych wyższych zakładów naukowych.

Niedaleko Poznania jest *Kurnik* miasteczko, majętność Działyńskich, ze zbiorem starożytności i książek polskich.

Leszno (Lissa) na pograniczu Szlązka, niegdyś należało do Leszczyńskich, a późniéj do książąt Sułkowskich, 10 tys. mieszk.

Rydzyna w blizkości Leszna, miejsce główne ordynacyi Sułkowskich, piękny pałac i ogród.

Wschowa (Fraustadt) na pograniczu Szlązkiem 6,500 mieszk. Za czasów rzplitéj była tu mennica.

Rogoźno, niedaleko Warty nad jez., pamiętne śmiercią króla Polskiego Przemysława w 1296 r.

Skwierzyna przy ujściu Obry Leniwéj do Warty, 5 tys. mieszk.

Rawicz na pograniczu szlązkiém, ma piękny ratusz, słynie z tabaki rawickiéj, 11 tys. mieszk.

Ostrów ma wyższą szkołę i fabryki sukna.

Krotoszyn, niedaleko od granicy szlązkiej, ma drukarnię żydowską.

Babimost (Bomst) na pograniczą Szlązka i Brandenburgii, leży nad Obrą Leniwą, mieszkańcy trudnią się uprawą chmielu, hodowaniem drzew owocowych i winokrzewów.

Kargowa. miasto osiadłe sukiennikami nad Obrą.

Międzyrzec nad Obrą, leży w gruntach pszennych, mieszkańcy trudnią się uprawą roli i tkaniem sukna.

Środa, leży wśród gruntów urodzajnych, ozdobiona wspaniałą kolegiatą.

Szrem, nad Wartą, ma fabryki płócien

Ryczywół, miasteczko osiadłe sukiennikami.

Ostrzeszów, *Międzychód*, *Bojanowo*, *Krobia*, *Pleszewo*, *Swarzędź*,

Września mają fabryki sukna. *Kępno*, targ na konie, *Gostyń*, targ na bydło. *Sulmierzyce*, miejsce urodzenia Sebastyana Klonowicza, któremu za staraniem proboszcza miejscowego wystawiono tu pomnik.

Rejencya Bydgoska, leży na północy Poznańskiéj, jest od niéj mniejszą i liczy tylko 56 miast i miasteczek, również małych i rolniczych. Z nich znaczniejsze są:

Bydgoszcz (Bromberg), leży nad Brdą (Brahą) i kanałem Bydgoskim, 4 mile długim, a przez koléj żelazną łączy się z Warszawą, Gdańskiém i Berlinem, znajduje się w położeniu nader korzystnem dla handlu. Liczy 28 tys. mieszk., ma ogromny młyn parowy, studnię artezyjską, rafineryę cukru i mnóstwo fabryk.

Na południu Bydgoszczy leżą Mątwy, gdzie w r. 1866 Kazimierz stoczył bitwę z Jerzym Lubomirskim.

Gniezno, niegdyś stolica Wielko-Polski nad jeziorem Świętém, w którém Mieczysław I kazał topić bałwany pogańskie. W katedralnym kościele tutejszym, spoczywają zwłoki Św. Wojciecha i brata jego Radzyna pierwszego arcybiskupa gnieźnieńskiego. Tu jest grób Ignacego Krasickiego.

Kruszwica, najpierwsza stolica dawnéj Polski nad jez. Gopłem, teraz licha mieścina; miała kiedyś zamek obszerny, zniszczony przez Szwedów, pozostała tylko jedna baszta, Mysią Wieżą zwana.

Inowrocław, nad Mątwą, niedaleko Gopła, leży w okolicy żyznéj liczy 7,500 mieszk., niegdyś było miastem głównem województwa Kujawskiego.

Trzemeszno, gdzie najpierwszy za Mieczysława zbudowano kościół chrześciański; ma szkołę wyższą.

Fordon nad Wisłą.

Nakło nad Notecią, przy wejściu do kanału Bydgoskiego.

Koronowo, *Chodzież*, *Budzyn*, *Radolin*, *Trzcianka*, *Strzelno*, *Mogilno*, *Pakość*, *Szubin*, *Łobżenica*, *Wieluń*, *Kcynia*, *Piła*, *Wyrzysk*, miasta pomniejsze w Poznańskiém.

Prusy.

Składają się z dwóch części: z Prus Wschodnich i z Prus Zachodnich.

Prusy Wschodnie zajmują pobrzeże Baltyckie powyżéj od ujścia Wisły aż do ujścia Niemna (Memla). Mieszkali tu Borusy czyli Prusacy, plemię litewskie, nad którém mieli zwierzchnictwo pierwsi królowie Polscy; lecz po rozdrobnieniu się Polski, w skutek te-

stamentu Bolesława Krzywoustego, Prusacy wyłamali się z pod zwierzchnictwa Polski i srodze dokuczali Mazowszu. Dla ich poskromienia Konrand I, ks. Mazowiecki, sprowadził z głębi Niemiec zbrojnych mnichów, Krzyżakami zwanych. Ci zgnębili Prusaków i oderwali od Polski Pomorze gdańskie, za panowania Władysława Łokietka. W r. 1406, czyli po 150 leciech walki, Polacy odebrali Pomorze gdańskie, które odtąd, pod imieniem Prus Królewskich, podzielone zostało na trzy województwa. Pomorze, Gdańskie należało do rzplitéj przeszło 300 lat, tymczasem zakon krzyżacki w r. 1466, zmuszony uznawać nad sobą zwierzchnictwo Polski, za jéj pozwoleniem w 1525 r. przeistoczył się w Księztwo Pruskie, księciem zaś Pruskim a hołdownikiem polskim zostawał elektor Brandeburski, który w roku 1658 potrafił się wyłamać z pod hołdu Polski, a w r. 1701 ogłosił się królem Pruskim. Poczém zajął w roku 1773 Prusy Królewskie, w roku 1793 i dalsze kraje dawnéj rzeczypospolitéj aż po Warszawę, Brześć litewski i za Białystok. Z tych posiadłości kongres Wiedeński w roku 1815, zostawił przy Prusach tylko Wielko-Polskę i Prusy Królewskie, resztę oddał Rossyi.

Prusy tak Wschodnie jak i Zachodnie mają 1178 m. kw. przestrzeni i 3,137,000 ludności, złożonéj z Niemców, Polaków, Litwinów i Żydów. Religia katolicka przemaga tu nad inne wyznania, i mowa polska w okolicach nadwiślańskich.

Prusy Wschodnie czyli Właściwe, a za czasów Rzplitéj zwane Prusy Królewskie dzielą się na dwie rejencye: Królewiecką i Gumbińską.

W rejencyi Królewieckiéj:

Królewiec (Königsberg) założony przez Krzyżaków i nazwany przez nich na cześć Jana króla Czeskiego, leży nad Preglem, o milę od jego ujścia do zatoki Świeżéj, liczy 112,000 mieszkańców, mianuje się stolicą Prus, a przynajmniéj jest miejscem koronacyi królów Pruskich. Ma uniwersytet założony jeszcze przez Alberta I, księcia Pruskiego, a król Polski Zygmunt August porównał go co do przywilejów z Akademią Krakowską. Królewiec jest nader handlowém miastem.

Piława (Pilau) leży na cyplu Nerzei Fryzkiéj przy wejściu do zatoki Świeżéj. Port Królewca, warsztat okrętów, połów jesiotrów, 6 tys. mieszk.

Welawa przy spływie Alli z Preglem, pamiętna tém, że w r. 1657 król Jan Kazimierz, elektora Brandeburskiego, lennika rzplitéj, jako księcia Pruskiego, uwolnił od hołdu.

Łabiana leży nad wielkim kanałem Fryderyka; od tego miasta już zaczyna się mowa litewska i w kościołach katolickich lud modli się po litewsku i kazania do ludu mówią po litewsku.

Memel (po litewsku Kłajpeda) miasto najpółnocniejsze w Prusiech i wielce handlowe, leży nad zatoką Kurońską i liczy 19 tysięcy mieszkańców.

Braunsberg, nad Passargą, 10 tys. mieszk. stolica Warmii stanowiącéj niegdyś oddzielne księztwo Biskupie.

Heilsberg nad Allą, rezydencya biskupów Warmińskich, tu niejakiś czas mieszkał Ignacy Krasicki.

Frauenburg nad zatoką Świeżą, katedra biskupów Warmińskich, tu żył i pochowany został Mikołaj Kopernik, urodzony 1473 r. w Toruniu, a zmarły 1543 r. w Frauenburgu.

Święta Lipka (Heilige Linde) miejsce sławne z pielgrzymek pobożnych.

Ruda czyli *Tannenberg* i *Grunwald*, dwie wsie o dwie mile od Dąbrowy (Gilgenburga), pamiętne zwycięztwem Władysława Jagiełły nad Krzyżakami 1410 r. Nieopodal ztąd leży *Działdowo* (Soldau) miasteczko na granicy Płockiéj gubernii, pamiętne bitwą z Krzyżakami.

Frydland i *Iława Pruska* (Eylau), miejsce bitew w 1807 roku w Czerwcu.

Rejencya Gumbińska czyli Litwa Pruska, leży na wschód rejencyi Królewieckiéj i styka się z Litwą Augustowską, a ta następnie z Litwą dalszą za Niemnem i Wilią.

Gumbin nad rzeką Pissą, miasto główne Litwy Pruskiéj, liczy 10 tys. mieszk.

Insterburg nad zbiegiem dwóch rzek Instery i Angerapy, które po swém złączeniu się tworzą spławny Pregel, liczy 7 tys. mieszk.

Tylża (Tilsit) na lewym brzegu Niemna, po Królewcu największe miasto w tych stronach, 10 tys. mieszk. Pamiętne pokojem w 1807 r. w Lipcu, który nastąpił po bitwie pod Frydlandem.

Jansbork nad Pissą, wypływającą z jeziora *Warding* na początku puszczy Jansborskiéj. Jest ona 17 mil szeroka, 20 mil długa.

Stołupiany, na granicy Augustowskiego, komora celna.

Elk (Łyk) nad jez. Somnawo.

Lötzen (Lecko) nad jeziorem Leventinem, mocno obwarowane.

Nikołajken, nad jez. Spirdingem, mającém 14 mil obwodu.

Angerburk, nad jeziorem t, n. czyli Mauerskiém. Dwa te jeziora, Spirding i Mauerskie są największe w Prusach, a jest ich wszystkich 300.

Biała, *Olecko*, *Goldap*, miasta pomniejsze.

Prusy Zachodnie dawniéj Królewskie, leżą po obu brzegach Wisły i dzielą się na dwie rejencye: Gdańską i Kwidzyńską.

W rejencyi Gdańskiéj miasta są:

Gdańsk (Danzig) nad Wisłą o milę od morza Baltyckiego, mocna warownia, port. Prowadzi obszerny handel zbożem i drzewem, z Polski Wisłą sprowadzaném. Miasto to w 1308 r. za Władysława Łokietka przez zdradę Krzyżaków dostało się w ich ręce. W r. 1454 odzyskane, wciąż już należało do dawnéj Polski, otrzymało liczne przywileje i co do handlu było najpierwszem w całéj rzeczypospolitéj. W czasie wojny Szwedzkiéj oparło się Szwedom, ale w 1794 r. poszło pod panowanie Pruskie. Gdańsk liczy 89 tys. mieszk. Przy ujściu Wisły jest warownia Weichselmünde, a na przeciwko niéj na drugim brzegu Wisły, Neufahrwasser miasteczko targowe, port na Wiśle. O pół mili na zachód od ujścia Wisły leży Oliwa, niegdyś klasztor Cystersów (Benedyktynów) z kościołem pięknéj struktury, teraz rezydencya biskupa Warmińskiego. Oliwa pamiętna pokojem w 1660 r., który położył koniec wojnie Szwedzkiéj.

Na poblizkim półwyspie Helą zwanym, jest latarnia morska, 70 stóp wysoka, a w zatoce Puckiéj były niegdyś kupieckie porty polskie: Władysławów i Kazimierzów.

Malborg (Marjenburg) dawniéj Czartyrn nad Nogatem, 6 tys. mieszk., niegdyś rezydencya Wielkich Mistrzów krzyżackich, po których pozostał dotąd wspaniały zamek z wieżą, od 7 do 8 mil widzialną.

W okolicach wsi Wielkie Montawy rodzi się taka obfitość śliwek, że ich corocznie po kilka tysięcy beczek ztąd za granicę wysyłają.

Elbląg, dawniéj Drążno przy ujściu Nogatu do zatoki Świeżéj, o pierwszeństwo w handlu ubiega się z Gdańskiem i Królewcem, liczy 31 tys. mieszk. którzy prócz handlu i rzemiosł, trudnią się jeszcze hodowaniem drzew owocowych. Mnóstwo takich ogrodów nadaje miastu widok, jakby się wśród lasu znajdowało.

Całe międzymorze czyli przestrzeń pomiędzy odnogami Wisły, nosi nazwisko Żuław, składa się z głębokiego czarnoziemu i słynie ze swéj urodzajności i pastwisk. Włościanie tutejsi są nadzwyczaj bogaci, niektórzy mają krocie, trudnią się chowem koni i bydła, oraz robieniem sérów żuławskiemi zwanych.

Klin ziemi oddzielający zatokę Kurońską od morza Baltyckiego zowie się Nerzeją Kurońską, 15 mil jest długi, a ćwierć mili szeroki;

podobnymże klinem ziemi oddziela się zatoka Świeża od morza i klin ten zowie się Nerzeją czyli Mierzeją Fryzką. Przy wejściu na ten klin, była niegdyś wieś Komorowo, w któréj Św. Wojciech z rąk Prusaków poniósł śmierć męczeńską.

W rejencyi Kwidzyńskiéj.

Kwidzyń (Marjenwerder), nad Mątwą, o pół mili od jéj ujścia do Wisły, 6 tys. mieszk. po większéj części rolników.

Grudziądz (Graudenz) przy ujściu Ossy do Wisły, 16 tys. mieszk. O pół mili za miastem leży na wzgórzu Grudziądz, warownia, dzieło Fryderyka II.

Chełmno (Culm) miasto na górze, o ćwierć mili od Wisły, liczy 8 tys. mieszk. było stolicą Ziemi Chełmińskiéj, danéj Krzyżakom od Konrada ks. Mazowieckiego z warunkiem, żeby Prusaków nawracali na wiarę chrześciańską. Za czasów dawnéj Polski była tu wyższa szkoła.

Toruń (Thorn) czyli Tarnowa Mazowiecka na prawym brzegu Wisły. Tu się urodził Mikołaj Kopernik w 1473 r., a Prusacy uważając go za Niemca, wystawili mu pomnik w 1809 r. Dawnemi czasy, gdy Wisła była większa i głębsza, okręty kupieckie przychodziły pod sam Toruń. W dawnéj Polsce słynął on ze swéj cegły czerwonéj i ze swych pierników. Obecnie ma 17 tys. mieszk., i prowadzi znaczny handel. Na przeciwległym lewym brzegu leży Podgórze miasteczko rolnicze.

Chełmża (Culmsee) nad jeziorem.

Brodnica (Strasburg) i *Golub* nad Drwęcą.

Lubawa (Löbau) przy granicy Pruss Wschodnich.

Gniew (Mewe) nad Wisłą.

Chojnice (Konitz) w dolinie wśród wzgórzy, miasto historyczne w wojnie z Krzyżakami.

Jastrów na pograniczu Pomorza.

Koronowo (Deutsche Krone) nad jeziorem, wśród pagórków.

Bieg kolei żelaznych w Prusach Nadodrzańskich.

Na zachodzie Wielunia (Filehne) nad Notecią w Poznańskiém, jest Krzyż czyli Kreutz, gdzie się krzyżują dwie linie kolei żelaznéj i tworzą cztery ramiona krzyża. Z tych północno-wschodnie idzie przez Bydgoszcz do Warszawy albo przez Bydgoszcz wprost na północ do Gdańska lub Elbląga; a przez Elbląg, Królewiec, Gumbin, Eidkuny, komorę celną pruską, naprzeciw Wierzbołowa w Augu-

stowskiém, dalej Wyłkowyszki, Pilwiszki, Kowno, Dynaburg, Petersburg, Moskwę aż do Niżnegonowogrodu nad Wołgą.

Ramię południowo-zachodnie, czyli wsteczne przedłużenie północno-wschodniego prowadzi z Kreutza do Frankfurtu nad Odrą, ztąd do Berlina, a z Berlina dokąd chcesz w Europie Środkowéj. Trzecie ramię krzyża skierowane ku stronie północno-zachodniéj w Starogrodzie, rozchodzi się na dwie gałęzie, jedna sięga Szczecina, a druga wijąc się nad brzegiem morza Baltyckiego kończy się w Koźlinie.

Czwarte ramię południowo-wschodnie, skierowane na Poznań, Leszno, Wrocław, Brzeg Opole; z Leszna i Wrocławia wychodzą, odnogi kolei prowadzące do krajów zaelbańskich. W Opolu zaś ramię południowo-wschodnie dzieli się na dwie gałęzie, jedna wprost południowa, przez Wiedeń, Tryest sięga Wenecyi, druga gałęź sięga granicy Królestwa Polskiego, gdzie się spotyka z koleją Warszawsko-Wiedeńską, którą dostać się można do Warszawy, lub też przez Kraków, Jarosław przybyć do Przemyśla w Galicyi, zkąd idzie daléj przez Lwów do Brodów.

W Saksonii Pruskiéj.

Magdeburg nad Elbą (Łabią), mocna warownia 60 tys. mieszk.

Halla nad Saalą (Sołą), 26 tysięcy mieszk. sławny uniwersytet. W bliskości był tu drugi Kraków.

Burg 12 tys. mieszk. fabryki sukna.

Erfurt nad Gerą, w dawnéj Turyngii, słynie z ogrodów warzywnych.

Halberstadt, *Kwedlinburg Merseburg Naumburg* i *Wittenburg*, to ostatnie z pomnikiem i grobem Lutra.

W Westfalii.

Münster niedaleko Ems, 25,000 mieszk. ma uniwersytet.

Minden nad Wezerą, *Padeborn*, *Bielefeld*, *Arensbery*, *Hamm* miasta pomniejsze.

W Prowincyi Nadreńskiéj.

Prowincya Nadreńska pod względem swego zaludnienia, oraz ducha przemysłowego swoich mieszkańców, zajmuje pierwsze miejsce w Królestwie Pruskiém. Wyższość swoją pod tym względem winna

sąsiedztwu Francyi, Belgii i Holandyi, obfitości węgla kamiennego i swemu położeniu w środku Niemiec i nad środkową, najlepszą częścią spławnego Renu. Prowincyę Nadreńską można uważać, jako ogród, rękodzielnię i ognisko handlu nietylko Prus i Niemiec, ale całéj Europy środkowéj. Nad Renem są wsie i miasteczka, tak mocno zaludnione i tak ściśle z sobą połączone, iż tworzą jakoby jedno rozległe miasto.

Miasta w prowincyi Nadreńskiéj.

Rurort, przy ujściu Rura do Renu, najlepszy pruski port na Renie.

Elberfeld i Barmen, jakotéż Zolingen i Remszeid z poblizkiemi miasteczkami i wsiami tworzą w okolicach rzeki Wuppery krainę rękodzielni płóciennych, bawełnianych i jedwabnych; Zolingen i Remszeid słyną z wyrobów żelaznych i stalowych. Dobrą siekierą Zolingeńską można rąbać żelazo.

Düsseldorf ma fabryki tkanin bawełnianych, leży na prawym brzegu Renu i służy za port dla powyższych miast fabrycznych.

Kolonia (Köln, Cologne) 129,000 mieszk. i Deutz, dwie warownie, pierwsza na lewym, a druga na prawym brzegu Renu, połączone z sobą stałym mostem. Kolonię zdobią liczne kościelne wieże; z tych południowa 270 stóp wysoka. Z Kolonii wywozi się corocznie przeszło półmiliona flaszek wody kolońskiej.

Bonn miasto uniwersyteckie.

Akwisgran (Aachen po fr. Aix la Chapelle wym. Eks la szapel) ma fabryki sukna, pamiętne rezydencyą Karola W. (Charlemagne), który tu umarł 814 roku i został pochowany.

Koblenz, warownia przy ujściu Mozelli do Renu. Na przeciwnéj stronie leży Ehrenbreitsztein, téż warownia z Koblenzem połączona stałym mostem.

Poniżéj Koblenza znajduje się Winningen, odkąd koleją żelazną jedzie się do Kreutznachu, położonego u stóp południowego łańcucha gór niemieckich, Kreutznach ma wody mineralne.

Saarbrücken nad Saarą, rękodzielne i handlowe miasto.

Trewir czyli **Trier** bardzo starożytne miasto, leży nad Mozellą.

W Prowincyi Hesko-Kasselskiéj.

Kassel nad Fuldą m. gł., niedawno jeszcze elektorstwa Hessko-Kasselskiego. W okolicy Wilhelmshöhe ogromny zamek Oktogon

na wysokiéj górze. Na szczycie tego zamku wznosi się posąg Herkulesa tak wielki, iż w jego miedzianéj maczudze może się pomieścić od 8 do 9 osób.

Marburg nad Lahnem, miasto uniwersyteckie.

Fulda nad rzeką t. n.

Wiesbaden u stóp południowéj strony gór niemieckich i **Ems** u stóp północnéj strony tychże gór, słyną z wód mineralnych. Wreszcie cała ta kraina, niedawno jeszcze tworząca księztwo Nassauskie obfituje w wyborne wina i wody mineralne.

Selters mieścina, posiada źródło wody mineralnéj kwaskowatéj salcerską zwanéj, któréj dziennie wydaje do 7,000 garncy i do 15,000 kamionek wysyła się do różnych krajów Europejskich.

Frankfurt nad Menem, wielce handlowe i fabryczne miasto, niedawno było wolném; obecnie zaś należy do Królestwa Pruskiego.

Prowincya Hannowerska.

Leży w stronie północno-zachodniéj Niemiec; po części nad rzeką Wezerą, a po części pomiędzy Elbą i Ems. Prawie wszędzie ma ziemię nieurodzajną.

Hannower nad Lejną, niegdyś stolica Królestwa Hannowerkiego.

Getynga nad Lejną, uniwersytet.

Lüneberg (Łuniewo) wśród stepu porosłego mchem.

Emden przy ujściu Emsy.

Osnabryk pamiętny układami pokoju Westfalskiego 1648.

Clausthal u podnóża góry Harz, Hildesheim, Goslar, Celle, Stade, i Werden miasta pomniejsze.

Niegdyś kraina hannowerska była zamieszkana przez Słowian, czego dowodzą nazwiska miast i wsi, jako to: Wushow—Osków, Luchow—Łukow; Lenzen—Łęczna, i t. p. Przy końcu siedemnastego wieku w tutejszych kościołach dawały się jeszcze słyszéć słowiańskie pieśni; ale teraz wszystko słowiańskie już tu zagłuchło pod napływem niemczyzny.

Szlezwicko-Holsztyńsko-Lauenburgska prowincya.

Zajmuje południową część półwyspu Jutlandyi, aż do rzeki Elby. Jest-to kraina przez Niemców oderwana od Danii i wcielona do Prus.

Szlezwig z zamkiem Gottorp, miasto główne prowincyi.

Flensburg, słynie ostrygami.

Düppel, warownia.

Kiel, wyborny port i uniwersytet.

Altona nad Elbą, niedaleko Hamburga, przez co i otrzymała swoje nazwisko: all-to-nah.

Glückstadt przy ujściu Elby, miasto główne Holsztynii, leży w nader niezdrowém miejscu.

Lauenburg, miasto główne, niegdyś księztwa Lauenburgskiego.

Ratzeburg na wyspie jeziora.

Z okolicy pomiędzy Szlezwigiem i Flensburgiem, wyszli niegdyś Anglo-Saksoni i zamieszkali w Anglii.

W Holsztynii czyli w Holzacyi mieszkał szczep Słowian, Drewlan czyli Drzewian.

Od miasta portowego Kielu do rzeki Ejdery, przekopano kanał Holsztyńsko-Szlezwicki, przezeń morze Baltyckie połączono z Niemieckiém. W tutejszym kraju od rzeki Swietnicy, wypływającéj z jeziora Ploen—Płońskiego, aż do rzeki Bille—Białéj, wpadającéj do Elby, mieszkali Słowianie. Zachodnie okolice Szlezwigu zamieszkują Fryzowie, rodem Niemcy, którzy poczęści trudnią się rolnictwem, a poczęści żeglugą. Pod tym ostatnim względem zyskali sobie sławę europejską. Wyspy, na których mieszkają ci żeglarze zowią się Halligami.

Do Królestwa Pruskiego należą jeszcze dwa małe książtewka Hohenzollern Hechingen i Hohenzollern Sigmaringen. Oba leżą w okolicy Dunaju w Wirtembergskiém.

Oprócz Królestwa Pruskiego w skład Cesarstwa Niemieckiego wchodzą następujące państwa:

1. Bawarya.

Bawarya graniczy na wschód z Czechami i arcyksięzt. Austr., na południe z Tyrolem. Jest-to największe ze wszystkich państw czysto-niemieckich, ma bowiem 4,8000,000 mieszk. wyznających religię rzymsko-katolicką.

Monachium czyli **München** (Mnichowo) nad Izarą, stolica i siedziba króla, 170 tysięcy mieszk. Tu wyn leziono litografię czyli sztukę rycia na kamieniu. W Monachium jest uniwersytet i akademia sztuk pięknych.

Norymberga czyli *Nürnberg*, 83 tys. mieszk., prowadzi obszerny handel zabawkami dziecinnemi, i tak nazwanemi towarami norymberskiemi. Tu wynaleziono zegarki kieszonkowe, globus, klarnet, amalgamę do zwierciadeł, zamek do strzelby i t. d.

Augsburg nad Lechem, 51 tysięcy mieszk. Tu nastąpiło uroczyste wyznanie nauki Lutra, ztąd jéj nazwa: wyznanie augsburgskie.

Ratyzbona czyli *Regensburg* nad Dunajem, 25,000 mieszkańców. Do 1806 roku tu się odbywał sejm rzeszy niemieckiéj. O milę ztąd nad Dunajem jest Walhalla, gmach poświęcony pamięci znakomitych Niemców.

Pasów czyli *Passau*, warownia przy ujściu Inn do Dunaju, 14 tys. mieszk. Pokój w 1552 r. pomiędzy katolikami i protestantami, przyznający ostatnim prawa obywatelskie i swobodę wyznania wiary.

Würtzburg, warownia nad Menem, w pięknéj dolinie pokrytéj winnicami. W blizkości *Kissingen*, źródła solne.

Fürth, niedaleko od Norymbergi, z którą najprzód w Niemczech został koleją żelazną połączony.

Erlangen i *Bamberg* miasta z uniwersytetami.

Do Bawaryi należy jeszcze cząstka Niemiec za Renem, gdzie jest:

Spira czyli *Szpeyer* m. gł.

Zweibrücken (Deux-Ponts), było dawniéj stolicą księztwa Dwóch-Mostów.

Landau warownia cesarstwa niemieckiego.

2. Królestwo Wirtembergskie.

Królestwo Wirtembergskie leży między Bawaryą i Badenem, w dawnéj Szwabii. Rozległość 361 mil kwadr. Ludność 1,810,000 mieszkańców.

Stutgard niedaleko Nekkaru, stolica, 91,000 mieszk.

Ludwigsburg nad Nekkarem, druga rezydencya króla.

Heilbronn i *Tubinga* czyli *Tübingen*, miasta nad Nekkarem, ostatnie z uniwersytetem.

Halla Szwabska, ma w blizkości warzelnie soli.

Ulm, warownia nad Dunajem, który odtąd zaczyna być spławnym.

3. Królestwo Saskie.

Królestwo Saskie leży nad Elbą, od Czech górami Kruszcowemi oddzielone. Na przestrzeni 272 mil kw. liczy 2,556,000 mieszk. Po Belgii najmocniéj zaludnione w Europie.

Całe królestwo Saskie i księztwa t. n. zajmowali dawniéj Słowianie Serbowie. Pomiędzy Elbą (Łabią) i Spreą (Sprową) siedzieli Łużyczanie), zapewne od ług, łąka, nazwisko biorący, a Mielżanie siedzieli koło miasta Bautzen (Budyszyna.

Drezno nad Elbą, 177 tys. mieszk. miasto st., ma sławną galeryę obrazów, piękny kościół katolicki i most przez Elbę. Drezno położone jest w czarującéj okolicy, która z tego powodu nazywa się Szwajcaryą Saską.

Miśnia czyli *Meissen*, fabryka porcelany Saskiéj, która w dobroci tylko Chińskiéj i Japońskiéj ustępuje.

Lipsk (po niem. Leipzig), przy spławie trzech rzeczek: *Elstery*, *Plejsy* i *Pardy*, 107,000 mieszkańców, ma sławny uniwersytet, słynne drukarnie i księgarnie, i tu się odbywają słynne na całą Europę jarmarki. Tu także odbył się ważny w dziejach bój Napoleona ze sprzymierzonemi w 1813 r.

Frejberg nad Muldą, 22,000 mieszkańców, akademia górnicza.

Chemnitz (Kamieniec), 68 tys. mieszkańców.

Zwiekau (Cwików), w okolicach bogate kopalnie węgla.

Bautzen (Budyszyn) w Luzacyi (w Łużycach) nad Sprową, 12 tys. mieszk., rękodzielnie płótna i sukna.

Zittau (Żytawa), 18 tys, mieszk.

Herrnhut, 12 tys. mieszk. Miejsce przytułku Hernhutów czyli braci ewangielicznych (Morawczyków), którzy są szczątkami sekty Hussyckiéj.

W Łużycach nietrudno widzieć wioski po kilka tysięcy ludności liczące, nawet znajduje się tu przestrzeń aż do Czech 22 mil ciągnąca się, która jest jakby nieprzerwaną ulicą tkaczami osiadłą, trudniącymi się głównie robotą perkalików (saskich).

4. W. Ks. Badeńskie.

W. Ks. Badeńskie leży pomiędzy Wirtembergią i Francyą. Jest-to wązka kraina na prawym brzegu Renu od jez. *Baden* aż do rzeki *Menu*. I również jak inne kraje nadreńskie, należy do bardzo

pięknych. Góry *Czarnylas* (Schwartzwald) pokryte wyborném drzewem, zalegają prawie całe Badeńskie; ludność $1\frac{1}{2}$ miliona.

Karlsruhe, o milę od Renu, m. st. 37 tys. mieszk.

Mannheim przy ujściu Nekkaru do Renu, największe i najpiękniejsze miasto w całym kraju, druga rezydencya panującego, 40 tys. m.

Heidelberg nad Nekkarem, uniwersytet.

Freiburg (w Bryzgowii) położony w zachwycającéj okolicy, 25,000 mieszk. uniw. katolicki.

Donau-Eszyngen, źródło Dunaju.

Konstancya czyli *Kostnitz* nad jez. Konstancyeńskiém, sławna soborem około 1415 r., na którym spalono Jana Hussa i Hieronima z Pragi.

Baden w pięknéj dolinie, słynnéj najpierwszemi kąpielami w Niemczech.

5. **Hessya Darmsztadzka** (W. Kztwo).

Hessya Darmsztadzka leży na północ Badeńskiego i Hessyą Kasselską na dwie części podzielona. Ludność 850,000.

Darmsztadt, stolica W. Księcia 40,000 mieszk.

Moguncya (po fr. Mayence, po niem. Mainz.), przy ujściu Menu do Renu, 40,000 mieszk. Tu miał się urodzić Guttenberg, wynalazca druku około r. 1440 i tu mu Niemcy w 1830 r. wystawili pomnik.

Worms niedaleko Renu, sobór w 1521 r. na którym Marcin Luter przedstawił Karolowi V, cesarzowi wyznanie religii reformowanéj.

Gissen nad rz. *Lahn*, uniwersytet.

Offenbach nad *Menem*.

6. **W. Ks. Oldenburskie.**

W. Ks. Oldenburskie leży w stronie północno-zachodniéj Niemiec, nad Wezerą, przy ujściu do morza. Ludność 316,000.

Oldenburg miasto st., 15,000 mieszk.

7. **W. Ks. Meklemburskie.**

W. Ks. Meklemburskie leży nad m. Balt., na zachód Prus a od Hanowerskiego rzeką Elbą oddzielone; dzieli się na dwa wielkie księztwa: Meklembursko-Szweryńskie i Meklembursko-Strelickie. Oba te

kraje są cząstką dawnego Pomorza, zamieszkanego przez pokolenia Słowian zachodnich. Z tych Bardzianie (z cudzoziemska Obotrytami zwani), mieszkali na zachód rzeki *Warnów* (Wroniéj), obok nich Lutycy czyli Wilcy i t. d. Słowianie ci jeszcze w XV wieku mówili swoim językiem.

Szweryn (Swierczyn), stolica W. ks. Meklembursko-Szweryńskiego, 27,000 mieszk., leży nad jez.

Ludwigslust, mieszkanie panującego.

Wismar (Wiszomirz), niegdyś m. gł. ziemi Bardzian nad m. Balt.

Rostok (Rostoki), przy ujściu rzeki *Warnów* do morza 31,000 mieszk., uniwersytet.

Güstrów (Ostrów) 11,000 mieszk.

Neu-Strelitz (Nowe-Strzelce), m. st. ks. Meklembursko-Strelickiego, 8,000 mieszkańców.

Ratzeburg i część księztwa t. n. należy do W. ks. Meklemburg-Strelickiego.

Meklemburg-Szweryn ma pół miliona, a Meklemburg-Strelitz tylko 90,000 ludności.

8. W. Ks, Sasko-Wejmarskie.

W. Ks. Sasko-Weimarskie liczy 286 tysięcy ludności.

Weimar m. st., 16,000 mieszk., ma wiele zakładów naukowych. Tu niegdyś jednocześnie mieszkali: *Goethe Herder*, *Szyller* i *Wieland*.

Jena z uniw., pamiętna bitwą w 1806 r., która państwo pruskie nachyliła do upadku, ocaliła je Rosya i pokój Tylżycki.

Eisenach u podnóża gór Turyngskich, 8,700 mieszk. W okolicy *Wartburg*, schronienie Lutra.

9. Koburg Gota, Altenburg i Mejningen.

Trzy księztwa Saskie jako to Koburg Gota, Altenburg i Mejningen z miastami t. n.

10. Ks. Brunświckie.

Ks. Brunświckie z m. gł. Brunświk, 58,000 mieszk.

Tu rzeźbiarz Jungenz wynalazł kółko do przędzenia.

11. Ks. Anhalckie.

Ks. Anhalckie leżą po obu stronach Elby, poniżéj Magdeburga. Jest ich trzy: **Dessauskie, Kötheńskie** i **Bernburskie,** z miastami: *Dessau, Köthen* i *Bernburg.*

W ks. Dessauskiém jest *Zerbst* (Szczerbiszcz) miasto rodzinne Cesarzowéj Rossyjskiéj Katarzyny W.

12. Rudolstadt i Sondershausen.

Dwa ks. Szwarcburskie: Rudolstadt i Sondershausen; dwa Reuskie: **Szlejtz** i **Grejtz;** dwa ks. Lippe: **Detmold** i **Shaumburg;** ks. *Waldek;* Landgrafstwo *Hessko-Homburskie* i ks. *Lichtenstein;* to ostatnie niedaleko Renu na wsch. Szwajcaryi. Jestto mały kraik liczący 6,000 ludności a $2^1/_2$ mili kw. przestrzeni.

Miasta wolne w Niemczech.

Hamburg (Kamień) nad Elbą, 240,000 mieszk., należy do najhandlowniejszych miast w Niemczech; ma port, do którego okręty przybywają w czasie dopływu morza.

Bremen po obu stronach Wezery, 83 tys. mieszk.

Lubeka (Bukowiec) nad Trawą (Trawną), o trzy mile od jéj ujścia do morza pod Trawemünde, 40 tys. mieszk.

Ziemie Cesarskie.

Alzacya i **Lotaryngia,** zostająca pod zarządem namiestnika cesarza Niemieckiego, i urzędników przezeń mianowanych. Ziemie te odpadły od Francyi, wskutek wojny z Niemcami, zaczętéj w 1870 r., a skończonéj w 1871 r.

Lotaryngia.

Leży w stronie górnéj Mozy i Mozelli, na wschód Szampanii. Niegdyś oddana była w dożywocie Stanisławowi Leszczyńskiemu († 1766), teściowi Ludwika XV, króla francuskiego — a później została wcielona do Francyi.

Miasta w Lotaryngii:

Metz nad Mozellą, warownia, 51 tys. mieszk.

Nancy (Nansy), dawniéj główne miasto Lotaryngii. Pod jego murami w 1476 roku poległ w bitwie Karol Śmiały, ostatni ks. Burgundzki.

Luneville nad Meurthą pamiętne pokojem Lunewilskim w 1801 roku, w skutek którego Ren stał się granicą Francyi.

Verdun (Werdę) nad Mozą, warownia. Tu synowie Ludwika Pobożnego zrobili w 803 r. podział monarchii Franków, w skutek czego Francya i Niemcy stały się na zawsze udzielnemi państwami.

Alzacya

Otrzymała swoje nazwisko od rzeki Ill (Ell) i osad, po niemiecku Sassen, które z powodu nizkich, błotnistych w tym miejscu brzegów Renu, zakładano najwięcéj nad brzegami rzeki Ill; ztąd i Ell Sassen, Ellzas, Alzacya.

Strassburg, m. gł. Alzacyi, 86 tys. mieszk.

Strassen-burg, miasto to, tak nazwane, iż leży na głównych traktach handlowych, ze wschodu na zachód, i z północy na południe. Ruch handlowy ze wschodu na zachód spowodował pobudowanie drogi żelaznej od Strassburga—przez Paryż do Hawru nad Oceanem Atlantyckiém. Ruch handlowy z północy na południe pobudził do urządzenia kanału Alzackiego, który się kończy pod Strassburgiem i łączy Ren z Rodanem. Nadto przez kolej żelazną Strassburg, łączy się z Wiedniem. Jako punkt środkowy handlu. Strassburg został twierdzą pierwszego rzędu—i posiada most stały na Renie. Znane są szynki Strasburskie i pasztety, które robią z wątróbek gęsich i trufli.

W Strassburgu jest wieża 70 sążni wysoka, i o mało co niższa od Antwerpskiéj. Budowano ją przez trzysta lat.

Inne miasta w Alzacyi są:

Mühlhausen i *Kolmar*.

Plombiere, posiada wody mineralne.

CESARSTWO AUSTRYACKIE.

Graniczy na północ z Saksonią, Szlązkiem Pruskim, królestwem Polskiém i cesarstwem Rossyjskiém; na wschód z Rossyą i Mołdawią, na południe z Wołoszczyzną, Serbią, Turcyą europejską, m. Adryat. i Włochami; na zach. z Lombardyą i Bawaryą.

Rozległość 10,000 mil kwadr. Ludność 36,000,000. Téj prawie połowa, bo blizko 18 milionów rodowitych Słowian; tylko 6 milionów Niemców, a reszta Węgrów, Włochów, Żydów i innych.

Cesarstwo Austryackie składają:

1. **Arcyksięztwo Austryackie** leżące po obu stronach Dunaju i zamieszkane przez samych Niemców. W niém:

Wiedeń nad Dunajem 901,000 mieszk., stolica i rezydencya Cesarza. Tu zasługuje na uwagę kościół Św. Stefana, ogromna biblioteka, publiczne ogrody Augarten i Prater, a w okolicach pałace Cesarskie: Schönbrunu, Götzendorf i Laksenburg.

Z Wiednia idzie koléj żel. do Krakowa i Warszawy, a z drugiéj strony do Tryestu nad m. Adryjatyckie.

Linz nad Dunajem, warownia 31,000 mieszk.

Salzburg na granicy bawarskiéj.

2. **Tyrol** jest-to kraj bardzo górzysty. W nim wznosi się najwyższa w Europie góra *Orteles*.

Insbruk nad rzeką Inn, na 8,000 stóp wzniesione nad poziom morza, liczy 17,000 mieszk.

Trydent czyli **Trient** nad Adygą 17,000 mieszk. pamiętne soborem w połowie 16 wieku.

3. **Styrya** z m. gł. *Grätz* (Grodziec) nad rzeką Murą wpadającą do Drawy, 81,000 mieszk., uniwersytet.

4. **Illirya** z m. gł. *Lajbach* (Lublana) niedaleko Sawy.

Klagenfurt w Karyntyi.

Idrya sławne kopalnie rtęci czyli żywego srebra, w których pracują złoczyńcy na śmierć skazani.

Willach kopalnie ołowiu.

Tryest (Trzyjest), wolny port (porto franco) nad odnogą morza Adryat. 70,000 mieszk.

5. **Czechy** (Böhmen) cały kraj jest wielką wklęsłą doliną, ze wszech stron otoczoną górami, których odnogi wewnątrz kraju sięgają. Na północy góry kruszcowe (Erzgebirge) oddzielają od Królestwa Saskiego, a góry Olbrzymie (Riesengebirge) od Szlązka; na wschodzie góry *Sudety* i morawskie, oddzielają Czechy od Arcyksięztwa Austryackiego.

Z pomiędzy rzek najważniejsza jest *Elba*, która wypływa z gór Olbrzymich niedaleko Schneekopf, przyjmuje z lewéj strony: Mołdawę czyli Wełtawę, Beraunkę, Ohrzę (Eger), a z prawéj Izerę. Jezior w Czechach jest bardzo wiele.

Środek kraju po większéj części równy, ma ziemię urodzajną i klimat łagodniejszy, niż w krajach sąsiednich. Czechy obfitują w płody wszelkiego rodzaju; wybornie tu się udaje zboże, len, konopie, chmiel, owoce, wina; sławne są czeskie bażanty. W górach są kopalnie cyny, miedzi i drogich kamieni, zwłaszcza granatów.

Przy tém Czechy posiadają sławne na całą Europę wody mineralne. Z fabryk najznakomitsze są huty szklanne.

Czechy, jako kraj leżący tuż obok Niemiec, już w X-tym wieku uległ ich przemocy. Dawniéj musiał należeć do rzeszy niemieckiéj. Pomimo tego Czesi zawsze usiłowali utrzymać się na stopie narodu samoistnego. Do wieku 16-go mieli oddzielnych swoich królów i zostawali w ścisłych stosunkach z naszą rzecząpospolitą; Wacław król czeski był królem polskim. Jagielonowie, Władysław Warneńczyk i synowiec jego Władysław (Rex-Bene) panowali w Czechach i Węgrzech. Po tym ostatnim został się jedyny syn Ludwik, król Czeski i węgierski, z siostrą zaś Ludwika Anną Jagiellonką ożenił się Ferdynand I. brat Karola V, cesarza, arcyksiążę austryacki. Gdy Ludwik zginął pod Mochaczem, nie zostawił po sobie potomstwa, Węgry z krajami podwładnymi i Czechy ze Szlązkiem i Luzacyą, prawem dziedzictwa spadły na Annę Jagielonkę, a małżonkę Ferdynanda arcyksięcia austryjackiego. Tym sposobem Węgry i Czechy dostały się pod panowanie Austryi w 1526 r. W sto lat potém toczyła się w Czechach wojna 30 letnia, bitwa przegrana pod Białą górą w 1620 roku stanowi epokę nieszczęść dla tego kraju. Austrya pozbawiła go wszelkich przywilejów, a Jezuici od miasta do miasta, od wsi do wsi jeździli, ściśle przetrząsali wszystkie kąty w mieszkaniach, bez wyjątku zbierali wszystkie książki Czeskie i palili je na stosach, myśląc że tym sposobem do szczętu stłumią oświatę. Tak srodze gnębieni Czesi przez lat 200, jednakże nie przestali być Słowianami, a teraz, troskliwie odgrzebują pomniki swéj świetnéj przeszłości, mówią i piszą w swoim języku; a język ten należy do 7,000,000 ludności, jest bowiem rodzinnym w Czechach, Morawach, i pomiędzy Słowakami, w Węgrzech na południu Karpat.

Rozległość Czech 944 m. kw. Ludność około 5,000,000, z pomiędzy których przeszło $1\frac{1}{2}$ milj. Niemców. Pod względem zarządu Czechy dzielą się na cyrkuły czyli powiaty.

Miasta znaczniejsze są:

Praga miasto stołeczne, 157,000 mieszk., pomiędzy któremi jest trzecia część Niemców, 10 tys. Żydów, leży po obu stronach Wełtawy (Mołdawy), połączonych mostem kamiennym i łańcuchowym. Z pomiędzy 68 kościołów zasługuje na uwagę kościół Św. Wita z grobem Św. Jana Nepomucena, obok niego pałac królewski i arcybiskupi. W kościele Wniebowzięcia spoczywają zwłoki sławnego astronoma Tycho-Brahe. W Pradze jest uniwersytet dawniejszy

od wszystkich niemieckich, bo jeszcze w 1348 roku założony, jest tu towarzystwo uczonych, muzeum czeskie, obserwatoryum astronomiczne, konserwatoryum muzyczne, biblioteki i trzy gimnazya. Na górze za miastem starożytny zamek Hradczyna. Niedaleko miasta jest Biała Góra (Bilahora) ze wspaniałym kościołem Panny Maryi Zwycięzkiéj. Miejsce to pamiętne fatalną dla Czech bitwą w 1620 roku. W blizkości ruiny zamku Wyszehradu.

Kolin nad Elbą, pamiętne porażką Fryderyka II w r. 1757.

Młada Bolesław (Jung-Buntzlau), 4 tys. mieszk.

Litomierzyce (Leitmeritz) nad Elbą, 8 tys. mieszk. Winnice.

Czeska Lipa (Böhm-leipe). Postępując wprost spotykamy góry Łużyckie, leżące pomiędzy Kruszcowemi i Olbrzymiemi. W górach Olbrzymich na saméj północy Czech widziemy:

Friedland, od którego Wallenstein otrzymał tytuł księcia frydlandzkiego. Podobnież od Reichstadu syn Napoleona I, przez austryjaków uczczony tytułem księcia Rejchstadzkiego. Na południu Frydlandu wznosi się góra Śnieżna, z pod któréj wypływa Elba, kieruje się na południe do Czech i szerokiem kolanem okrążywszy znaczną część tego kraju, znowu zmierza na północ przez góry Kruszcowe do Saksonii.

Nad Elbą lub w jéj blizkości leżą:

Liberec (Rejchenberg) nad Niżą łużycką, 20 tys. mieszk., największe miasto po Pradze; nasiadłe sukiennikami.

Trutnów (Trautenau) ma szlifiernie kamieni.

Turnów nad Izerą wpadającą do Elby.

Braunau pamiętne tém, że zburzenie tu kościoła protestanckiego w 1606 r. dało powód do 30-letniéj wojny.

W blizkości jest wieś Adersbach, w jéj okolicy na kilka mil ciągną się piaskowe skały, w postaci niebotycznych wież, nawet przy saméj wsi jest ulica, przez którą bieży strumyk, z łoskotem ze skał spadający.

Postępując brzegiem Elby, spotykamy warownie *Josefstadt Kralowy hradec* (Königgrätz), *Theresienstadt* daléj ku północy w Sudetach leży Kulm i Nollendorf miejsca pamiętne porażką Francuzów w 1813 r.

Kutna Góra, po niem. Guttenberg, może być, że się tu urodził Guttenberg, wynalazca druku, miasto liczy 8 tys. mieszk. leży niedaleko Pragi.

Chrudim, 6 tys. mieszk. nad Chrudimką.

Pardubice, nad Chrudimką i Elbą.

Mielnik, przy spływie Wełtawy z Elbą.

Pilzen nad Beraunką, 9 tys. mieszk.

Tabor, od którego poszło nazwisko Taborzystów.

Budziejowice (Budweis), 7 tys. mieszk., fabryki sukna.

Cheb (Eger) nad Ohrzą 10 tys. mieszk., warownia. Tu zginął Wallenstein w 1634 r. Niedaleko ztąd Joachimowe doły (Joachimsthal) i Franzensbad, ciepłe kąpiele.

Marjenbad, wody mineralne, w blizkości Egeru w lesie.

Karolowe-Wary (Karlsbad), niedaleko Ohrzy czyli Egeru, źródło gorącéj wody.

Teplic czyli Cieplice, niedaleko Kulmu, wody mineralne, które corocznie odwiedza 5 do 6 tysięcy chorych, a dwa razy tyle zdrowych.

Miasto Praga w Czechach jest punktem środkowym trzech kolei żelaznych, z których jedna prowadzi do Drezna na północ, druga do Bawaryi, i daléj na zachód, trzecia do Wiednia i Węgier.

6. **Morawia** z częścią Szlązka leży pomiędzy Czechami i Węgrami, od których ją oddzielają Małe Karpaty. Na przestrzeni 500 mil kwadratowych ma 2,400,000 mieszk. prawie samych Słowian.

Dzieli się na cyrkuły:

Berno (Brünn) 83 tys. mieszk., miasto główne. Tu jest kościół Św. Piotra, do założenia którego przyczynili się Kiryło i Strachota (Cyryli i Metodyusz), pierwsi opowiadacze wiary w zachodniéj słowiańszczyźnie. Pod Bernem jest Spielberg na skale, osławione więzienie stanu, tudzież wieś *Sławków* czyli *Austerlitz* pamiętny bitwą w 1805 r.

Ołomuniec (Olmütz) 15 tys. mieszk., nad Morawą, katedra biskupia, uniwersytet, przytułek wdów i sierot, warownia.

Mikołajów (Nikolsburg) 10 tys. mieszk.

Igława (Iglau) nad rz. t. n. 20 tys. mieszk. ma liczne fabryki.

Przyrów czyli Prerau, *Znajmo* cz. Znajm, *Hranice* (Weisskirchen) *Nowy Iczyn* (Neu-Tischen) zkąd poszły bryczki najtyczanki. *Prostojów* cz. Prostnitz, *Hradyszcz* miasta pomniejsze w Morawii.

Przez Berno, Ołumuniec, i Weisskirchen idą koleje żelazne do Wiednia.

7. **Szlązk Austryacki** leży pomiędzy Morawią i Szlązkiem Pruskim, jestto kraj górzysty, płyną w nim rzeki: Opawa, górna Wisła i Odra, rozległość 93½ mil kw. ludność 313,000 Polaków i Niemców.

Opawa (Troppau) nad rzeką Opawą (Opą), m. gł.—16 tysięcy mieszk., ma rękodzielnie, najlepsze w Austryi płótna.

Kierniow czyli **Karniow** (Jägerndorf) nad Opawą, nasiadłe płóciennikami. W blizkości jest wieś Grefenberg, w któréj prosty wieśniak Prisnitz wsławił się leczeniem zimną wodą.

Na południu Szlązka Austryackiego leżą księztwa *Cieszyńskie*, *Oświecimskie* i *Zatorskie*. Dwa ostatnie oderwane od Polski, wcielone zostały do Galicyi. W ks. Cieszyńskiém zachowuje się mowa polska.

Cieszyn (Teschen) nad Olszą, 10 tys. mieszk., najwięcéj fabrykantów sukna i płótna.

Bialsko (Bielitz) nad rzeką Białą, naprzeciw Białéj w Galicyi.

Jabłonka, leży na przejściu do Węgier.

Bogumin (Oderberg) nad Odrą i przy kolei żelaznéj do Wiednia.

Strumień (Schwarcwasser) nad Wisłą.

8. Galicya z Krakowem i Bukowiną.

Galicya z Krakowem leży pomiędzy Królestwem Polskiém a Karpatami, z zachodu ma Szlązk Austryacki, ze wschodu Rossyą.

Położenie w blizkości gór Karpackich jest wzniesione, przerznięte wzgórzami, ku Wiśle zaś jest równe i nizkie, ziemia prawie wszędzie urodzajna, powietrze dosyć chłodne, lecz za to czyste i zdrowe. Galicya obfituje w zboże, w lasy, najwięcéj w sól. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i chowem bydła. Ponieważ Galicya leży na stoku Karpat, ma przeto bardzo wiele rzek i rzeczek, liczą ich przeszło 60. Z tych najznaczniejsza jest Wisła, która wypływa tu z Karpat w ks. Cieszyńskiém i stanowi większą część północnéj granicy Galicyi ze strony Królestwa Polskiego. Do Wisły wpadają tu: *Raba*, *Dunajec*, *Wisłoka*, *San*, *Bug*, tylko częścią górną należy do Galicyi, podobnież *Dniestr*, wlewający się w morze Czarne, *Prut* i *Seret*, uchodzące do Dunaju.

Galicya nazywała się dawniéj Rusią Czerwoną (Roxolania). W trzynastym wieku tworzyła królestwo Ruskie czyli Halickie, założył je Daniel Romanowicz, a po wygaśnięciu jego rodu ze śmiercią Bolesława Mazowieckiego, Kaźmierz W. król Polski prawem dziedzictwa posiadał Galicyę i przyłączył ją do Polski. Odtąd podzielona na województwa Ruskie i Bełzkie, tudzież ziemię Lwowską, Przemyską, Sanocką i Galicką, Galicya przez lat 400 należała do Polski. W r. 1773 przeszła pod panowanie Austryi, i otrzymała tytuł królestwa Galicyi i Lodomeryi, od miasta Halicza nad Dniestrem

i Włodzimierza nad Bugiem. Na przestrzeni 1,423 mil kwadr. liczy 5,940,000 mieszk. Polaków, Rusinów, Żydów, Ormian i Niemców. Polacy zajmują część zachodnią. Rusini pomięszani z Polakami i Ormianie zajmują część wschodnią i mówią z ruska po polsku. Panującą religią jest katolicka, a jéj wyznawcy dzielą się tu na łacinników, ormian i unitów.

Królestwo *Galicyi* i *Lodomeryi* z księztwami: Oświecimskiém i Zatorskiém i z wielkiem księztwem Krakowskiem, we względzie zarządu, składa się z dwóch prezydencyj: Lwowskiéj i Krakowskiéj.

Lwowska prezydencya dzieli się na 12 powiatów wschodnich: Lwowski, Żółkiewski, Przemyski, Sanocki, Złoczowski, Brzeżański, Tarnopolski, Czortkowski, Kołomyjski, Stryjski, Samborski i Stanisławowski.

Krakowska prezydencya obejmuje 7 powiatów zachodnich: Krakowski, Wadowicki, Sandecki, Jasielski, Rzeszowski, Tarnowski, Bocheński.

W prezydencyi Lwowskiéj:

Lwów (Lemberg) nad Pełtwią wpadającą do Buga, liczy 109,711 mieszk., pomiędzy któremi jest prawie trzecia część Żydów. Lwów ma dwa zamki, jest stolicą trzech arcybiskupów: katolickiego, ormiańskiego i unickiego. Tu jest kościół archikatedralny Św. Jerzego, od którego biorą nazwisko Święto-Jurcy. We Lwowie jest uniwersytet, 3 gimnazya, biblioteka, zakład Ossolińskich, teatr Skarbka.

Brody na granicy Wołynia, u źródeł Horynia, 23 tys. mieszk., najwięcéj Żydów, ma szkołę politechniczną, prowadzi obszerny handel.

Olesko, zamek na skale, tu się urodził król Jan Sobieski. Niedaleko ztąd z pod Wierzchobrzeża w Bełzkiem wypływa rzeka Bug.

Gliniany i *Sokal*, to ostatnie nad Bugiem.

Miasta nad Seretem:

Tarnopol 20,000 mieszk. Na północ tego miasta leży Zbaraż nad Nieżną, pamiętny bitwą Jeremiasza ks. Wiśniowieckiego z Kozakami i Tatarami.

Trębowla, przy ujściu Nieżny do Seretu, zamek pamiętny oblężeniem przez Turków roku 1674 i obroną przez Eleonorę Chrzanowską.

Czortków nad Seretem, *Husiatyn* na wschód Czortkowa.

Miasta nad Prutem:

Kołomyja m. gł. powiatu Kołomyjskiego, którego południowa część nazywa się Pokuciem.

Śniatyń, 7 tys. mieszk., między któremi jest bardzo wielu Ormian garbarzy.

Obertyn pamiętny zwycięztwem Jana Tarnowskiego nad Piotrem, wojewodą Wołoskim 1530 r.

Miasta nad Dniestrem:

Sambor, 11,800 mieszk., miejsce urodzenia braci Herburtów, niedaleko ztąd leży Drohobycz, żupy solne.

Halicz, ma obfite źródła solne, niegdyś stolica królestwa Halickiego.

Zaleszczyki, niedaleko ujścia Seretu do Dniestru.

Jazłowiec nad Strypą, zamek.

Buczacz nad Strypą, wpadającą do Dniestru, leży w stronie północno-wschodniéj Halicza. Tu król Michał Korybut Wiśniowiecki w 1672 r. obowiązał się płacić Turkom haracz, od którego we 4 lata potem uwolnił Polskę Jan Sobieski.

Stryj nad rzeką Stryjem, wpadającą do Dniestru.

Żurawno przy ujściu Stryja do Dniestru. Tu się robią zapasy do żeglugi parowéj na Dniestrze. W r. 1676 pod dowództwem Jana Sobieskiego 10,000 Polaków ze 150,000 Turków i Tatarów biło się przez 5 dni (od 12 do 17 Października) i dokazało tego, że Porta Ottomańska uwolniła Polskę od haraczu buczackiego.

Stanisławów nad Bystrzycą, wpadającą do Dniestru, 10 tysięcy mieszk., prowadzi obszerny handel.

Brzeżany, 9,200 mieszk.

Żółkiew, własność Żółkiewskich, a późniéj Sobieskich, ozdobiona pięknym pałacem, ogrodem i kolegiatą. Tu spoczywają zwłoki Żółkiewskiego, bohatera z czasów rzeczypospolitéj.

Złoczów, na wschód Lwowa, niedaleko rzeki Strypy, 7,000 mieszk.

Miasta nad Sanem:

Leżajsk 8 tys. mieszk.

Jarosław, 9 tys. mieszk. Za dawnych czasów odbywały się tu sławne jarmarki na konie.

Dubiecko nad Sanem o 4 mile od Jarosławia, ma pałac, w którym się urodził Ignacy Krasicki.

Przemyśl, katedra biskupia, 15 tys. mieszk.

Brzozów, na południe Przemyśla.

Sanok, niegdyś miasto główne województwa Ruskiego. Tu się urodził Grzegorz z Sanoka, arcybiskup Lwowski, krzewiciel nauk w Polsce.

W prezydencyi Krakowskiéj:

Kraków nad Wisłą, która odtąd zaczyna być spławną. Starożytna stolica Polski, miejsce koronacyi i pogrzebu królów Polski. Za Zygmunta I liczyło to miasto 80,000 mieszkańców, obecnie ma ich 50 tysięcy. Na górze Wawelu stoi zamek, dawniéj rezydencyonalny królewski i wspaniały kościół katedralny z grobami królów i wojowników z czasów rzeczypospolitéj. Godny widzenia jest pałac biskupi, kościół Św. Anny z pomnikiem Kopernika, kościół Maryacki z wysoką wieżą i dzwonem Zygmuntowskim, kościół na Skałce, gdzie Bolesław II zarąbał Św. Stanisława, kościół Św. Piotra pojezuicki, struktury rzymskiéj, z ciosanego kamienia, i wiele innych świątyń Pańskich. Rynek rozległy na którym stoją Sukiennice długie i szerokie, zawierają w sobie sklepy, jest to gmach gotycki, za czasów Bolesława Wstydliwego wystawiony. Gmachy akademii Krakowskiéj od Kazimierza Wiel., w roku 1354 założonéj. Jagiełło za sprawą Jadwigi uzupełnił ją 1400 roku, ztąd Akademia Krakowska nazywa się inaczéj wszechnicą czyli uniwersytetem Jagiellońskim. W obrębie akademii mieści się bogata biblioteka Jagiellońska, gabinet historyi naturalnéj i mechaniki i kilka burs dla ubogich studentów.

Kraków otaczają przedmieścia: Kleparz, Stradom, Piasek, Wesoła, gdzie jest ogród botaniczny i obserwatoryum astronomiczne, Zwierzyniec i Kazimierz samemi Żydami nasiadły, gdyż w mieście ani mieszkać ani nocować im nie wolno było. W pięknych okolicach Krakowa znajduje się góra Św. Bronisławy, a na niéj kopiec Kościuszki; pod wsią Mogiłą, gdzie opactwo Cysterskie, kopiec Wandy; klasztor księży Kamedułów na górze Bielanami zwanéj.

Krzeszowice, o parę mil od Krakowa z bardzo wspaniałym z białego marmuru kościołem, tu są sławne źródła wód siarczanych.

Chrzanów, miasteczko, z górami obfitującemi w ołów i cynę.

Miasto Kraków z obwodem ($19^1/_2$ mil kw. i 62 tys. ludności) to jest kilka miasteczek i 77 wsi, w skutek uchwały zapadłéj na kongresie Wiedeńskim w 1815 r. stały się rzecząpospolitą gminowładną pod opieką trzech mocarstw sąsiednich z warunkiem ścisłéj neutralności. W roku 1846 z powodu rozruchów niepokojących Austryą, miasto Kraków z obwodem wcielono do Austryi.

Podgórze na prawym brzegu Wisły, tuż naprzeciw Krakowa czyli raczéj przedmieścia Kazimierza, miasto nasiadle tkaczami. W blizkości mogiła Krakusa. Tyniec na skale, opactwo Benedyktyńskie, jeszcze przez Bolesława Chrobrego fundowane, a przez Austryaków zniesione, leży nad Wisłą w okolicy Krakowa.

Swoszowice, wody mineralne.

Wieliczka o milę od Krakowa, 7 tysięcy mieszkańców, największa w Europie kopalnia soli, któréj tu corocznie dostają 900,000 centnarów. W téj kopalni pracuje 1,300 ludzi; już wykuto w niéj pięć piętr do 80 sążni głębokości. Na jedném piętrze jest kaplica Św. Kunegundy i sadzawka słonéj wody. Lochy téj kopalni rozciągają się pod całém miastem i daleko sięgają za jego obręb. Niektóre nawet studnie czyli wejścia do kopalni znajdują się wśród miasta. Widok wnętrza kopalni przy świetle kagańców jest nadzwyczaj uroczy.

Bochnia nad Rabą, o 4 mile od Wieliczki, 6 tys. mieszk., z kopalnią soli, któréj dostają tu 300,000 centnarów.

Kęty, *Biała*, *Wadowice i Myślenice* miasta pomniejsze.

Nowy-Targ (Neu-Markt) w blizkości Karpat nad Dunajcem; o 4 mile ztąd leży wieś Szczawnica w górach Karpackich, słynna z wód mineralnych. W okolicach doliny Kościeliska, zkąd wypływa Dunajec i Poprad, wśród gór znajdują się jeziora: Pięć Stawów i Oko Morskie.

Wśród gór leży Spiż, dawniéj starostwo Spizkie. Tu się schronił przed Tatarami Bolesław Wstydliwy.

Nowy Sądecz czyli *Sandecz* nad Dunajcem, w blizkości Starego Sądcza, gdzie Św. Kunegunda założyła klasztor panien Franciszkanek i w niém swoje pobożne zakończyła życie, a Jan Długosz i Kalimach wychowywali synów Kazimierza Jagiellończyka. Tu się urodził sławny alchemik Michał Sędziwój w 1676 r.

Tarnów nad Dunajcem, 21,000 mieszk., katedra biskupia, gniazdo rodziny Tarnowskich; w tutejszym kościele katedralnym jest nagrobek Jana Tarnowskiego, hetmana.

Dukla w blizkości Karpatów, z pałacem i ogrodem. Miejsce urodzenia Św. Jana z Dukli.

Jasło nad Wisłoką, licha mieścina.

Rzeszów i *Krośne* nad Wisłoką wpadającą do Sanoka.

Bukowina, zawarta między Karpatami i Dniestrem, przerznięta rzeką Prutem, w roku 1776 oderwana od Multan i przyłączona do królestwa Galicyi, ma 190 mil kw. przestrzeni i 513,000 mieszkań-

ców, po większéj części prawosławnych. Kraina ta obfituje w lasy i bydło.

Czerniowce nad Prutem, 33,900 mieszk., katedra biskupa dyzunickiego, instytut filozoficzny.

Seret nad rz. t. n. W tém mieście i w okolicy mieszkają starowiercy ruscy czyli filipony.

Suczawa nad rz. t. n., 7 tysięcy mieszk., dawniéj miasto główne Multan.

9. **Węgry z Siedmiogrodem, Slawonią i Kroacya.** Całkiem od północy i wschodu, a w części i od zachodu Węgry są opasane Karpatami. Część południowéj granicy stanowi Dunaj. Jest-to kraj bardzo bogaty, między innemi płodami obfituje w złoto i wyborne wino węgierskie (Tokaj). Ludność 10 milionów, najwięcéj Słowaków, których podbili Węgrzy czyli Madziarowie, lud fiński, który jeszcze w X wieku przybył z północy w te strony. Rzeki najznaczniejsze są: *Cissa* (po niem. Theiss) i *Dunaj*. Węgry dzielą się na 5 dystryktów rejencyjnych, a te na komitaty.

a) *W Węgrzech właściwych.*

Preszburg nad Dunajem, miejsce koronacyi cesarzów Austryjackich, jako królów Węgierskich, 50 tysięcy mieszk.

Buda czyli **Ofen** (Budzyn) na prawym brzegu Dunaju, warownia, teraz m. gł. Węgier.

Peszt największe miasto w Węgrzech, leży naprzeciw Budy, na lewym brzegu Dunaju. Buda wraz z Pesztem liczą 257 tys. mieszk.

Raab przy ujściu Raaby do Dunaju.

Komorno na wyspie Dunaju, potężna warownia.

Stulwejssenburg, miejsse koronacyi i pogrzebu dawnych królów Węgierskich.

Debreczyn (Dobroczyn) w samym środku kraju, 60 tys. mieszk.

Theresienpol, również ludne miasto.

Szegiedyn i *Myszkolcz* (Myszkowiec) nad Cissą mają po 70,000 mieszk. Szegiedyn przez wylew rzeki Cissy w Marcu 1879 r. został zupełnie zburzony. Z 6,359 domów pozostało zaledwie 60, takich, w których można mieszkać.

Tokaj nad Cissą i *Erlau*, sławne winnice.

Kecskemet. 42,000 mieszk.

Schemnitz (Sztiawnice) i *Kremnitz* (Krzemnice), miasta górnicze. W ostatniém kopią złoto i biją dukaty.

Koszyce, inaczéj **Kachau.**

Południowa część Węgier zowie się wojewodyną albo banatem, miasto gł. *Temeswar.*

b) *W Siedmiogrodzie, (w Transylwanii).*

Hermansztadt (Sibin) miasto główne ma uniwersytet 19,000 m.

Kronstadt (Korona) nad Alutą.

Klausenberg (Kolosz), miasto największe w Siedmiogrodzie, 25 tys. mieszk.

c) *W Slawonii.*

Eszek (Osiek), niedaleko ujścia Drawy do Dunaju, 15,000 mieszkańców.

d) *W Kroacyi.*

Agram (Zagrzeb), 18,000 mieszk.

9. **Dalmacya** zajmuje północno-wschodnie pobrzeże Adryatyckie liczy 400,000 mieszk., którzy nazywają sobie Morlachami.

Zara, Spalato i **Kataro** miasta nadmorskie.

Raguza (Dobronicz), port, warsztat okrętów.

10. **Pogranicze Wojskowe,** jest to wązki ale długi pas ziemi, idący od m. Adr. nad granicą turecką aż do ziemi Siedmiogrodzkiéj, liczy 1 milion mieszk., po większéj części Słowian. Nie płacą oni podatków, lecz z urodzenia są żołnierzami i obowiązani dzień i noc odbywać straż na granicy tureckiéj.

Fiume, port nad zatoką Kwarnero.

Zemlin, przy ujściu Sawy do Dunaju naprzeciw Białogrodu.

Waradyn czyli *Peterwardein* i *Karłowicc* czyli *Karlowitz* warownia nad Dunajem. Ostatnia pamiętna pokojem z Turkami w 1699 r. przez który odzyskany został Kamieniec Podolski.

Wzrost Austryi. Tę krainę, gdzie jest Wiedeń, Karol W. nazwał Ost-Reich, bo leżała najdaléj na wschód jego państwa i naznaczył nad nią pogranicznego rządcę czyli Margrafa: takim sposobem powstało margrafstwo Austryackie w 781 r. Rudolf hrabia Habsburski, zostawszy cesarzem niemieckim wyniósł Austryę na stopień Księztwa, przyłączył do niéj Styryą i oddał w posiadłość swemu potomstwu w 1291 r. Dom Habsburgsko-Austryacki przyłączył do

Austryi Karyntyą 1335 r. Tyrol 1368, Tryest 1380. Przy końcu wieku 15 wyniósł ją na stopień Arcyksięztwa, i wkrótce potém nabył Czechy z Morawią i Szlązkiem, i Węgry 1526 r., Siedmiogród i Slawonię 1699, księztwo Mantuańskie 1708, Lombardyą 1713; stratę Szlązka w 1774 r., wynagradza sobie nabyciem Galicyi w 1772 r. Bukowiny w 1777 r.—Wenecya, Istrya, Dalmacya dostały się do Austryi w 1797 r., Salzburg w 1801 r., Kraków z obwodem w 1846 r., ale w 1859 r., Austrya utraciła Lombardyę, a potém i Wenecyą.

Przez lat przeszło 300 władcy Austryi byli cesarzami rzeszy niemieckiéj. W r. 1806 rzesza niemiecka przestała być cesarstwem, wtedy Austrya przyjęła tytuł cesarstwa.

Szwajcarya.

Graniczy na północ z Badeńskiém, na wschód z Tyrolem, na zachód z Francyą, na południe z Lombardyą, Piemontem i Sabaudyą. Jestto kraj najgórzystszy w Europie, pasmami Alp w różnych kierunkach przerznięty. Pełno jest tu zachwycających położeń i widoków; klimat bardzo rozmaity. W dolinach i na wysokości do półtora tysiąca stóp udaje się wino, do półczwarta tysiąca stóp dojrzewają zboża, wyżéj, aż do linii śnieżnéj wyborne pastwiska, na których pasą się sławne krowy szwajcarskie, a z ich mleka wyrabia się jeszcze sławniejszy sér szwajcarski. Na wyżynach za linią śnieżną obszerne znajdują się płaszczyzny, pokryte śniegiem i lodem i tworzą tak nazwane (Gletscher) Gleczery. Z gór często staczają się ogromne bryły śniegu czyli lawiny, które zrządzają wielkie szkody, przywalając nie tylko pojedyncze domy, ale i całe wsie.

Ludność Szwajcaryi 2,609,147 na 752 mil kw. Mieszkańcy są pracowici, przemyślni, trudnią się najwięcej robieniem zegarków i chowem bydła. Mówią najwięcéj po niemiecku i w tym języku odbywają się wszystkie sprawy rządowe: jednakże w kantonach zachodnich, jako to: w Genewie i Waadt (Pays du Vaud), po francuzku, a na południu po włosku.

Szwajcarya tworzy związek 22 rzplitych czyli kantonów, każda z nich rządzi się własnemi prawami i wysyła posłów na sejm, który rozstrzyga sprawy, tyczące się całego kraju i odbywa się koleją w miastach *Bern*, *Zurich* i *Lucern*.

Kantony biorą swoje nazwiska od miast naczelnych.

a) Na północy: Bazylea, Zürich, Solothurn, Argowia, Turgau, Szafhuza.

b) Na wschodzie: Sen-Gallen, Appenzel, Graubinden.

c) Na zachodzie: Waadt (pays du Vaud), Nefszatel, Bern.

d) We środku: Fryburg, Luzern, Zug, Szwyc, Unterwalden, Uri, Glarus.

e) Na południu: Genewa, Wallis i Tessin.

Znaczniejsze miasta w Szwajcaryi są:

Zürich nad jeziorem t. n., 57 tys. mieszk., ma fabryki jedwabne.

Solothurn, czyli Solura nad rzeką Aar, 7,000 mieszk. Pamiętne długoletnim pobytem i śmiercią Tad. Kościuszki zmarłego tu w 1817 r.

Lucerna nad jeziorem t. n., 10 tys. mieszk., główny skład towarów, wysyłanych do Francyi i do Niemiec.

Neufchatel czyli *Neuenburg*, fabryki zegarków.

Bazylea (Bâle po fr.) nad Renem, 45 tys. mieszk. Miasto wielce handlowne.

Od Bazylei aż do ujścia Renu, ciągle się odbywa żegluga statkiem parowym i koléj żelazna, idzie wzdłuż Renu przez *Frejburg*, *Karlsruhe*, *Heidelberg* i *Darmstadt* do *Frankfurtu* nad *Menem*.

Bern nad rz. Aar, 36 tys. mieszk., najpiękniejsze miasto w całéj Szwajcaryi, siedziba posłów zagranicznych.

W blizkości rzeki Aar, widać rozwaliny zamku Habsburskiego, którego dziedzic hrabia Rudolf zostawszy cesarzem niem. dał początek dynastyi, dotąd panującéj w Austryi.

Genewa (po fr. Genève, po niem. Genf). Przy wypływie Rodanu z jez. Leman. 66 tys. mieszkańców. Z tych 3,000 wyrabia rocznie 70,000 zegarków. Genewa słynie z bardzo wielu zakładów naukowych; wydała wielu sławnych ludzi uczonych.

Pochyłość gór i brzegi jeziora genewskiege są pokryte winnicami.

Lozanna m. gł. kantonu Waad, nad jez. Genewskiem w malowniczem położeniu, 26,000 mieszk.

Vevay (wym. Veve) w dziwnie pięknem położeniu, posiada wyborne wina.

Szafhuza nad Renem. W blizkości jest katarakta czyli spadek rzeki Renu z wysokości 70 stóp.

Altorf, miejsce urodzenia Wilhelma Tella, który na rozkaz starosty Gesslera, zbił strzałą jabłko z głowy swego syna. Tu jest jezioro czterech kantonów (Vierwaldstetter); Szwyc, Uri, Unterwalden i Luzern otaczają jezioro Vierwaldstädter; od kantonów Szwyc, Uri, otrzymała nazwisko Szwajcarya.

Fryburg, 9,000 mieszk. Tu są domy, którym ponad niemi idąca ulica za dachy służy.

Niedaleko Fryburga leży Gruyéres, który prowadzi wielki handel serami szwajcarskiemi.

Francya.

Graniczy na półn. z Belgią, na wsch. z Alzacyą i Lotaryngią, które utraciła w ostatniéj wojnie z Niemcami; góry Jura oddzielają ją od Szwajcaryi, Alpy od Włoch; na południ. m. Śródz. i Hiszpania, od któréj przedzielają góry Pirenejskie; na zachód ocean Atlantycki.

Powierzchnia gruntu we Francyi, prawie równa, góry znajdują się tylko na południu Pirenejskie, których odnogi sięgają w głąb kraju pod imieniem gór Seweńskich, Owereńskich i Złotego Pagórka (Côte d'or). W stronie południowo-wschodniéj Alpy na pograniczu Włoskiém a ich odnogi sięgają aż do Rodanu. Na pograniczu Szwajcaryi nizkie góry Jurajskie.

Góry *Wogezy* (Vosges), równoległe od Renu, oddzielają Francyę od Niemiec, *Ardeny* na pograniczu Belgii, a góry *Arrée* na zachodzie Bretanii. Brzegi morskie wszędzie nizkie, oprócz Bretanii i na południu od ujścia Rodanu.

Z pomiędzy rzek znaczniejsze są:

Uchodzące do morza Północnego.

Moza (Meuse, Mass) tylko górną częścią przebiega Francyą północną, podobnież *Skalda* (Escaut, Schelde).

Do kanału la Manche wpada:

Sekwana (Seine), która przyjmuje z prawéj strony: *Ob* (Aube)) *Marnę* (Marne), *Oaz* (Oise) z *Eną* (Aisne); a z lewéj: *Yonnę* (Yonne- *Erę* (Eure).

Do odnogi Gaskońskiéj czyli morza francuskiego wlewa się:

Loara (Loire), powstająca z połączenia się z nią małoznaczących rzeczek.

Garonna z prawéj strony przyjmuje *Arież* (Arriége) i *Tarn*, a z lewéj: *Lot i Dordoń* (Dordogne). Połączywszy się z tą ostatnią przybiera nazwisko *Żyrondy* (Gironde).

Do zatoki Lyońskiéj czyli morza Śródziemnego wlewa się:

Rodan (Rhone) i przyjmuje we Francyi z prawéj strony: *Sonę* (Saone) z *Dubem* (Doubs), *Ardesz* (Ardeche) i *Gard* (Gard); z lewéj: *Izerę* (Isere), *Dromę* (Drôme) i *Diuransę* (Durance).

Rzeki pobrzeżne wpadające do oceanu Atl.

Somma, *Orna*, *Wilen* (Vilaine), *Szaranta* (Charente) i *Adur* (Adour).

Do morza Śródziemnego.

Ero (Heraut) płynąca z Sewenów.

War z Alp. Ta ostatnia przed nabyciem Sabaudyi, stanowiła na wschodzie granicę Francyi od Włoch.

Z pomiędzy wszystkich państw europejskich Francya ma najwięcéj i najlepiéj urządzonych kanałów.

Z tych znaczniejsze są:

Kanał Południowy czyli *Langwedocki* łączący morze Śródziemne z Garonną, *Centralny* między Loarą i Soną czyli Rodanem, *Burgundzki* łączący Yonnę z Sonną czyli Sekwanę z Rodanem, *Alzacki* (Canal de Monsieur) łączy Il z Dubem, czyli Ren z Rodanem; *San-Kentyński*, łączący Sekwanę ze Skaldą i t. d.

Ziemia we Francyi w ogóle urodzajna. Klimat umiarkowany, gdyż Francya leży na zachodzie Europy i pomiędzy $42^1/_2{}^0$ i 51^0 szer. półn. Na południu nawet Francyi bywają nadzwyczajne upały, jednakże w porze zimowéj ostre wiatry północno-zachodnie mocno czasami szkodzą drzewom oliwnym w Prowancyi, jedynie tylko tu rosnącym. Na przestrzeni ziemi pomiędzy Loarą i Garonną, czyli we Francyi środkowéj, wybornie dojrzewają winogrona i wszelkie delikatniejsze owoce. Na północ Loary już tylko miejscami utrzymują się winnice, a z powodu ciągłéj mgły wcale ich już nie ma w Bretanii, Normandyi i Pikardyi.

Jakkolwiek południowa Francya obfituje w drzewa oliwne, jednakże nie dostarcza téj ilości oliwy, która pod imieniem prowanckiéj rozchodzi się po Europie, po większéj części jest to oliwa włoska. Winogrona, z których wytłaczają wino, stanowią znakomite bogactwo Francyi, dla tego to, zacząwszy od Renu aż do gór Pirenejskich wszystkie wzgórza na stronie zwróconéj ku słońcu pokryte są winnicami. W hodowaniu drzew owocowych: moreli, brzoskwiń, gruszek i jabłek Francuzi celują przed innemi narodami i mnóstwo swych owoców wysyłają za granicę. Tam, gdzie się udaje wino, uprawa roli odbywa się ladajako, i dopiéro za Loarą ku północy, kwitnie rolnictwo we Francyi. Sieją tam najwięcéj pszenicy, i sadzą najwięcéj buraków. Do uprawy roli zwykle używają mułów i osłów. Konie francuzkie są miernéj dobroci, a bydła rogatego wielki niedostatek. W krajach górzystych utrzymują się stada merynosów, a w okolicy gór Pirenejskich zaprowadzono nawet kozy tybetańskie. Hodowanie jedwabników i uprawa jedwabiu na połu-

dniu, a uprawa lnu i konopi na północy zajmuje znaczną część mieszkańców Francyi. Lasów we Fruncyi bardzo mało, i brak drzewa w niektórych jéj okolicach dotkliwie czuć się daje. Z pomiędzy ciał kopalnych najwięcéj jest węgla kamiennego, soli bardzo mało, a żelazo francuzkie jest miękkie, a zatém mniéj użyteczne.

Mieszkańcy Francyi, których jest 38,000,000 na przestrzeni 10,260 mil kw., powstali z połączenia się naprzód Gallów czyli Celtów z Rzymianami, a późniéj z Frankami i Burgundami z rodu germańskiego. Jak ludność francuzka tak i jéj mowa powstały z téj różnorodnéj mieszaniny. W różnych stronach Francyi mówią rozmaicie podług tego, jak ten lub ów przemaga pierwiastek narodowości, a tak nazwany język francuzki, jest tylko mową pisaną i wyższéj klassy społeczeństwa. I tak w Bretanii, potomkowie dawnych Bretonów wychodźców z Anglii, mówią po bretońsku, i jest ich około 1,200,000, w okolicy gór Pirenejskich mieszkają Baskowie, na wyspie Korsyce Włosi. Panująca religia we Francyi jest katolicka, jednakże innowiercy używają tychże samych praw i przywilejów, co i katolicy. Żydzi są tam jenerałami i ministrami.

Przemysł i handel we Francyi jest w stanie kwitnącym. Z fabryk najsławniejsze są jedwabne, sukienne, szalów, porcelany, zwierciadeł, a szczególniéj wyrobów galanteryjnych i wszystkich takich, w których gust i piękność głównie stanowi wartość towaru.

Kommunikacyę wewnętrzną ułatwiają rzeki spławne, kanały, wyborne drogi zwirowe czyli szosse i koleje żelazne, rozchodzące się z Paryża do wszystkich miast główniejszych całéj Francyi.

Żadne państwo, stosunkowo do swéj ludności, nie ma tyle wyższych zakładów naukowych, co Francya. Oprócz innych instytutów, jest samych akademii (uniwersytetów) 16; niewiele za to szkółek elementarnych, i lud prosty, zwłaszcza na zachodzie i południu mało oświecony. Szczególnym zjawiskiem we Francyi jest to, że jéj stolica jest wszystkiém dla niéj; punktem środkowym życia społecznego, handlu, przemysłu i oświaty—jest Paryż, i kto panuje w Paryżu, ma w ręku całą Francyą.

Wzrost Francyi. Francya dawniéj Galia zaalpejska u Rzymian (Galia Transalpina) jeszcze na lat 60 przed Chr. uległa władzy Rzymian i 500 lat zostawała pod ich panowaniem. W V wieku uległa władzy Franków i od nich otrzymała nazwisko Francyi i podział państwa na części, czyli rząd feudalny.

Taki stan rzeczy trwał aż do końca wieku X czyli do wstąpienia na tron dynastyi Kapetow w 987 r. Ci zaczęli ziemie feudal-

nie wcielać do swych koronnych posiadłości i tworzyć z nich jedną monarchię. I tak: Filip IV piękny, przyłączył Delfinat 1349 r.; Ludwik XI, Burgundyę 1471 r.; Karol VIII Bretanię 1491 r., Henryk biskupstwa: Metz, Tours, Verdun 1552 r.; Henryk IV, Nawarrę i Bearn 1593 r.; za Ludwika XIV Alzacya ze Strassburgiem od Niemiec; Flandrya, Pikardya i Artenzya od Belgii; Roussilon od Hiszpanii nabyty. Ludwik XV stracił wprawdzie Kanadę w Ameryce 1763 r., lecz za to od Niemiec nabył Lotaryngię 1766 r., od Włoch Korsykę 1768 r. Cesarz Napoleon III, od Włoch pozyskał Sabaudyę i Nizzę 1860 r.

Ogromne zdobycze, jakie porobiła rzeczpospolita rewolucyjna i Cesarz Napoleon I, odjął Francyi kongres Wiedeński, i traktatem w Paryżu zawartym, zwrócił ją do granic, jakie miała w początkach pierwszéj rewolucyi. Poczem udało się jéj, za Karola X, zawojować Algier w 1830 r. W tymże roku wybuchnęła druga rewolucya lipcowa i wyniosła na tron Ludwika Filipa, z domu Orleańskiego, a dom Burbonów usunęła. W skutek trzeciéj rewolucyi lutowéj w 1848 r. Ludwik Filip z całą rodziną swoją musiał opuścić Francyę, która ogłosiła się rzecząpospolitą i Ludwika Napoleona Bonapartego obrała prezydentem 20 Grudnia 1848 r. na lat cztery. Lndwik Napoleon w nocy 2 Grudnia 1851 r. rozpędził zgromadzenie narodowe, i ogłosił się prezydentem na lat 10, ale w rok potem 2 Grudnia 1852 r. przez lud kazał się obrać cesarzem i pod imieniem Napoleona III panował samowładnie, przybrawszy sobie do pomocy: Senat, Radę Państwa i Ciało Prawodawcze złożone z deputowanych od narodu po 1 na każde 35,000 wyborców. Napoleon III Cesarz postawił Francyę na stopie pozornie groźnéj potęgi i rozszerzył już jéj granice przez nabycie Sabaudyi i Niey 1859 r.; ale w czasie wojny z Niemcami 1870 r. utracił władzę cesarską i umarł na wygnaniu 1873 r. Obecnie Francya jest rzecząpospolitą.

Francya dzieliła się dawniéj na 17 krain, późniéj na 34, ale od rewolucyi w 1790 r. dzieli się na departamenty, które mają swoje nazwiska od rzek, gór i położenia. Każdy departament zawiera dwa lub trzy obwody. Departamentami rządzą prefekci, a obwodami podprefekci.

Krainy czyli prowincye są: Ile-de-France (Il de frans), Pikardya i Artezya, Niderlandy francuzkie; Szampania, Franche-Comté (Fransz kąte), Burgundya, Delfinat, Prowancya, Langwedocya, Gujana i Gaskonia, Lyonia, Orleania, Bretania, Normandya, i kraje włoskie: Korsyka, Sabaudya i Nica. Podział na krainy jako dziejowy zatrzymuje się przy opisie jeograficznym Francyi.

1. **Ile-de-France** (wym. Il-de-Frans), leży nad Sekwaną i Oazą, na północ styka się z Belgią.

Paryż nad Sekwaną ma do 2 mil. mieszk., miasto główne Francyi. Z budowli znakomitsze są: kościół katedralny Notre-Dame, pałace: Louvre, Luksemburg i Palais Royal. Ulice szerokie, drzewami wysadzane, albo raczéj jedna ulica w pewnéj odległości od środka miasta, otaczająca cały Paryż, nosi nazwisko bulwarów. Z pomiędzy zakładów naukowych najważniejsza jest akademia czyli towarzystwo uczonych, starających się o postęp nauk; ogród botaniczny, w którym prócz roślin żyjących, zasuszonych i woskowych, znajduje się bardzo wiele żywych i wypchanych zwierząt. Biblioteka licząca milion dzieł, muzeum starożytności, uniwersytet, 5 kolegiów, szkoła politechniczna, szkoła normalna, do kształcenia nauczycieli, szkoła górnicza, szkoła handlowa; Pantheon, gdzie spoczywają ciała sławnych ludzi. Dom inwalidów, przytułek dla wysłużonych żołnierzy. W kościele inwalidów złożone zwłoki Napoleona I, w r. 1840 sprowadzone z wyspy Św. Heleny.

Versailles, o 3 mile od Paryża, ma przepyszny pałac, w którym już zgromadzono 3 tysiące malowideł.

Saint-Cloud nad Sekwaną, zamek, tu zabito Henryka III w roku 1859.

Sevres, sławne fabryki porcelany, *Beauvais* kobierców; *Fontainebleau* wśród lasów, zamek królewski, w którym Napoleon I złożył koronę w 1814 r.

Compiegne (Kąpień), nad Oazą, posiada zamek cesarski i leży przy wejściu do puszczy Kompieńskiéj, w któréj zwykł był odbywać polowanie Napoleon III.

2. **Szampania**, leży na wsch. poprzedzającéj krainy, tu się rodzi wino szampańskiem zwane, mianowicie w okolicach *Epernay* nad Marną.

Briennes (Brien) ze szkołą wojskową, w któréj uczył się Napoleon I.

Troyes (wym. Troa) nad Sekwaną, m. gł., 36,000 mieszk.

Châlons (Szalą) nad Marną, ma wielką szkołę rzemieślniczą.

Rheims z wspaniałym kościołem, w którym koronowano królów francuskich.

3. **Burgundya** leży na południe trzech poprzedzających. **Dijon** (Diżą) m. gł. Burgundyi, 39 tys. mieszk. prowadzi handel winem nad kanałem burgundzkim, akademia.

Besançon (Benzanson) nad rzeką Doubs (wym. Du), 30,000 mieszk., m. gł. krainy Franche-Comté, ma akademię.

Lyon czyli **Lugdun**, przy zbiegu Saony z Rodanem, drugie miasto po Paryżu, 324 tys. mieszk. Tutejsze wyroby jedwabne najsławniejsze są na całym świecie. Akademia.

Saint-Etienne, 105 tysięcy mieszk. Bardzo prędko wzrasta w ludność, handel i przemysł, a to dla tego, że przez koléj żelazną łączy się z Loarą i Lyonem, i w blizkości ma ogromne kopalnie węgla kamiennego.

4. **Auvergne** (wym. Owerń), leży na południu Burgundyi, w téj krainie jest 70 wygasłych wulkanów.

Clermont pod górą Puy-de-Dome, 36 tys. mieszk. Tu papież Urban II ogłosił wyprawy krzyżowe w r. 1095.

Vichy les bains (Wiszy le bę), wody mineralne.

5. **Delfinat** pomiędzy Rodanem a Sardynią.

Grenoble nad Izarą, 50 tys. mieszk., uniwersytet.

Valence (Walans) nad Rodanem, skład win i jedwabiu.

6. **Prowancya** sławna oliwą, leży nad m. Śródz.

Marsylia m. gł. przy zatoce Lyońskiéj, prowadzi handel z Azyą i Afryką, 320 tysięcy mieszk. Dawniéj często ulegała zniszczeniu od morowego powietrza, czemu zapobiega teraz urządzenie kwarantanny.

Tulon port wojenny, 77 tys. mieszk.

Avignon (Awinią) nad Rodanem, w XIV wieku był siedzibą papieżów; ma fabryki wyrobów jedwabnych.

Aix (wym. Ex) ciepłe kąpiele.

7. **Langwedocya** nad m. Śródz., leży na zach. Prowancyi. Otrzymało swoje nazwisko od langue d'oc dla tego, iż tam zamiast o, mówią oc (ok), langue d'oc język dok.

Tuluza nad Garonną, miasta gł. 127 tys. mieszk., akademia.

Beaucaire (wym. Boker) nad Rodanem. Tu w Lipcu odbywa się sławny jarmark, na który zgromadza się do 80 tys. ludzi.

Montpelier 56 tysięcy mieszk., ma szkołę lekarską i ogród botaniczny.

Nimes (wym. Nim), ma wiele starożytności rzymskich, 60 tys. mieszk.

Perpignan (Perpinian) o podnóża Pirenejow.

Cette (Set) nad morzem, port kupiecki, leży przy wejściu do kanału Langwedockiego, przez który łączy się z m. Śródz. oc. Atlantycki.

Alby nad Tarną, pamiętne sektą Albigensów w XIII wieku.

8. **Gaskonia** przy górach Pirenejskich, pomiędzy Langwedocyą i zat. Gaskońską; w niéj miasto główne **Bayona**, o 3 wiorsty od ujścia rzeki Adour do zat. Gaskońskiéj, warownia i port. Tu wynaleziono bagnety (bayonette).

9. **Gujana** na półn. Gaskonii, nad zat. Gask.

Bordeaux (wym Bordo) blizko ujścia Garonny, port, sławne wina, 194 tys. mieszk. Akademia.

Mantauban (Mantoban) 25 tys. mieszk., uniwersytet, rękodzielnie jedwabiu.

Perigueux (Perige), sławne trufle perigordzkie.

W Gujanie i Gaskonii znajdują się obszerne przestrzenie, pokryte tak głębokim piaskiem (landes), iż mieszkańcy chodzą po nich na szczudłach.

10. **Wandea**, leży także nad zatoką Gaskońską na północ Gujany.

La Rochelle i **Rochefort** (La Roszel i Roszfor). Ostatnie leży przy ujściu Szaranty, warsztat okrętów.

Angers (Anżer), 55 tys. mieszk., było m. gł. krainy Andegawenii (Anjou).

11. **Bretania** tworzy półwysep między zatoką Gask. i kanałem La Manche. Mieszkańcy téj krainy, a jest ich przeszło milion, są tegoż samego pochodzenia co i mieszkańcy Walii.

Nant (po fr. Nantes), przy ujściu Loary, 75 tys. mieszk., port. Tu Henryk IV w r. 1598 wydał edykt nanteński przez co nadał Hugonotom wolność wyznania wiary. Ludwik XIV zniósł ten edykt i Hugonotów wydalono z kraju.

Rennes (wym. Renn), m. gł. Bretanii, 45,000 mieszk. *St. Malo Brest* i *Lorient* porty.

12. **Normandya** leży na półn. Bretanii nad kanałem La Manche.

Rouen nad Sekwaną, 100 tysięcy mieszkańców, m. gł. Tu roku 1430 spaloną została dziewica Orleańska Joanna d'Arc. Tu jest akademia.

Caen (wym. Kan), 45 tys. mieszk., miasto handlowe.

Elbeuf nad Sekwaną, najlepsze we Francyi fabryki sukna.

Alençon (Alanson), fabryki koronek.

Havre-de-Grâce, przy ujściu Sekwany, port Paryża, 30 tysięcy mieszk. Nadzwyczaj handlowe miasto.

Dieppe i *Cherbourg*, miasta portowe i silne fortece.

Orlean nad Loarą, 29 tys. mieszk.

Blois i *Tours* też nad Loarą. W okolicach ostatniego Karol Martel pokonał Maurów w r. 732.

Krainy Pikardya i Artezya leżą nad cieśn. Kaletańską.

Amiens nad Sommą, warownia, 61 tysięcy mieszkańców, pokój 1802 roku.

Abeville, też nad Sommą.

Arras, warownia nad Skarpą, wpadającą do Skaldy.

Calais (Kale) port nad cieśn. Kaletańską, o półtrzeciéj mili od Dover (wym. Duwr) w Anglii, które przebyć można w półtrzeciéj godziny statkiem parowym, a potem 12 mil drogi odbywa się koleją żelazną.

Boulogne *sur mer* (Buloń siur mer), także przeprawa do Anglii tylko cokolwiek dłuższa.

Lille m. gł. Flandryi francuskiéj, 155 tys. mieszk., mocna warownia, w blizkości kopalnie węgla kamiennego.

Douay (Due) i *Valenciennes* (Walansien), warownie.

Dunkierka, port 30 tys. mieszk.

Kraje francuskie od Włoch nabyte:

Sabaudya (Savoye), kraj nader górzysty, ztąd nieurodzajny, następnie nie mogący wyżywić swych mieszkańców, którzy pod nazwiskiem Sabaudczyków (Savoyards) szukają sposobu do życia w obcych krajach. Mieszkańcy Sabaudyi, mówią zepsutą francuzczyzną.

Szambery w ciasnéj dolinie, 20 tys. mieszk., rezydencya arcybiskupa, ciepłe kąpiele.

Lans le Bourg (lan-le-bur) $4\frac{1}{2}$ mili długi gościniec przez górę Cenis (Seni), 9,000 stóp wzniesiony. Na téj górze są wielkie koszary i klasztor. Dolina *Chamouny* (Szamuny), u stóp góry *Mont Blanc*. Ta góra wysoka 4 wiorsty, odznacza się swemi lodowcami. (W Himajach w Azyi, szczyt Everst—8 wiorst wysoki, uważa się za najwyższą górę na ziemi.

Niedawno przez górę Cenis wykuto tunel, półtoréj mili długi, który służy do przeprowadzenia kolei żelaznéj.

Aix (Ex), ciepłe kąpiele, odwiedzane przez starożytnych Rzymian (Aquae sextiae).

Nizza (Nica) nad zat. Gaskońską, 50,000 mieszk., port, kąpieli morskie, ojczyzna Garibaldego. Łagodność klimatu Nizzy w porze zimowéj zwabia tu wiele osób chorych i zdrowych, zwłaszcza Anglików.

Wyspa Korsyka roku 1768 przez Genueńczyków sprzedana Francyi, pokryta górami, nawet wyższemi nad linię śnieżną, porosła lasami; sosny tutejsze uważają się za najwyższe drzewa w Europie (pinus altissima). Na dolinach tylko ziemia uprawna; klimat zdrowy i tak łagodny, że tu dochodzą do swéj dojrzałości: trzcina cukrowa, bawełna, indygo. Korsyka za czasów rzymskich była miejscem wygnania. Rozległość 160 mil kw. ludność 260,000 mieszk., rodowitych Włochów, ale nieokrzesanych i mściwych.

Ajaccio (wym. Ajaczio), warownia, port 14,000 mieszk. Tu się urodził Napoleon Bonaparte 15 Sierpnia 1769 r., a umarł na wyspie Św. Heleny 5 Maja 1821 r.

Bastia 15 tys. mieszk., mocno obwarowane nadmorskie miasto.

San Bonifacio (San Bonifaczio) nad cieśniną t. n. oddzielającą Korsykę od Sardynii.

Posiadłości francuzkie zaeuropejskie zawierają przeszło 2,760,000 ludn.

W Afryce.

1) *Algier* tak obszerny jak Francya na północnym brzegu m. Śródziemnego.
2) Wyspa *St.-Louis*, przy ujściu Senegalu.
3) *Gorea* naprzeciw przylądka Zielonego.
4) Wyspa *Bourbon*, na wschód Afryki.

W Azyi.

1) Kraina i miasto *Pondiszery*, na pobrzeżu Koromandelskiém.
2) *Mahe* miasteczko, i *Szandernagor* wieś w blizkości Kalkuty, i część *Kochinchiny* w państwie Anamskiém.

W Ameryce.

1) *Pierre* i *Mikelon* wysepki niedaleko Niufundlendu służące do połowu sztokfiszu.
2) *Gwadelupa*, *Martynika*, *Deziderade* wyspy Mało-Antylskie.
2) *Gujana* francuzka z miastem *Kayen* (Cayenne).

Na Oceanii.

Nowa Kaledonia, wyspy *Pomotu*, *Markizy*, i wyspa *Tajti*.

Belgia.

Leży na półn. Francyi; ma na wsch. Prusy Nadreńskie, na zach. m. półn.; a na północ Holandyą. Kraj ten jest najbardziéj zaludniony na stałym lądzie Europy. Na przestrzeni bowiem 537 mil kwadr. żyje przeszło półpięta miliona ludności, czyli przeszło 8,500 na jednéj mili kwadr. Jak ludnością tak następnie przemysłem, Belgia celuje przed innemi państwami na stałym lądzie Europy. Liczne kanały i koleje żelazne, obfitość węgla kamiennego, wzrost i utrzymanie przemysłu wielce ułatwiają. Mieszkańcy są szczepu romańskiego i po największéj części gorliwi katolicy. Mówią w ogóle po francuzku i flamandzku.

Belgia dzieli się na 9 krain, z których najznaczniejsze są: Brabancya Belgijska i Flandrya.

Bruksella m. st. 171 tys. mieszk., w Brabancyi, słynie koronkami. O parę mil od Brukselli leży wieś Waterloo, pamiętna bitwą w 1815 r., która już ostatecznie rozstrzygnęła los Napoleona I.

Antwerpia (po fr. Anvers), 127 tys. mieszk., port wojenny i mocna warownia przy ujściu Skaldy. W XV i XVI wieku Antwerpia była najhandlowniejszém miastem w Europie. Tu jest kościół katedralny z wieżą najwyższą w świecie, bo na 460 stóp wysoką. Tu jest pomnik Rubensa, który umarł 1640 r.

Gandawa czyli **Gent**, zbudowana na wyspach Skaldy, 121 tys. mieszk. we Flandryi, i następne:

Brüge czyli *Bruges* (Briuż), 40 tys. mieszk.

Ostenda, warowny port nad m. Niemieckiém, kąpiele morskie, przez koléj żelazną łączy się z Kolonią nad Renem, daléj z Hanowerem, Berlinem, Wrocławiem i Warszawą. Corocznie latem przybywa tu mnóstwo Polaków.

Leodjum (po niem. Lüttich, po fr. Liège) nad Mozą, 106 tysięcy mieszk. uniwersytet. W blizkości niewyczerpane kopalnie węgla kamiennego.

Tornay czyli **Dornik**, 32 tysięcy mieszkańców, najlepsza warownia w Belgii.

Mecheln czyli **Malines** (wym. Malin), jest punktem środkowym czterech kolei żel. do Ostendy, Holandyi, Francyi i Kolonii nad Renem.

Louvain, *Namur*, *Mons* czyli *Bergen*, *Verviers*, *Kortyk* (Cortray); *Spaa* wody mineralne i wiele innych miast ożywionych przemysłem i handlem.

Holandya czyli Królestwo Niderlandzkie.

Leży na półn. Belgii, na wsch. ma Hanower i Prusy Nadreńskie, a z innych stron m. Niemieckie. Ludność przeszło 8,500,000. Powierzchnia gruntu w Holandyi równa, bez pagórków, kamieni, lasów i źródeł, w niektórych miejscach niższa od poziomu morza. Dla zabezpieczenia kraju od wylewów morskich, wzniesione zostały nad brzegami tamy od 14 do 50 sążni wysokie. Wewnątrz kraj jest przerznięty mnóstwem kanałów, służących do spławu i osuszania miejsc błotnistych. Klimat w Holandyi morski, lato bez wielkich upałów, zima bez silnych mrozów i powietrze zwykle przepełnione mgłą i wilgocią. Ziemia, gdzie tylko być może, urodzajna, jest najlepiéj uprawiona. Sławne są krowy, sér, bielizna stołowa i śledzie holenderskie. Zamiłowanie w kwiatach i czystości posuwają Holendrzy do najwyższego stopnia. Domy wieśniaków są tak czysto utrzymywane i tak porządnie zbudowane, że często przewyższają dwory naszéj szlachty.

W Holandyi tylko dolne części Renu, Mozy i Skaldy znajdują się.

Ren dzieli się tu na kilka odnóg; z tych Waal i Lech łączą się z Mozą; Issel cz. Over. Issel uchodzi do Zujderzee, Wecht cz. Krzywy Ren do m. Północnego. Moza trzema, a Skalda dwiema odnogami, wschodnią i zachodnią, wlewają się do morza Północnego.

Holandya dzieli się na 11 prowincyj: Holandyę, Utrecht, Zelandyę złożoną z wysp, północną Brabancyę, Limburg, Luksenburg, Over-Issel, Dronte, Groeningen i Fryzyę.

Amsterdam, najważniejsze miasto w Holandyi, a co do handlu morskiego drugie po Londynie, leży nad kanałem Y (wym. Ej) i rzeczką Amstelią, przerznięte jest kanałami, wszystkie domy ma zbudowane na palach, cierpi niedostatek wody słodkiéj i liczy 277 tys. mieszk.

Haga (po fr. La Haye) niedaleko m. Półn., rezydencya króla, 93 tys. mieszk.

Rotterdam nad Mozą, 80 tysięcy mieszk., tu się urodził sławny Erazm Rotterdamski.

Dortrecht, prowadzi handel drzewem, które sprowadza Renem ze Szwajcaryi i Szwarcwaldu.

Utrecht nad Renem, z uniwersytetem, 62,000 mieszk. Pokój 1713 roku.

Lejda czyli **Lejden**, 39 tys. mieszk., sławny uniwersytet nad starym Renem.

Nimega czyli **Nimwegen**, warownia nad odn. Renu.

Groningen, 38 tys. mieszk. warownia, uniwers.

Harlem leżał nad jez. Harlemskiém, z którego wypompowano wodę, i osuszono je na grunta orne i pastwiska. Tu sławne ogrody kwiatów cebulkowych, a najsławniejsze w świecie ogrody.

Saardam, o 4 mile od Amsterdamu nad zatoką Zuydersee; wieś 11 tys. mieszk. licząca, a 2,300 wiatraków w okolicy. Tu jest domek, w którym mieszkał Piotr Wielki, kiedy się uczył budować okręty.

Mastricht, nad Mozą, warownia w ks. Limburskiém, 28 tysięcy mieszk.

W blizkości są łomy piaskowca, a w nich tak rozległe i pokrzywione pieczary, że sami robotnicy w nichby się zabłąkali, gdyby im zmyślność psów i koni nie przewodniczyła. W tych pieczarach tu i ówdzie natrafiają się skamieniałe kości zwierząt przedpotopowych.

Luksemburg, warownia m. gł. W. Ks. Luksemburgskiego, oderwane od Holandyi, leży na południo-wschód Belgii.

Luksemburskie i Limburskie są kraje niemieckie i dla tego król Niderlandzki jest członkiem związku Niemieckiego.

Zmiany polityczne Belgii i Holandyi

W wiekach średnich Belgia i Holandya dzieliły się na drobne krainy, które w ciągu wieku XV już to przez związki małżeńskie, już przez kupno przeszły w ręce książąt Burgundzkich. Przy końcu wieku XV przez związek małżeński Maryi, dziedziczki jednéj po Karolu Śmiałym ks. Burgundzkim, z Maksymilianem I cesarzem Niemieckim, Niderlandy dostały się domowi Habsburskiemu. Po śmierci Karola V cesarza, posiadł je syn jego Filip II król Hiszpański w r. 1556. Okrucieństwo tego wychowańca jezuickiego spowodowało to, że 7 prowincyi północnych oderwało się od Hiszpanii w r. 1581 i utworzyło oddzielną rzeczpospolitą Holenderską, pod rządem sztathalterów, z domu książąt Orańskich; południowe zaś prowincye czyli Belgia, pozostała przy wierze katolickiéj, i pod władzą Holandyi, aż do r. 1713 czyli pokoju Utrechckiego, który oddał je Austryi. W r. 1794 republikanie Francuzcy zawojowali Belgią i Holandyą i z obu tych krajów utworzyli rzplitą Batawską. Napoleon I, cesarz Francuzów

z rzeczypospolitéj zrobił 1806 r. królestwo Niderlandzkie, zależne od Francyi, a w r. 1810 wcielił je do swego cesarstwa. Kongres Wiedeński w 1815 r. utworzył z Belgii i Holandyi oddzielne królestwo Niderlandzkie, i uznał panujący w niém dom Orański; ale w skutek powstania we Wrześniu 1830 r. katolicka Belgia oderwała się od protestanckiéj Holandyi i utworzyła oddzielne królestwo Belgijskie, krótem jego został Leopold I, książe Sasko-Koburski. Oba te państwa odtąd oddzielone i niezależne od siebie, mają rząd monarchiczny ograniczony i używają błogiego pokoju i coraz większéj pomyślności.

Holendrzy w wieku XVII stali się panami wszystkich mórz, wsławili się odkryciami jeograficznemi, i mieli liczne kolonie; ale w drugiéj połowie wieku XVIII zgnębieni przez Francuzów, odstąpili stanowczo panowania na morzu Anglikom, nawet w ich ręce przeszły niektóre kolonie holenderskie.

Posiadłości Holendrów zaeuropejskie:

W Azyi posiada 29 tys. m. kw. z ludnością 23 miliony, z których 16 przypada na Jawę.

1) *Banka*, *Billiton*, *Sumatra* 1,400,000 ludności.
2) Pobrzeża wyspy *Borneo* i sąsiednich wysp, 810,000 ludn.
3) *Madura*, *Jawa*, i sąsiednie wyspy.
4) *Ambon*, *Banda*, *Ternate*, *Timor* i małe *Zondzkie* wyspy 2,732,000 mieszk.
5) Pobrzeże wyspy *Celebes* z m. gł. *Makassar*, 270,000 ludn.

W Ameryce.

1) Wyspy: *Eustauchego*, *Kurasao*, *Św. Marcina* i *Soba* 36,000 ludności.
2) *Surinam* z m. gł. *Wilhelmstadt* 25,000 mieszk.

W Afryce.

Pobrzeże Gwinejskie 100,000 mieszk.

Na Oceanii.

Nowa Gwinea 200,000 ludności.

Wielka Brytania z Irlandyą.

Są-to dwie wyspy oddzielone od stałego lądu Europy cieśniną Kaletańską, a pomiędzy sobą kanałem Św. Jerzego, morzem Irlandzkiém i kanałem północnym. Na wschodniéj wyspie czyli Wielkiéj Brytanii mieści się Anglia, Walia i Szkocya; na zachodniéj sama tylko Irlandya. Wszystkie te cztery państwa zostają pod berłem jednego monarchy i dzielą się na hrabstwa.

Anglia (dawniéj Brytania, Albion), wraz z księztwem Waliskiém zajmuje południową część wyspy, Szkocya—północną.

Góry w Anglii nie dosięgają linii śnieżnéj, najwyższe z nich zalegają Walią, gdzie się wznosi szczyt Snowdon (Snodon) 3,350 stóp wysoki, na południu na półwyspie Kornowalijskim, gdzie są sławne kopalnie cyny, góry kończą się przylądkiem Landsend i Lezard. Pomiędzy Szkocyą i Anglią wznoszą się góry Cheviot (Czywiot). Północna Szkocya cała pokryta górami Grampian, — tam się wznosi najwyższy szczyt *Ben-Nevis* (Ben-Nivis) 4,300 stóp wysoki.

W Irlandyi są tylko wzgórza.

Jezior bardzo głębokich i stromemi skałami otoczonych jest mnóstwo w Szkocyi północnéj. Z tych znaczniejsze: Loch-Lomond i Loch-Ness. W Irlandyi jezioro Killarney leży w gruncie błotnistym i słynie z piękności swych okolic.

Zatoki: Kardygańska na zachodzie Walii; a na południu kanał Brystolski. Na zachodzie Szkocyi Solweska (Solway), na północy Murreska (Murray), na wschodzie Forstka (Forth); w Irlandyi Galwajska na zachodzie.

Rzeki w Anglii: *Tamiza*, po angielsku Thames (Temz) powstaje z połączenia Thame (Tem) i Isis, poniżéj Londynu trzema odnogami wlewa się do morza Północnego.

Trent i *Ouse* (Uza), połączywszy się tworzą rzekę Humber, która uchodzi do zatoki t. n.

Mersey poniżéj Liwerpola wlewa się do morza Irlandzkiego.

Sewern, do kanału Brystolskiego.

Twid (Tweed), odgranicza Anglią od Szkocyi.

Clyde (Klajd) poniżéj Glasgowa, pod miastem Grynokiem uchodzi do zatoki Klajdzkiéj.

Tay na zachodzie Szkocyi, uchodzi do zatoki tegoż nazwiska.

Shanon (Szanon) w Irlandyi przepływa kilka jezior i uchodzi do oc. Atlantyckiego.

Anglia po Francyi ma najwięcéj kanałów, za ich pośrednictwem połączyły się wszystkie rzeki: Tamiza, Trent, Sewern, Mersey, a następnie miasta: Londyn, Liwerpol i Brystol. W Szkocyi kanał Glasgowski łączy rzekę Klajdę, z zat. Forth, czyli morze Irlandzkie z Niemieckiém, też same morza łączy kanał Kaledoński, którym nawet płyną okręty.

W Irlandyi pobrzeże zachodnie ze wschodniém łączy kanał przekopany od rzeki Zanon do rzeki Liffi pod Dublinem, uchodzącéj do morza Irlandzkiego.

Ziemia w Anglii żyzna, jak najlepiéj uprawiona; jest posiadłością nierozdzielną i dziedziczną pewnéj liczby osób, które ją puszczają w wieczystą dzierżawę. Zboże angielskie zaledwie wystarcza na kilka miesięcy na potrzebę mieszkańców, niedostatek zapełnia się przywozem mąki z Ameryki i zboża w ziarnie z Europy. Wielka Brytania leży pomiędzy 50 i 60 sz. pół. ma największy mróz 13 stopni, a największy upał 17 podług R.; powietrze wilgotne, często bardzo mgliste, chłodne, dlatego już w Anglii nie dojrzewają winogrona, lecz wybornie udają się inne owoce; rośnie gęsta i bujna trawa, wilgoć bowiem napełniająca powietrze, częstokroć przez całą zimę utrzymuje zieloność, pomimo tego Anglicy sieją bardzo wiele roślin pastewnych gdyż utrzymują znaczne stada pięknych koni, owiec i bydła rogatego. Lasów w Anglii bardzo mało, zwierzyny niewiele, a wilków już od X wieku wcale tam nie ma. Niedostatek drzewa opałowego zastępuje wielka obfitość węgla kamiennego; którego corocznie wydobywają tu za 19 milionów funtów szterlingów. Sławna jest angielska cyna w Kornwalii, i ołówki kumberlandzkie; jest w Anglii dosyć miedzi i żelaza miernéj dobroci. W ogóle Anglia niebogata w dary przyrodzenia, ale jéj mieszkańcy, nadzwyczaj przemyślni przywożą płody surowe ze wszystkich części świata, w swych rękodzielniach przerabiają na wyborne towary, i temi prowadzą handel z całym światem. Wyroby angielskie odznaczają się trwałością i pięknością, szczególniéj sukna, korty, tkaniny bawełniane i wszelkie narzędzia stalowe z żelaza szwedzkiego i niemieckiego. W Anglii każde miasto ma prawie osobną gałęź przemysłu. Drogi zwirowe, kanały, a jak teraz koleje żelazne ułatwiają komunikacyę wewnątrz kraju; 34,000 okrętów i 200,000 majtków, podtrzymują handel po wszystkich morzach, i ze wszystkiemi krajami świata.

Oświata w Anglii, zwłaszcza pomiędzy ludem prostym, jest mocno upowszechniona, prawie wszyscy tam umieją czytać i mniéj więcéj znają pisma święte. Niezliczone mnóstwo jest tam szkółek

elementarnych; edukacya średnia zostaje w ręku osób prywatnych, edukacyą wyższą wspiera 8 uniwersytetów: w Londynie, w Cambridge (Kembrydź) i, Oxfordzie w Anglii; w Edymburgu, w Glasgowie i w Aberdeen (Eberdin) w Szkocyi, i te są najlepiéj urządzone; w Dublinie i w Korku w Irlandyi.

Mieszkańcy wysp brytańskich tworzą mięszaninę różnych ludów, mianowicie Bretonów, Anglo-Sasów i Normannów, w ogóle mówią językiem angielskim, utworzonym z różnych pierwiastków mowy ludzkiéj, prócz tego lud prosty w Walii mówi po celtycku, w północnéj Szkocyi po galsku, w Irlandyi po eryjsku. Wszyscy mieszkańcy wysp brytańskich do początku wieku XVI wyznawali religią rzymsko-katolicką, lecz król Angielski Henryk VIII, znany z okrucieństwa i życia rozwiązłego poróżnił się z Papieżem Klemensem VIII i odszczepił się od kościoła rzymskiego, jednakże nie zmienił religii katolickiéj. Następcy jego wprowadzili kalwinizm i za Elżbiety powstał tak nazwany kościół anglikański, czyli kalwinizm przykrył się szatą powierzchowną katolicyzmu. Głową kościoła jego jest król a rządcami dwaj arcybiskupi i 24 biskupów. W Szkocyi zaś jest tak nazwany kościół presbiteryański i rządzą nim prezbiterowie, czyli odznaczający się duchowni. W Irlandyi głównie utrzymuje się religia rzymsko-katolicka.

Zasadą rządu W. Brytanii jest tak nazwana Wielka Karta (Magna Charta) w r. 1215 podpisana przez króla Jana Bez-ziemii; ona określa prawa szlachty i ludu, wolność osoby i bezpieczeństwo własności; powtóre akt Habeas Corpus, zapewniający bezpieczeństwo osoby: potrzecie Jury czyli przepis sądzenia obwinionych przez przysięgłych ze stanu obwinionego. Najwyższą władzę piastuje król i parlament, który się składa z izby wyższéj czyli lordów, to jest panów duchownych i świeckich i tych jest 344 osób, i izby niższéj czyli deputatów od miast i miasteczek, niższéj szlachty i tych jest osób 636, pomiędzy któremi z Anglii i Walii 500, ze Szkocyi 33, z Irlandyi 103. Parlament stanowi prawa, a król je potwierdza i wykonywa. Każdy członek parlamentu mocen jest podać bill czyli projekt do prawa. Jeśli bill większością głosów przejdzie przez obie izby i uzyska potwierdzenie monarsze, staje się prawem, obowiązującém wszystkich. Uchwała podatków głównie zależy od izby niższéj.

Pod względem zarządu, Wyspy Brytańskie dzielą się na hrabstwa, czyli szyry (shires), tych w Anglii jest 40, w Walii 12, w Szkocyi 33, w Irlandyi 32.

Rozległość Anglii	2,395	mil kw.,	ludnrść	21,487,000
— Walii	347	—	—	1,216,000
— Szkocyi	1,443	—	—	3,358,000
— Irlandyi	1,493	—	—	5,402,000
— Wysp	17	—	—	144,000
Ogółem	5,795	—	—	31,607.000

Doliczywszy do tego posiadłości zaeuropejskie, Anglia posiada 378,600 mil kw. z ludnością 203 miliony dusz, to jest ósmą część mieszkańców całéj ziemi.

Miasta w Anglii:

Londyn jest stolicą Anglii, całego państwa i handlu świata, oraz rezydencyą panującego. Leży o 14 mil od morza, po obu brzegach Tamizy, które siedem mostów i podrzecze (Tunel) łączy z sobą. Podczas przypływu morza okręty aż pod samo miasto przychodzą i stoją w osobnych na ten cel stanowiskach (dokach), które są obok Tamizy wykopane.

Londyn jest największém miastem w Europie i ma przeszło 3,251,000 ludności. Z pomiędzy budowli najznakomitszy jest kościół Św. Pawła, opactwo Westminsterskie, pałac królewski, Saint-James (wym. sen-dżems), bank i giełda, punkt środkowy handlu, pałac Bukingam, mieszkanie królowéj, Westminster-Hall, miejsce zgromadzenia się parlamentu. W Londynie jest 14 teatrów, 70 banków, i mnóstwo fabryk, w których pracuje 50 tysięcy osób, lecz mało jest w nim pięknych gmachów i pałaców, a część jego zwana City czyli Stare Miasto, składa się z ulic wązkich i nieregularnych. Z Londynu rozchodzi się 8 kolei żelaznych, które łączą go z wszystkiemi miastami środkowemi i nadmorskiemi. W okolicach Londynu leży Greenwich (wym. Grynicz) z obserwatoryum, Richmond i Windsor, zamki królewskie, i Sydenham (Zejdenem) z pałacem kryształowym.

Manchester (wym. Menczester), liczy 356 tysięcy mieszkańców, posiada rękodzielnie tkanin bawełnianych, a w części jedwabnych.

Czester, słynie ze swych sérów.

Liwerpool (wym. Liwerpul), przy ujściu rzeki Mersey do morza Irlandzkiego, po Londynie prowadzi najobszerniejszy handel morski, 493,000 mieszkańców.

Birmingham 343 tysięcy mieszk., i **Szeffield** 240 tysięcy mieszk., posiadają najobszerniejsse w świecie fabryki wyrobów metalowych.

Bristol 182 tys. mieszk., co do handlu trzecie miasto po Londynie. W okolicach jego są liczne fabryki szkła.

Na południe Bristolu leży:

Bath 50 tysięcy mieszk., słynne ciepłemi kąpielami, z nadzwyczajną okazałością przyozdobionemi.

Leedes (wym. Lids), 259 tysięcy mieszk., z okolicznemi miastami tworzy krainę sukienników, którzy dostarczają $^1/_4$ całéj ilości sukna angielskiego.

Derby słynie z wyrobów kamiennych. Na zachód od tego miasta w hrabstwie *Staffort* leży kraina garncarzy (Potteries), obejmująca 14 wsi sobie przyległych i 131 tysięcy mieszk., którzy się trudnią robieniem samych naczyń glinianych.

Plymouth i *Portsmouth* na pobrzeżu połud. miasta portowe.

Brighton (wym. Brajten), z pysznym pałacem w guście chińskim, miejsce kąpieli morskich.

Southampton w pięknéj okolicy, nazwanéj ogrodem Anglii, port warowny.

Kolczester, port, połów ostryg.

Harwich (Haricz) miejsce przeprawy do Holandyi, Hamburga i Szkocyi.

Dover (wym. Duwr), miejsce przeprawy do miasta Calais we Francyi i Ostendy w Belgii.

Do tego miasta żegluga statkiem parowym trwa zwykle 13 godzin, i urządzono telegraf podwodny.

Norwich (wym. Noricz), 80 tys. mieszk.

Hull przy ujściu rzeki Humber (która powstaje z połączenia Trentu i Uzy), co do kanału czwarte miasto po Londynie.

Newcastle (wym. Niukestl), nad rzeką Tyne (wym. Tajn), najobfitsze kopalnie węgla kamiennego, który zapewnie podściela całą Anglią i dno przyległego morza. Od tego miasteczka ku zachodowi są ślady muru rzymskiego.

Cambridge (wym. Kembrydż), *Oxfort* sławne uniwersytety w Anglii.

Nottingham posiada obszerne fabryki pończoch.

Glocester obszerne fabryki szpilek, nad rzeką Sewern.

Oprócz tego jest jeszcze bardzo wiele miast w Anglii przepełnionych rękodzielniami, fabrykami i t. d.

Ks. Walijskie z miastem główn. Pembroke leży na zachód Anglii. Jestto kraj górzysty, zamieszkany przez potomków dawnych Bretonów. Lud tutejszy mówi językiem celtyckim czyli galskim, zupełnie różnym od angielskiego, przytém jest ubogi i ciemny. Wreszcie Walia ma ten przywiléj, że następca tronu Wielkiéj Bryta-

nii mianuje się księciem Wallijskim. Do Anglii należą małe nadbrzeżne wysepki: *Anglesea* (wym. Anglezi) i *Men* na zachodzie, *Wight* (Uajt) na południu naprzeciw Portsmuthu, wyspy Normandzkie, niedaleko Francyi.

Szkocya, kraj górzysty (góry *Grampian* w Szkocyi i *Szewio* (Cheviots) oddzielają Szkocyę od Anglii), zajmuje północną część wyspy i rzeką Clyde (wym. Klajd) dzieli się na górną i dolną Szkocyę.

Edynburg z portem Leith (wym. Lit), miasto główne Szkocyi, 301 tys. mieszk..

S. Andrews, uniwersytet na północy Edynburga.

Glasgow nad rzeką Clyde, największe miasto w Szkocyi, 479 tysięcy mieszk., uniwersytet, fabryki tkanin bawełnianych.

Paisly, *New Aberdeen* (wym. Eberdin), *Grinok*, *Dundee* (wym. Dondi) miasta wielce handlowe.

Inverness miasto główu. Szkocyi górnéj, pokrytéj górami i zaledwie gdzie-niegdzie zdatnéj pod uprawę kartofli i owsa; przeto górale Szkoccy prowadzą życie nędzne, mieszkają w lepiankach bez okien i pieców, karmią się mlekiem, kartoflami, rybami i plackami owsianemi.

Do Szkocyi należą wyspy: Hebrydzkie, Szotlandzkie i Orkadzkie. Przy tych wyspach odbywa się głównie połów śledzi.

Irlandya przedstawia kraj równy, pokryty mnóstwem małych rzek i jezior. Mieszkańcy trudnią się po większéj części uprawą lnu i wyrabianiem płótna. Żywią się zwykle kartoflami, które jeśli chybią, ludzie mrą z głodu. Irlandya dzieli się na 4 krainy: Lenster, Ulster, Konnut i Munster.

Dublin nad rzeką Liffi, 300 tys. mieszk. miasto gł., port i uniwersytet, rezydencya wice-króla i arcybiskupa katolickiego.

Kork nad zatoką t. n., 78 tysięcy mieszk., prowadzi obszerny handel.

Londonderry nad jeziorem. W blizkości znajduje się olbrzymia grobla ułożona ze słupów bazaltowych. *Kilkeny*, *Galway* i *Sligo* miasta handlowe.

Limerik nad rzeką Szannon, 45 tys. mieszk.

Waterfort, miasto portowe, 23 tys. mieszk.

Belfast, piękne miasto, 174 tys. mieszk., fabryki.

Drogida, prowadzi wielki handel płótnem irlandzkiem, 40 tys. mieszk.

Dania.

Składa się z półwyspu *Jutlandyi* i z wysp: *Zelandyi*, *Fionii*, *Laland*, *Alsen*, *Falster*, *Bornholm* i innych.

Cieśnina Zund oddziela wyspę Zelandyę od Szwecyi, Bełt Wielki Zelandyę od Fionii, a Bełt Mały Fionię od Jutlandyi.

Półwysep **Jutlandya** ma na południe ujścia Elby, Hamburg (Kamień) i Meklemburg-Szweryn (Wielogród Swierczyński): składa się z Jutlandyi, Szlezwiku, Holsztynu i ks. Sasko-Lawenburskiego.

Dania należy do niziny średnio-europejskiéj. Ziemia w niéj napływowa, spoczywa na pokładach gipsu i kredy, które w wielu miejscach sterczą w postaci skał, gdzieindziéj zdarzają się tu obszerne płaszczyzny piaszczyste; najżyzniejszą jest Holsztynia, a najgórzystszą wyspa Bornholm. Klimat morski, powietrze wilgotne, mgliste i chłodne. Mieszkańcy trudnią się uprawą roli i chowem bydła, sławne są konie Holsztyńskie. Ludność nadbrzeżna głównie utrzymuje się z rybołówstwa.

Duńczycy, lud Normański czyli północny, pomięszał sią z Anglosasami i mówi językiem normańsko-anglosaskim: lecz w Holsztynie i Szlezwigu mówią po niemiecku, bo tu są Niemcy lub Słowianie zniemczeni. Na zachodzie ujścia Elby, najwięcéj się daje słyszéć mowa fryzska. W Danii panuje religia ewangelicka, a obok niéj zupełna tolerancya innych wyznań.

Pod względem oświaty Duńczycy nie ustępują Niemcom, mając liczne szkoły, kilka towarzystw uczonych i uniwersytety w Kopenhadze i Kiel.

Zmiany polityczne. Podczas Unii Kalmarskiéj 1397 r. Dania stała najwyżéj; bo jéj monarcha władał Norwegią i Szwecyą. W 1525 r. Szwecya stała się zupełnie udzielną. W 1523 r. Szlezwig Holsztynia uznały nad sobą panowanie Danii; w r. 1815, kongres Wiedeński odjął jéj Norwegię, a nadał pomorze Szwedzkie, na które znowu król Pruski w zamian Danii odstąpił ks. Sasko-Lawenburskie. Pomorze zaś Szwedzkie wcielił do Pomeranii.

Król Duński jako władca Holsztynu i Lawenburga był członkiem Związku Niemieckiego i miał nieskończone zatargi z Niemcami. W r. 1864 utracił te kraje.

Rząd w Danii monarchiczny, ograniczony zgromadzeniem narodowém.

Rozległość Danii 700 mil kwadr. Ludność półtora miliona. W osadach 120,000 mieszk.

Kopenhaga na wyspie Zelandyi, największéj z wysp Duńskich, miasto stoł. 188 tys. mieszk, uniwersytet i port.

Helsingör na tejże wyspie, ma zamek warowny Kronsborg.

Tu na utrzymanie latarń morskich, pobierają Duńczycy cło od okrętów, przechodzących przez cieśninę Zund, pół mili szeroką.

Odensee na wyspie Fionii, 14 tys. mieszk. ma bibliotekę duńską.

Sonderburg na wyspie Alsen, uważanéj za najprzyjemniejszą.

Wiborg miasto gł. Jutlandyi, 5 tys. mieszk.

Aalborg (cz. Olborg) port, *Fryderycia* warownia i port nad Małym Bełtem.

Do Danii należą wyspy:

Faröer czyli Owcze, które tworzą archipelag z 25 wysp złożony. Z tych tylko 16 jest zamieszkanych.

Wyspa **Islandya**, mająca 1,800 mil kw. przestrzeni i 60 tysięcy mieszk., z wulkanami Heklą i Krablą i z wodotryskami czyli gejzerami, z których największy wyrzuca wodę wrzącą na 90 stóp w górę, leży pod pierwszym południkiem i kołem biegunowém i bliższa jest Ameryki, niż Europy.

Osobliwsza ta wyspa pokryta jest skałami, śniegiem i lodem. Klimat ma tak ostry, iż często lody pływające przy brzegech, trwają aż do połowy lata i sprawiają mróz. Trzęsienia ziemi tu są bardzo częste i napełniają powietrze szkodliwemi wyziewami. Szkorbut i reumatyzm pospolite choroby mieszkańców.

Drzewo tu wcale nie rośnie, jednakże morze go tyle tu wyrzuca na brzegi, iż to wystarcza na potrzeby mieszkańców. Bydło rogate w Islandyi nie ma rogów, lecz za to owce mają ich po 4 i 5. Niedostatek zboża zastępują ryby suszone i mech islandzki, nawet bydło w braku trawy, karmi się tłuczonemi kośćmi ryb. Ptaki morskie dostarczają mieszkańcom obfitego pokarmu, a gęsi edredenowe na skałach i łabędzie na jeziorach, dają wyborny puch. Wulkany wśród największych mrozów często buchają tu ogniem, a fontanny (gejzery), wśród lodów i śniegów, wyrzucają wrzącą wodę do znacznéj wysokości. Na ostatek w bliskości téj wyspy w miesiącu Marcu zbierają się niezliczone hufce śledzi, które późniéj wzdłuż brzegów Europy i Ameryki, płyną daléj na południe i dostają się w siecie rybackie.

Posiadłości Danii zaeuropejskie.

Wyspy: *Grenlandya*, *Islandya* i archipelag wysp Farerskich w Indyach zachodnich wyspy: *Św. Jana*, *Św. Krzyża*, *Św. Tomasza*.

Półwysep Skandynawski czyli Szwecko-Norwegski.

Stroną północno-wschodnią styka się z Rossyą, z innych stron oblany jest wodami. Obejmuie dwa państwa: Szwecyę i Norwegię, zostaje pod berłem jednego monarchy, ale na udzielnych prawach. Ludność 4,500,000, z tych 1,300,000 przypada na Norwegię. Rozległość 14,000 mil. kw.

Szwecya zajmuje wschodnią część półwyspu i we względzie historycznym dzieli się na *Szwecyę właściwą* we środku, *Gotlandyę* na południu, *Norlandyę* i *Laponię* na północy.

Całą przestrzeń kraju od przylądka Nordkap na północy, do przylądka Lindesnes (na południu Norwegii) i do przylądka Falsterbo (na północy Szwecyi) zalega górna płaszczyzna znana pod imieniem Alp Skandynawskich. Od niéj wybiegają pasma gór na północ, na wschód i zachód, i dosięgając morza, tworzą na zachodzie i północy strome skały nadbrzeżne. Część Alp Skandynawskich pomiędzy Szwecyą i Norwegią zowie się Kiölen. Pasma przebiegające Norwegią, zowie się Dovre-Fild, Lang-Fild, Hardangal-Fild. Najwyższe szczyty Alp Skandynawskich nie przechodzą 7,860 stóp, lecz już są nad linią śnieżną, która im bardziéj ku północy, tém niżéj idzie, i pod 70° już tylko 3,300 stóp wynosi. Na płaszczyznach gór Skandynawskich są niezmiernie rozległe przestrzenie wiecznym śniegiem i lodem pokryte. Norwegia jest górzystsza od Szwecyi, za to ostatnia ma więcéj rzek czyli elfów i jezior. Z tych znaczniejsze są: Melar pod Sztokholmem, łączy się z odnogą Botnicką i jeziorem Hielmar. Wener największe jezioro, 100 m. kw. mające przestrzeni, przyjmuje płynącą z północy rzekę Klarę, a wypuszcza Gota elf, która poniżéj Göteborga wlewa się do Kategatu. Ażeby ominąć wspaniały wodospad Trollhätta na rzece Gota elfie, wykopano kanał Gota. Z jeziora Wetter wypływa rzeka Motala i kończy się ujściem do m. Baltyckiego. Za pomocą rzek, kanałów i jezior mniejszych, jeziora: Wenner, Wetter i Melar połączono z sobą, i małe statki omijając cieśn. Zund przepływają z Kategatu do Sztokholmu. Niezliczone mnóstwo elfów szwedzkich wlewa się do zatoki Botnickiéj. Z tych najdłuższa Dalelf ma ujście pod miastem Gefle; Umea, Pitea uchodzą pod miastami tychże nazwisk, Torneä stanowi granicę między Szwecyą i Rossyą,

i Tana wlewająca się do oceanu północnego. W Norwegii najznaczniejsza rzeka Glomen.

W północnéj części półwyspu bywa nader ostra zima, a lato trwa tylko od 5 do 7 tygodni: przez ten czas słońce prawie nigdy nie zachodzi, za to zimą przez tyleż tygodni nie wschodzi, i ciemności nocne rozprasza tylko światło zorzy północnéj. Podczas krótkiego lata na północy, wszystko prawie widocznie rośnie i prędko dojrzewa. We środku i na południu Szwecyi już są wyraźne cztery pory roku: zima bywa ostra, a lato gorące, już tu dojrzewają zboża: żyto, jęczmień, owies. W Norwegii klimat morski; zima i lato bywają dosyć łagodne. W obu tych krajach mało ziemi zdatnéj do uprawy i w braku zboża mieszkańcy niektórych okolic żywią się korzonkami. Nad brzegami mórz i jezior mieszkańcy utrzymują się po części z rybołóstwa. W Norwegii ostrygi są pokarmem ludu prostego. Lasy zwłaszcza sosnowe pokrywają większą część kraju, i handel drzewem i smołą jest nader znaczny, zwierzyny i ptastwa niezmierna obfitość. Na jeziorach pływają stada łabędzi, kaczek i gęsi dzikich. Z płodów kopalnych mało jest srebra, ale wiele miedzi i żelaza najpierwszéj dobroci; z niego-to Anglicy robią najprzedniejsze narzędzia stalowe. Do osobliwości tego kraju należy renifer, który najpółnocniejszym mieszkańcom półwyspu dostarcza pożywienia, odzieży i służy do zaprzęgu w saniach, a utrzymuje się sam i chowa bez żadnych starań człowieka.

Pierszymi mieszkańcami Szwecyi byli Finnowie i dotąd utrzymują się na północy, zapewnie ich tam wyparli Goci, którzy w drugim wieku po Chrystusie opuścili Szwecyę i przenieśli się aż w okolice Dniestru; tam podzieleni na Ost i West-Gotów, mieszkali aż do najścia Hunnów na Europę w IV wieku po Chr. Teraźniejsi Szwedzi powstali z pomięszania się Germanów i Gotów ze Skandynawami czyli Normandami, a ich ojczyzna była siedliskiem owych sławnych żeglarzy, którzy do wieku X, czyli do przyjęcia wiary chrześciańskiéj, pustoszyli brzegi całéj zachodnio-południowéj Europy i osiedli w Islandyi, Brytanii, Francyi i południowych Włoszech. Nawet im przypisują założenie Państwa Rossyjskiego. Język szwedzki wiele się zbliża do gockiego i ma bogate piśmiennictwo. Oświata ludu pod wpływem duchowieństwa znacznie się wzmaga, wyższą zaś oświatę rozszerzają liczne szkoły i dwa uniwersytety w Upsali i Lundzie, tudzież towarzystwa uczone i akademie.

Zmiany polityczne. Przez cały ciąg średnich wieków półwysep Skandynawski był widownią największych zaburzeń i wojen domo-

wych, do czego nawet przyczyniła się i owa sławna Unia Kalmarska. Po jéj zerwaniu Szwecya stała się oddzielném i porządném państwem, nawet za Gustawa Adolfa przeważnie wpływała na sprawy polityczne Europy, i była panią prawie wszystkich krain pobrzeża baltyckiego; ale od początku wieku XVIII czyli od Karola XII zaczęła raptownie upadać i wszystkie swe posiadłości, jak Finlandyę, Ingermanlandyę, Estonię, Inflanty i Pomeranię straciła. Dopiero w 1814 roku nabyła Norwegią.

Rząd w Szwecyi monarchiczny ograniczony, a w Norwegii prawie gminowładny. Od r. 1821 wolność druku jest tam zupełna.

Zaludnienie Szwecyi i Norwegii jest najsłabsze z całéj Europy, gdyż na przestrzeni 8,200 mil kwadr. żyje 3,640,000 ludzi i na jednę milę kwadratową przypada 360 osób. Z ogólnéj ludności przypada trzecia część na Norwegię. Z osad zaeuropejskich Szwecya posiada tylko jednę wyspę Św. Bartłomieja w Indyach zachodnich, i ma na niéj 18,000 ludności.

Religia w Szwecyi ewangelicko-luterska, jednakże kościołem rządzi arcybiskup, prymas państwa, i 12 biskupów.

Miasta w Szwecyi.

Sztokholm stolica państwa, leży przy zejściu się jeziora Melaru z m. Balt. Zbudowane jest na wyspach połączonych mostami; liczy 139 tys. mieszk., najważniejszy port w Szwecyi.

Upsala nad Salą, 20 tys. mieszk. Dawniéj była stolicą Szwecyi i dotąd jeszcze jest rezydencyą arcybiskupa, prymasa państwa; ma dwa pomniki na cześć Lineusza. *Falun*, bogate kopalnie miedzi.

Dannemora, nader bogate kopalnie żelaza.

Landskrona, port nad Zundem.

Gothenborg, o dwie mile od ujścia rzeki Gothy do Kategatu, 57 tys. mieszk. Drugie miasto po Sztokholmie.

Lund, uniwersytet, rezydencya biskupa.

Karlskrona, 8 tys. mieszk., port warowny.

Nörköping, przy ujściu Motali.

Kalmar, pamiętny unią w 1397 r. to jest połączeniem Szwecyi, Danii i Norwegii pod berłem Małgorzaty królowéj duńskiéj.

Gefle, *Umea*, *Lulea*, *Pitea* miasta nadmorskie w Norlandyi, przy ujściu rzeki t. n.

W Laponii szwedzkiéj nie ma miast.

Do Szwecyi należy wyspa *Gottland* z miastem *Wisby* i wyspa *Öland* naprzeciw Kalmaru.

Norwegia dzieli się na krainy (Stifti): *Chrystyanię*, *Christiansand*, *Bergen* i *Drontheim*.

Christyania m. 67 tysięcy mieszk., uniwersytet, port, prowadzi handel deskami.

Bergen port, najhandlowniejsze miasto w Norwegii, 21 tysięcy mieszkańców.

Fridrichshald. nad Skagerrakiem, z cytadelą, przy oblężeniu któréj poległ Karol XII w 1718 r.

Röraas, miasto górnicze, ma kopalnie miedzi i ciągłą zimę; bo jest położone na 5,500 stóp nad poziom morza; 3 tys. mieszk.

Hammerfest pod $70^1/_2{}^0$ sz. pół., osada handlowa, dokąd Rossyanie i Anglicy przybywają dla wymiany swych towarów na ryby i tran.

Wardhus na wyspie *Warde*, najdaléj na północy w Europie położona wieś.

Niedaleko wysp *Loffoden*, na zachód Norwegii, znajduje się wir morski *Malstron*, którego szum i łoskot na kilka mil w około się rozega. Pochwycone przezeń okręty prawie zawsze giną.

Półwysep Pirenejski czyli Portugalsko-Hiszpański.

Obejmuje trzy państwa: *Hiszpanię*, *Rzplitę Andorską* i *Portugalię*.

Półwysep hiszpańsko-portugalski jest nadzwyczaj górzysty i płonny; ma tylko urodzajne niziny: arragońską przy ujściu Ebro, andaluzijską przy ujściu Gwadalkwiwiru i estremadurską przy ujściu Tagu, resztę kraju zalegają płaskie wyżyny (plateaux) i pasma gór. Z tych na północy: góry Pirenejskie oddzielają Hiszpanię od Francyi, długie na 55 mil, a szerokie od 24 do 35 mil, przez nie idzie tylko 6 do 7 dróg wozowych, a mnóstwo ścieżek daje przejście z Hiszpanii do Francyi. Najwyższy tu szczyt Maladetta (Pik de Newthon) 10,700 stóp wysoki. Na południu Pirenejów są góry Galicyjskie, Asturyjskie, Kantabryjskie i Iberyjskie, pierwsze nad Oceaaem Atl. a ostatnie nad m. Śródziemném. Na północy Madrytu między rzekami Duero i Tajo ciągną się góry Gwadarama czyli Samosierra i sięgają aż do Portugalskich gór Siérra Estrella. Daléj ku południowi pomiędzy rz. Gwadalkwiwirem, idą góry Maurowskie czyli Sierra Morena. Na

samém pobrzeżu południowém nad miastem Malagą wznoszą się góry Śnieżne czyli Sierra Nevada, szczyt ich 11,500 stóp wysoki, wznosi się nad linię śnieżną. W Murcyi: Sierra de Segura, daléj ku północy: Sierra de Alcara, w Aragonii: Sierra de Alburacia i te ostatnie należą już do składu gór Iberijskich. W Portugalii na samém południu: Sierra Monchilla, daléj Sierra Ossa nad Lizboną, góry środkowe czyli Sierra Cintra.

Góry dosięgające morza tworzą przylądki: Św. Maryi na południu Portugalii; Św. Wincentego, czyli Roka i Mondoga na zachodzie Portugalii; Finisterre i Ortegal na zachodzie Hiszpanii; Św. Marcina i Palos na wschód; Trafalgar na połud.

Rzeki uchodzące do oceanu Atlantyckiego.

Minho, *Duero*, *Tag* czyli *Tajo*, *Gwadiana*, która nieopodal od swego źródła kryje się pod ziemię, a potém znów wypływa z dwóch jezior: *Ojes de Guadiana* czyli *Oczy Gwadiany* i rzeka *Gwadalkwiwir* spławna dawniéj aż do Kordowy.

Do morza Śródziemnego wpadają:

Gwadalajara, *Chukar (Xukar) Segura* i *Ebro*, największa z nich, a na granicy Hiszpanii z Francyą płynie nadbrzeżna rzeczka *Bidassoa*.

Klimat. Na północy półwyspu powietrze wilgotne i chłodne, na wschodzie wieczna panuje wiosna, na południu upały afrykańskie, czasem wieje ognisty Solano i mroźny Galugo, a taka zmiana temperatury sprowadza na mieszkańców zabójczą febrę. We środku półwyspu powietrze suche i gorące, deszcze tu nader rzadkie, a śnieg tylko na górach pada. Z pomiędzy zbóż najwięcéj tu sieją pszenicy, a z warzyw sadzą wiele czosnku i cebuli, jako niezbędnych przypraw do pokarmów prostego ludu. W Hiszpanii wielki brak zboża, rolnictwo dosyć zaniedbane, a nawet stoi mu na przeszkodzie to, iż w prowincyach środkowych z północy na południe i na odwrót wędrują ogromne stada merynosów; na paszę dla nich mieszkańcy muszą zostawiać odłogiem wielką przestrzeń ziemi, gdyż tego wymagają towarzystwa (Mesta) owczarzy. Mało jest tu bydła rogatego, a masło tylko w aptekach znaleźć można, natomiast używa się powszechnie oliwa, która swą dobrocią przewyższa prowancką. Drzewa oliwne, cytrynowe, pomarańczowe, daktylowe, pistacye i winokrzewy wydają tu najwyborniejsze owoce; prócz tego rośnie tu dąb korkowy, trzcina cukrowa, bawełna i inne rośliny południowe. Nad brzegami morza z roślin przygotowuje się soda, w morzu poławiają się sardynki. Niegdyś sławne były konie andaluzyjskie i ro-

słe byki, z których wyprawiano igrzyska dla ludu. Obecnie koni i byków już nie tak wiele, do pociągu i do pracy zwykle używają się osły i muły.

Hiszpania dawniéj słynęła z obfitości złota w górach i w piasku rzek. Obecnie nikt zbieraniem tego metalu tu się nie zajmuje; w Estremadurze cokolwiek kopią srebra, ale kopalnie żelaza, miedzi i rtęci znaczny stanowią dochód.

Portugalia.

Leży w stronie zachodniéj półwyspu, ma na północ i wschód Hiszpanię, z innych stron oblana wodami oceanu. Ludność około 4 milionów w Europie, a w posiadłościach przeszło 1,700,000. Portugalia dzieli się na krainy, jakiemi są:

1) Minho i Duero; 2) Tras-os-Montes; 3) Beira; 4) Estremadura; 4) Alentejo; 6) Algarbia.

Miasta:

Lizbona przy ujściu Tagu do oceanu Atlant.; stolica państwa, 260,000 mieszk. W r. 1765 okropne trzęsienie ziemi większą część Lizbony zamieniło w gruzy i pozbawiło życia 24,000 mieszk.

Porto czyli **Oporto**, przy ujściu rzeki Duero, największe miasto po Lizbonie, liczy 89,000 mieszk., prowadzi handel portwejnem.

Setubal, 13 tys. mieszk. port, prowadzi handel solą.

Koimbra, nad rz. Mondego, ma jedyny uniwersytet w całéj Portugalii, 18 tys. mieszk.

Braga 16 tys. mieszk. miasto warowne.

Elvas twierdza, 12 tys. mieszk.

Evora ma piękny kościół katedralny.

Braganca, miejsce rodzinne panującego domu w Portugalii.

Portugalia była częścią starożytnéj Luzytanii i ulegała władzy Rzymian. W 712 opanowali ją Maurowie. Podczas wojen chrześcian z niewiernymi, Alfons Henryk ks. burgundzki, odniósłszy świetne zwycięztwo nad Maurami, z krajów zdobytych między Minho i Duero utworzył nowe państwo, które od Porto-Kale (Port mały) nazwano Portugalią, a papież przyznał mu tytuł królestwa 1139 roku. Przy końcu wieku XV Portugalczycy wzięli się z zapałem do żeglugi, zwiedzili brzegi Afryki i jéj przyległe wyspy, a Vasco de Gama 1498 roku opłynął przylądek Dobréj Nadziei i odkrył drogę morską do Indyi Wschodnich; admirał Kabral 1500 r. dostał się do Brazylii. Wkrótce potém Portugalczycy posiedli obszerne kraje

w Afryce, w Indyach Wschodnich i zajęli Brazylią, za pozwoleniem papieża, bo wtenczas taki był zwyczaj. Ale po wygaśnięciu panującéj rodziny, Portugalię zajął Filip II, król Hiszpański, w r. 1580; wówczas-to Holendrzy prowadząc zaciętą wojnę z Hiszpanią, wszystkie kolonie Portugalskie, uważając za własność Hiszpańską, pozabierali sobie. Wprawdzie Portugalia w 1640 roku wydobyła się z pod jarzma Hiszpanii, lecz tylko mniéj znaczące kolanie odzyskała. Nawet w 1822 roku Brazylia ogłosiła się cesarstwem udzielném, i dotąd zostaje pod berłem domu Braganckiego, którego druga linia panuje w Portugalii.

Posiadłości zaeuropejskie Portugalii są:

W Afryce.

1) Wyspy *Azorskie*, *Madeira* i *Porto-Santo*.
2) Wyspy Zielonego Przylądka.
3) W zatoce Gwinejskiéj: wyspa *Św. Tomasza* i *Książęce*.
4) W Niższéj Gwinei: *Angola* i *Benguela*.
5) *Mozambik* i przyległe mu ziemie.

W Azyi.

1) *Goa* i *Diu* w Indostanie.
2) *Makao*, wysepka w zatoce Kantońskiéj.

Hiszpania.

Zajmuje wschodnią część półwyspu Pirenejskiego, we względzie administracyjnym dzieli się na wielkorządztwa czyli jeneralkapitaństwa i intendenctwa; we względzie historycznym na 4 części, to jest królestwo Kastylii, Arragonii, Nawarry i ziemię Basków; te zaś wszystkie dzielą się jeszcze na 14 krain czyli prowincyi, jakiemi są:

Galicya, *Asturya*, *Ziemia Basków* i *Nawarra* na północy.

Arragonia, *Katalonia*, *Walencya i wyspy Balearskie* na wschodzie.

Murcya, *Andaluzya* i *Grenada* na południu.

Estremadura, *Stara Kastylia*, *Nowa Kastylia* i *Leon* we środku.

Rozległość Hiszpanii 9,000 mil kwadrat. Ludność 16,300,000, a w posiadłościach zaeuropejskich 4,5000,000, ogółem 20½ miliona.

Pierwszymi mieszkańcami Hiszpanii byli Celtowie, Iberyanami zwani, czyli Celto-Iberyanie. W odległéj starożytności Fenicyani Grecy, Katargińczycy zakładali tu swoje osady. Na lat 200 przed Chrystusem, zgnębiwszy Kartagów, Rzymianie owładnęli prawie całym półwyspem i panowali tu przez 540 lat. Od Rzymian Iberyanie po części przyjęli język i zwyczaje. W epoce upadku cesarstwa rzymskiego i wielkiéj wędrówki narodów, Wisygoci pomięszani ze Słowianami, przybyli z nad Dniepru w okolice gór Pirenejskich, przy końcu V wieku wyparci z Galii Zaalpejskiéj, rozsiedli się w Hiszpanii. W roku 711 Arabowie, Maurami zwani, przez cieśninę Słupów Herkulesowych, czyli Gibraltarską, przeprawili się z Afryki do Hiszpanii. Wisygotów wyparli w góry północne, a sami zajęli resztę półwyspu; takim sposobem na południu Hiszpanii powstał sławny kalifat Hiszpanii ze stolicą Kordubą i sławnym w niéj uniwersytetem arabskim, a na północy wśród gór utworzyło się kilka królestw wisygockich. Przez lat 800 chrześcianie Wisygoci walczyli z niewiernymi Maurami, i w miarę tego jak kalifat rozpadał się na części a państwa Wisygockie zlewały się we dwa tylko, to jest Kastylii i Arragonii, chrześcianie coraz więcéj brali górę nad niewiernymi i posuwali się ku południowi. W końcu XV wieku Ferdynand, dziedzic Arragonii, ożenił się z Izabellą, dziedziczką Kastylii. Hiszpanie zdobyli Grenadę 1492 roku, ostatnie schronienie Arabów, i położyl i konie ich panowaniu w Hiszpanii. Arabowie wynieśli się do Afryki, do państwa Marokańskiego, nieliczne ich szczątki pod nazwiskiem Moresków pozostały w Hiszpanii, i tylko wspaniałe gmachy w stylu wschodnim, świadczą o ich pobycie na półwyspie Pirenejskim. W tymże roku Krzysztof Kolumb, Genueńczyk, odkrył dla Hiszpanii Amerykę, bogatą w niewyczerpane kopalnie złota i srebra. W Ameryce powstały rozległe kolonie Hiszpańskie. W Europie już od czasów Nieszporów Sycylijskich (w 1282 r.) wyspa Sycylia należała do Arragonii. Ferdynand Katolicki, mąż Izabelli, nabył Neapol, wnuk jego Karol I (Karol V jako cesarz), odziedziczył Niderlandy i pozyskał Medyolan, a syn tego ostatniego Filip II (1580 r.) wcielił Portugalię do Hiszpanii. Z tego szczytu wielkości swojéj Hiszpania zaczęła nagle spadać, a to przez fanatyzm i okrucieństwo Filipa II i jego następców. W roku 1581 oderwała się od niéj Holandya, w 1640 r. Portugalia, w r. 1713 Sycylia, Neapol, Medyolan i Belgia przeszły pod panowanie Austryi, a od 1810 do 1824 roku wszystkie kolonie Hiszpańskie oderwały się od swéj metropolii i stały się oddzielnemi rzeczami pospolitemi.

Teraźniejsi Hiszpanie są mieszaniną różnych ludów przybyłych zkąd inąd i osiadłych na półwyspie. Język Hiszpański dzieli się na dyalekty, z tych narzecze Kastylijskie przemaga w piśmiennictwie; jednakże na północy Baskowie mówią zupełnie językiem odrębnym. Hiszpania liczy 17 uniwersytetów, ma bogate piśmiennictwo, szczególniéj w sztuce dramatycznéj, lecz oświata ludu Hiszpańskiego nader mała; wstręt wzbudzająca walka byków sprawia mu wielką przyjemność. Religia w Hiszpanii rzymsko-katolicka; niecierpienie innych wyznań posunięto do tego stopnia, że niekatolik dawniéj tam nie mógł się ukazać i obecnie nawet niemile go tam widzą. Taka gorliwość o katolicyzm zaszczepiła się w Hiszpanii z ośmiowiekowéj walki z niewiernymi; lecz co w owym czasie zbawiło Hiszpanię, to późniéj naraziło ją na niezliczone straty, i przywiodło do tego niedołęztwa, z jakiego dotąd nie może się wydobyć. Srogą plagą tego kraju była jeszcze inkwizycya złożona z 2,700 osób duchownych i 20,000 osób świeckich; ona to samowolnie karała odstępców od wiary, kierowała publiczną oświatą i miała w swych rękach cenzurę książek. Na czele zarządu stoi arcybiskup Toledański i ma do pomocy 7 arcybiskupów i 50 biskupów. Król Hiszpański nigdy się nie koronuje i ma tytuł: Rey catholico de Espana. Następc tronu mianuje się księciem Asturyjskim, a dalsze potomstwo Infantami i Infantkami. Wielcy panowie tytułują się grandami i dumą przewyższają lordów angielskich.

Miasta.

1) **W Nowéj Kastylii.**

Madryt, stolica Hiszpanii, 332 tys. mieszk. Tu jest 60 klasztorów, uniwersytet, 2 pałace królewskie i ogromny cyrk do walki byków. O kilka mil od Madrytu leży *Eskurial*, klasztor Św. Wawrzyńca. Tu są groby królów.

Alkala, uniwersytet.

Aranjuez, letnie mieszkanie królewskie.

Toledo nad Tagiem, 17 t. mieszk. Do czasów Filipa II było stolicą Hiszpanii, teraz jest rezydencyą arcybiskupa, prymasa państwa.

Almanden, bogate kopalnie rtęci.

2) **W Staréj Kastylii.**

Burgos i *Santander*, miasta znaczniejsze.

3) **WAsturyi** *Oviedo*, m. gł., uniwersytet.

4) **W Galicyi** *San-Jago di Kompostela*, z grobem Św. Jakóba, patrona Hiszpanii.

Ferol i *Corunna*, warownie.

5) W krainie **Leon**, m. gł. t. n.

Salamanka, ze sławnym uniwersytetem.

Valladolid, także z uniwersytetem, 40 tys. mieszk. Tu umrał Krysztof Kolumb w 1506 r.

6) W **Estremadurze**, pasą się ogromne trzody koczujących merynosów.

Badajoz nad Gwadyaną, warownia.

7) W **Andaluzyi Niższéj**, nader żyznéj i ludnéj krainie i ztąd nazwanéj stajnią, piwnicą i spichrzem Hiszpanii.

Sewilla nad Gwadalkwiwirem, 118 tysięcy mieszk., uniwersytet i grób Kolumba.

Korduba czyli **Kordowa**, także nad Gwadalkwiwirem, 36 tysięcy mieszk., niegdyś sławna stolica kalifatu hiszpańskiego.

Kadyks, potężna warownia, port, najhandlowniejsze miasto w Hiszpanii, 62 tysięcy mieszk.

Trafalgar przylądek na południu Kadyksu, pamiętny bitwą morską w 1805 roku, w któréj admirał angielski Nelson zniszczył flotę francuzką i sam zginął.

Gibraltar, nieprzystępna warownia na skale, od roku 1704 należy do Anglików i strzeże przejścia przez cieśninę Gibraltarską.

Xeres de la Fronteira sławne winem i bitwą 712 roku, w któréj Maurowie pokonawszy chrześcian, osiedli w Hiszpanii i panowali w niéj do końca XV wieku.

8) W **Andaluzyi Wyższéj** czyli Grenadzie leży **Grenada**, 62 tysięcy mieszk., m. gł. było stolicą ostatnich kalifów hiszpańskich.

Tu jest wzgórze Alhambra, pałac po Maurach, ze wszystkiemi zabytkami wschodu. W jego pokojach 100 tysięcy osób pomieścić się mogło

Malaga, warownia i port, sławne wino, 93,000 mieszk.

9) W **Murcyi** m. gł. t. n. zbudowane przez Maurów, 27 tysięcy mieszk., nad rzeką Segurą.

Kartagena, port i warsztat okrętów.

10) W **Walencyi** m. gł. t. n., 107 tys. mieszk., port i uniwersytet przy ujściu Gwadalkwiwiru.

Alicante nad morzem, sławne wina, uważa się za port Madrytu i łączy się z nim koleją żelazną.

Orichuello, nazwane ogrodem Hiszpanii.

Murviedro, leży na miejscu dawnego Saguntu.

11) W **Katalonii.**

Barcelona m. gł., 180 tys. mieszk., najpiękniejsze i najbogatsze miasto w Hiszpanii.

Mataro, *Gerona*, *Tortosa*, *Lerida*, *Taragona*, *Reus* miasta znaczne i warowne.

12) W **Arragonii.**

Saragossa m. gł. nad Ebro, 67 tysięcy mieszk., warownia, przez Polaków i Francuzów w 1809 roku zdobyta.

13) W królestwie **Nawarry.**

Pampeluna m. gł. leży na drodze przez Pireneje do Francyi.

Wittorya, pamiętna zwycięztwem wodza angielskiego Welingtona nad Francuzami w 1813 r.

14) W **Biskai** mieszkają Baskowie, potomkowie dawnych Iberyan, mówią językiem osobnym, rządzą się osobnemi prawami i uważają się za osobny naród, który płaci podatek Hiszpanii pod tytułem daniny, Basków jest około 1 milion.

Bilbao m. gł. Biskai.

San-Sebastian, port nad odnogą Gaskońską.

Palma na wyspie Malorce, 40 tysięcy mieszk., uniwersytet.

Posiadłości Hiszpańskie.

1) W Afryce: *Tanger* i *Zeuta* nad cieśniną Gibraltarską, wyspy *Kanaryjskie* i wyspy *Gwinejskie.*

2) W Azyi: wyspy *Filipińskie*, w Ameryce: wyspa *Kuba*, *Portorico* i wyspy *Panieńskie.*

Rzplita Andorska.

Leży w górach Pirenejskich, wprost naprzeciw *Foix* miasta francuzkiego, zostaje pod opieką Francyi i Hiszpanii, liczy 18 tysięcy mieszk., miasto gł. *Andorra* ma dwa tysiące mieszkańców.

WŁOCHY

czyli

Półwysep Apeniński..

Graniczy na zachód z Francyą, na północ ze Szwajcaryą i Tyrolem; na wschód z Austryą i m. Adryatyckiém; na południe i zachód z morzem Śródziemném, którego częścią jest morze Toskańskie

i odnoga Genueńska. Półwysep włoski leży pomiędzy 38° i 47° szer. półn. czyli w téj odległości od równika, co półwysep Pirenejski i Turecko-Grecki.

Włochy dzielą się na Północne, Środkowe i Południowe.

We Włoszech Północnych jest Piemont, Lombardja, Wenecya, Parma i Modena.

W środkowych: Toskania, Państwo Kościelne, rzeczpospolita Święto-Maryjska.

W południowych: Neapol i Sycylia.

Wszystkie te kraje tworzą Królestwo Włoskie.

Półwysep Włoski jest-to kraj nader górzysty. Na zachodzie i północy Alpy oddzielają go od Francji i Szwajcaryi, a przez środek półwyspu z północy na południe ciągną się Apeniny.

Alpy morskie zaczynają się od morza Śródz. na północy Nizzy i ciągną się: góry Monte-Viso, w Sabaudji, daléj Alpy Kotyjskie do góry Cenis (11,000 st. wys.), daléj jeszcze Alpy Grajskie czyli Siwe ze szczytami Mały Bernard i Iserân (11,456 st. wys.). Z Alpami Grajskiemi stykają się Alpy Apenińskie ze szczytami: Mont-Blanc (14,764 st. wys.), Wielki Bernard (10,400 stóp. wys.) i Simplon czyli Simpion, poczém idą Alpy Leponckie ze szczytami: San Gottard i Bernardino, daléj pasmo Retyjskie, Julichskie i t. d.

Nad brzegiem morza Śródz., właśnie tam, gdzie się zaczynają Alpy morskie, idą w stronę przeciwną, to jest ku wschodowi, góry Apeniny, tuż nad zatoką Genueńską zmierzają ku morzu Adryatyckiemu, potém wracają się ku m. Toskańskiemu, tworzą góry Abruzzo i ztąd przez środek półwyspu dosięgają zatoki Messyńskiéj i Kalabryi.

Na żyznéj równinie Kampanii, wznosi się odosobniony wulkan Wezuwiusz, 3,636 st. wysoki. Okolice jego są piękne i urodzajne, na pochyłościach saméj góry rodzi się przednie wino: lachryma Christi; ale cóż potém, kiedy wybuch Wezuwiusza co chwila grozi największém niebezpieczeństwem. Na wyspie Sycylii również odosobniony i wśród żyznéj równiny wznosi się wulkan Etna, czyli Monte Gibelo (dżybelo) 10,600 st. wys. boki téj góry zarosłe gęstym lasem, a na drodze do krateru znajduje się olbrzymi kasztan; szczyt góry pokrywają wieczne śniegi, lody i lawa, a wśród téj nieustannéj zimy, często ogniem bucha wulkan Etna.

Zmiany polityczne. Nie ma kraju na świecie, któryby tak rozmaitym ulegał zmianom politycznym, jak półwysep Włoski. W ósmym wieku przed Chr. mieszkali na północy Gallowie, we

środku Rzymianie, a na południu Grecy. Rzymianie najwięcéj odznaczali się duchem wojennym. W drugim wieku przed Chr., już się stali panami całego półwyspu; potém wzięli Sycylię, Hiszpanię, Grecyę, Azyę, brzegi północne Afryki, Galię a w końcu Brytanię i część Germanii do rzeki Dunaju. Na lat 30 przed Chr. ze światowładnéj rzeczypospolitéj rzymskiéj stało się cesarstwo Rzymskie, które w 395 r. przed nar. Chr. podzieliło się na cesarstwo Rzymskie wschodnie i na cesarstwo Rzymskie zachodnie czyli Bizantyjskie. Pierwsze uległszy strasznemu zniszczeniu przez Hunnów i Gotów upadło w r. 476. Na ruinach jego szeroko się rozsiadła dzicz Germańska. Najprzód Herulowie, potém Ostrogoci, a po nich Longobardowie stawali się władcami Włoch północnych. Przy końcu wieku VIII Karol W. władca Franków obalił państwo Longobardów, koronował się cesarzem Rzymskim i Włochy wcielił do swego państwa Franków. W X wieku (962 r.) Otto W. król Niemiecki, koronował się cesarzem Rzymskim i królem Włoskim, odtąd Włosi przeszli pod władzę Niemców. Po trzystu latach oporu i walki, przy pomocy stolicy Apostolskiéj zdołali pozbyć się Niemców. Z większych miast włoskich, wzbogaconych przez handel, podczas wojen Krzyżowych potworzyły się rzeczypospolite: Medyolan, Genua, Florencya, Piza, Wenecya. Na południu utworzyło się królestwo Normandzkie, we środku spotężniało Państwo Kościelne, a na północy nabrało znaczenia księztwo Sabaudzkie. Oprócz Wenecyi i Genui, które utrzymały rząd republikański, w innych rzeczach pospolitych okazały się panujące domy książęce, a gdy te wygasły, znaczna część Włoch znowu uległa Niemcom, pod przemożnym wpływem Austryi. Usiłowania w r. 1848 na niczém spełzły; lecz owocem z 1859 roku jest zjednoczenie Włoch pod berłem monarchy Włocha, i szczerze dbającego o pomyślność Włochów.

Kraje i Miasta w królestwie Włoskiém.

1) **Państwo Sardyńskie**, które składa się z wyspy **Sardynii**, tworzącéj królestwo **Sardyńskie**, i z posiadłości Sardyńskich na stałym lądzie Włoch.

Główna rzeka *Po* (Padus) ma źródła pod górą Viso w Sabaudyi, płynie na wschód, i kilkoma odnogami wlewa się do zatoki Weneckiéj, z południa przybiera *Tanaro* i *Trebiię*; z północy: *Tesinę* czyli *Tycynę*,, *Addę*, *Oglio* (wym. Olio), *Mincio* (wym. Minczio), rzeki będące odpływem jezior: *Lago Magiore* (wym. Madżiore), *Como* i *Garda*.

Wyspa Sardynia, od któréj poszło nazwisko królestwa Sardyńskiego, przedstawia krainę nader górzystą i nieurodzajną, liczy 600,000 mieszk. pogrążonych w ciemnocie i na wzór Korsykanów, utrzymujących prawo zemsty (vendetta).

Cagliari (wym. Kaliari); m. głów., port i uniwersytet, 28,000 m.

Sassari, 23,000 mieszk. uniwersytet.

Posiadłości Sardyńskie na stałym lądzie obejmują:

a) **Księztwo Piemontu**, liczące 2,000,000 mieszk.

Turyn nad rzeką Po, był tymczasową stolicą królestwa Włoskiego, 207,000 mieszk., ma uniwersytet i fabryki aksamitu i materyi jedwabnych.

b) **Ks. Montferatu**, 200 tys. mieszk., z m. gł. *Casale* nad rz. Po.

c) **Ks. Genueńskie**, starożytna *Ligurya*, a w wiekach średnich znakomita rzeczpospolita Genueńska, zajmuje wązki pas ziemi nad zatoką Genueńską i liczy 600 tys. mieszk.

Genua m. głów. w postaci amfiteatru zbudowane na pochyłości gór. warowny port wojenny i kupiecki, warsztaty okrętów, fabryki aksamitu i jedwabiów i obszerny handel, 130 tys. mieszk.

d) **Ks. Medjolańskie**, gdzie jest:

Alessandrya nad rz. Tanaro, 27 tys. mieszk., potężna warownia; nieopodal od Alessandryi leży.

Marengo, miasteczko pamiętne zwycięztwem Bonapartego nad Austryakami w 1800 r.

Lombardya, leży pomiędzy rzekami Ticino i Mincio, liczy 2 milj. ludności, jest najurodzajniejszą częścią Włoch: mieszkańcy najwięcéj się trudnią jedwabnictwem. Miasta w Lombardyi są:

Mediolan (Majland, Milano), nad kanałem łączącym Tycynę z Adygą, stolica Lombardyi, 201 tys. mieszk. Tu jest wspaniały kościół katedralny z marmuru białego i obszerny teatr Della Scala. Koléj żelazna z Mediolanu przez Pawią, Piacencę (Piaczencę), Parmę, Reggio (Reddżio), Modenę Bolonią idzie do Ankony portu nad m. Adryatyckiém. Druga koléj żelazna idzie do Allessandryi, a ztąd można udać się na północ do Turynu lub na południe do Genui, bo z Turynu przez Alessandryę idzie koléj żelazna do Genui.

Brescia (Breszczia), 38 tys. mieszk., sławna fabryka broni.

Bergamo, 25 tys. mieszk., fabryki tkanin jedwabnych, miejsce rodzinne Torkwata Tassa, autora Jerozolimy wyzwolonéj.

Pawia, nad Tycyną, 30 tys. mieszk. ma uniwersytet.

Cremona, nad rz. Po, 30 tys. mieszk., warownia, słynny instytut muzyczny, fabryki strun i skrzypców.

Lodi, nad Addą, 20 tys. mieszk. W okolicy wyrabiają sławne séry parmezańskie.

Komo, nad jeziorem t. n.

Nad jeziorom Lago-Madżiore leżą piękne wyspy Boromeusza, Na północy Lombardyi pomiędzy górami pokrytemi wiecznym śniegiem, jest obszerna dolina Valtelina, przez którą przechodzą drogi przez Alpy Retyjskie.

Zmiany polityczne.

Księstwo Sabaudyi, Królestwo Sardyńskie, Królestwo Włoskie.

W stronie północno-zachodniéj Włoch, ze szczątków królestwa Burgundzkiego, utworzyło się hrabstwo Sabaudzkie. Na początku wieku XI Bartold stał się udzielnym hrabią. Jego następcy przez powolność dla cesarzów, przez związki małżeńskie, przez kupno i zamianę, znacznie powiększyli swoją posiadłość. Amadeusz IV w 1383 r. ogłosił niepodzielność swego hrabstwa, z którém w roku 1399 połączyło się hrabstwo Nizza. W 1416 roku hrabia Amadeusz VII od cesarza Zygmunta otrzymał tytuł księcia Sabaudzkiego, i nabył Piemont w 1418 r. Wiktor Amadeusz II, mający udział w wojnie o następstwo tronu hiszpańskiego pozyskał w 1703 roku Montferat i część księstwa Medyiolańskiego; w 1714 r. dano mu Sycylię z tytułem króla Sardyńskiego. W skutek rewolucyi francuskiéj i zaborów jakie poczynił Napoleon I, królestwo Sardyńskie rozerwało się i upadło. Kongres wiedeński w 1815 roku znowu je wskrzesił i powiększył przyłączeniem rzeczypospolitéj genueńskiéj.

Było-to jedyne państwo we Włoszech, wolne od obcego wpływu. W roku 1848 zaprowadziło u siebie rząd reprezentacyjny i stało na czele usiłujących wydobyć Włochy z pod wpływu Austryi ale Austrya na ten raz przemogła. W 10 lat późniéj Sardynia przy pomocy Francyi pokonała Austrję, otrzymała od niéj Lombardyą w 1859 r. W tymże czasie Parma, Modena, Toskania, posiadłości papiezkie, a w końcu Sycylia i Neapol poddały się królowi Sardyńskiemu, poczém ten przybrał tytuł króla Włoskiego, ale Sabaudia i Nizza odeszły do Francyi.

Do Królestwa Włoskiego należą:

II. **Ks. Parmeńskie**, liczy 250 tys. mieszk., rzeką Po oddziela się od Lombardyi.

Parma nad rzeką t. n. m. gł. 47 tys. mieszk. Tu jest najwię-

kszy teatr w Europie, mogący w sobie pomieścić 15 tys. widzów; cytadella.

Piacenza (wym. Piaczenca), cytadella nad rz. Po, 39 tysięcy mieszkańców.

Gwastala, miasto warowne, 5 tys. mieszk.

III. **Ks. Modeńskie**, leży na południu Lombardyi i styka się z morzem Śródziemném; liczy 600 tys. mieszk.

Modena, z miastem gł. 32 tys. mieszk. Dla ochrony od upałów ma kryte chodniki.

Reggio (wym. Redżio), 50 tys. mieszk.

Niedaleko tego zamku widać rozwaliny zamku *Canossa*, na podwórzu którego cesarz Henryk IV, w kornéj postaci przez trzy dni błagał Grzegorza VII papieża o zdjęcie klątwy, 1077 r.

Carrara nieopodal od morza, łomy marmuru słynnego z białości.

IV. Wielkie **Ks. Toskańskie** (starożytna Etrurya), leży nad morzem Toskańskiém czyli Tyrreńskiem; z innych stron otoczona Państwem Kościelném, Parmą i Modeną; liczy 1,800,000 mieszk.

Florencya nad Arno, jedno z najpiękniejszych miast w świecie, 167 tys. mieszk.; akademia rzeźbiarstwa i malarstwa, liczny zbiór posągów, pomiędzy któremi jest Wenus Medycejska. Tu się urodzili: Dante, Boccacio (Bokaczio), Machiaveli, Michał Angelo (Andżelo), Americo Vespuzzi, Leonardo da Vinci (Vinczy) i inni.

Liworno, wolny port, 98 tys. mieszk.

Pisa nad Arno 50 tys. mieszk.

Sienna, 22 tys. mieszk., uniwersytet.

Oba te miasta, zachowały tylko cień dawnéj swojéj świetności.

Lukka prowadzi handel oliwą, 68 tys. mieszk.

Wyspa *Elba*, pamiętna pobytem Napoleona I, cesarza Francuzów w 1814 r.

V. **Królestwo Weneckie** leży pomiędzy Lombardyą, Tyrolem Illiryą, i m. Adrj., ma półtrzecia miljona ludności.

Wenecya (Venedig, Venise), naprzeciw ujścia rzeki Brenty, zbudowana na (136) wysepkach morza Adry. połączonych mostami (400); zdala wydaje się być pływającém miastem. Zamiast ulic są tu kanały, po których pływają łodziami czarnemi (gondolami). W wiekach średnich Wenecya tworzyła potężną rzeczpospolitę, była punktem środkowym handlu morskiego całego świata, posiadała liczne fabryki i liczyła 400,000 mieszk., których obecnie ma tylko 120,000. Z budowli zasługuje tu na uwagę kościół Św. Marka i pa-

łac dożów, dawnych rządców rzeczypospolitéj Weneckiéj. Wenecya w roku 1866 dobrowolnie została ustąpioną Francyi, która oddała ją także dobrowolnie Włochom.

Padwa (Padua), 66 tys. mieszk., ma uniwersytet przez koléj żelazną łączy się z Wenecyą.

Vicenza (wym. Wiczenca), 33 tys. mieszk.

Niedaleko miasta Udino, leży wieś *Campo-Formio* pamiętna traktatem pomiędzy Francyą i Austryą w roku 1797.

Werona nad Adygą (Etsch), 67,000 mieszk., potężna warownia i szczątki amfiteatru rzymskiego, w którym mogło się pomieścić 22,000 widzów.

Mantua wśród błot i nad jeziorem, przez które przechodzi rzeka Minczjo, potężna warownia, do któréj prowadzą tylko dwie drogi; 30 tys. mieszk. W blizkości we wsi Pietoli urodził się Wirgiliusz, poeta łaciński, autor Enejdy.

Peschiera (Wym. Peskiera) przy wyjściu rzeczki Minczjo z jez. Garda, twierdza, 2 tys. mieszk.

Palma nuova twierdza, 3 tys. mieszk.

Cztery te warownie: Verona, Mantua, Peschiera i Palma-nuowa tworzą tak nazwany czworobok fortec, uważany za niezdobyty.

Willa Franca niedaleko Mantui, pamiętna traktatem, na mocy którego Austrya w 1859 r. odstąpiła Lombardyę królowi Włoch.

VI. **Państwo Kościelne**, leży pomiędzy m. Śródziemném i Adryatyckiém, na północy styka się z Lombardyą i Wenecyą, na południe z Neapolem, ma 808 mil kwadr. rozległości, 3 miljony ludności. Dzieliło się na pięć legacyi i 10 delegacji.

Legacye na zachodzie były:

1) **Komorka** rzymska, a w niéj:

Rzym (Roma) nad Tybrem, na siedmiu pagórkach zbudowany, był niegdyś władcą świata starożytnego; liczył 3 miljony ludności, teraz ma zaledwie 220 tys., jest od r. 1871 stolicą Włoch i rezydencyą papieża. Z pomiędzy 326 kościołów godzien jest podziwienia kościół Św. Piotra, najwspanialszy w całym świecie chrześciańskim. Przed nim stoi obelisk, jeszcze przez Rzymian sprowadzony z Egiptu. W kościele Św. Jana Laterańskiego koronują się papieże. Na jednym z siemiu pagórków stoi pałac Watykański rezydencjonalny papieża. Obok niego stoi zamek Św. Anioła, dawny Kapitol, zawiera dziś zbiór posągów i obrazów. Dawny Pantheon, dziś Rotonda, poświęcony pamięci wielkich ludzi. W Rzymie już

daje się czuć latem nieznośnie gorący wiatr Siroko. W okolicy Rzymu leżą: Tivoli z pięknym wodospadem, Frascati (starożytne Tusculum) z rozwalinami domu Cycerona, i Albano letnie mieszkanie bogatych Rzymian.

Ostia przy ujściu Tybru i na początku błot Pontyjskich, z których powstają zaraźliwe wyziewy.

Civitta-Vecchia (wym. Czywita-Wekia), warownia i wolny port nad morzem Toskańskiém, 10 tys. mieszk.

Viterbo miasto pomniejsze.

2. **Umbrya** z miastem głównem:

Perugia (wym. Perudżia), nad jeziorem t. n. w starożytności Trazymeńskiém zwaném, 15 tys. mieszk.

Rietti i *Spoletto* miasta pomniejsze.

3. **Kampania**, leży na samém południu Państwa Kościelnego i błotami Pontyjskiemi oddziela od morza Śródziemnego.

Benevento, leży w obrębie państwa Neapolitańskiego, 24 tysięcy mieszkańców.

Legacye wschodnie czyli nad m. Adryatyckiém.

4. **Romania** licząca przeszło 809 tys. mieszk., najpierwsza w roku 1859 oderwała się od państwa Kościelnego.

Miasta znaczniejsze są:

Bolonia (Bononia), miasto gł., 116 tys. mieszk., leży w bardzo żyznéj okolicy, ztąd nazwa *grassa*, tłusta; ma mnóstwo wspaniałych kościołów, sławny i starożytny uniwersytet i sławną galeryę obrazów. Do roku 1511 była-to rzeczpospolita bonońska.

Ferrara nad odnogą rzeki Po, w okolicy bagnistéj 72 tysięcy mieszk., uniwersytet i cytadella.

Tu jest grób Aryosta, poety włoskiego.

Ravenna o milę od morza Adryat., 59 tys. mieszk.

Faenza, fabryka fajansu, któru od tego miasta otrzymała swoje nazwisko, 20 tys. mieszk.

Rimini i *Forti*, też mają po 20 tys. mieszk.

5. **Marchia**, leży na południu Romanii, w niéj:

Ankona nad morzem Adryat., port, 32 tys. mieszk.

Macerata i *Urbino*, ojczyzna Rafaela, miasta pomniejsze mają po 20 tys. mieszk.

Loretto, 7 tysięcy mieszk. z cudownym obrazem Najświętszéj Panny i z najbogatszym klasztorem we Włoszech.

VII. Rzplita **Święto Maryjska** zostaje pod opieką papieża. Składa się tylko z jednego miasta San-Marino mającego 5 tysięcy mieszk.

i czterech wsi. Rozległość 1 mila kwadr. Ludność 8 tysięcy mieszkańców.

VIII. Królestwo **Neapolitańskie** czyli **Obojga Sycylii,** zajmuje południową część półwyspu Apenińskiego i wyspę Sycylię. Ludność 8,400,000. Z tych 2 miliony przypada na Sycylię.

We względzie historycznym, królestwo Neapolitańskie dzieli się na krainy: **Abruzzo** na północy, **Kampanię** na zachodzie, **Apulię** na wschodzie, **Kalabryę** na południu.

Normandowie francuzcy, pokonawszy Greków i Arabów, osiedli tu w X wieku i założyli państwo, któremu papieże w XII wieku nadali tytuł Królestwa Obojga Sycylii i uczynili je podporą swéj Apostolskiéj stolicy. Po wygaśnięciu dynastyi Normańskiéj a potém Szwabskiéj i Andegaweńskiéj, Neapol i Sycylia należały do Hiszpanii od początku XV wieku do 1713 r. Odtąd do Austryi. W 1759 r. linia młodsza Burbonów hiszpańskich osiadła na tronie królestwa Obojga Sycylii. W 1866 r. w osobie Franciszka II, musiała ztąd ustąpić, a Neapol i Sycylia weszły w skład królestwa Włoskiego.

W Kampanii.

Neapol nad zatoką i niedaleko Wezuwiusza, 450 tysięcy mieszk. pomiędzy którymi jest 80 tys. mieszk. tak nazwanych lazzaroni, czyli biedaków, niemających żadnych własności, żadnego zamieszkania i utrzymujących się tylko z żebraniny i robienia małych przysług; tłumy ich tułają się i po całym kraju. Domy w Neapolu mają płaskie dachy, na których mieszkańcy publicznie pracują, a wieczorem używają chłodu.

W bliskości Neapolu znajdują się rozwaliny odkrytych w ziemi miast *Herkulanum* i *Pompei*, które w 79 r. po Chrystusie, w czasie wybuchu Wezuwiusza zostały zalane lawą i zasypane popiołem.

Gaeta, *Salerno*, *Amalfi*, *Kastel-A-Mare* miasta nadmorskie, *Kapua* nad Volturno, pamiętna tém, że tu zniewieściało wojsko Annibala.

W Abruzzo.

Akwila miasto główne, 14 tysięcy mieszk.

W Apulii.

Lecce (wym. Lekcze), najludniejsze po Neapolu, 22 tys. mieszk., niedaleko m. Adryatyckiego.

Foggia (wym. Fodżia), *Tarento* i *Gallipoli* miasta znaczniejsze.

W Kalabryi.

Reggio (wym. Redżio) nad cieśniną Messyńską, 16 tysięcy mieszkańców.

Na wyspie Sycylii.

Palermo m. gł., 180 tys. mieszk., ma uniwersytet, port warowny, ztąd wywożą nadzwyczajną ilość pomarańcz, manny, najlepszego szafranu i lukrecyi.

Messyna nad cieśn. Messyńską, 70 tys. mieszk.

Tu jest skała *Scylla*, a na drugiéj stronie cieśniny wir morski *Charybda*, straszne dla żeglarzy starożytnych.

Katanea u stóp góry Etny, 84 tys. mieszk., ma wyborny port.

Syrakuza, port, 22 tys. mieszk.

Girgenti (wym. Dżyrdżenty), starożytny Agrygent, 21 tysięcy mieszkańców.

Trapani, port warowny.

Ludność 26½ milionów samych prawie Włochów. Rozległości 5,376 mil kw., klimat tutejszy uważa się za najprzyjemniejszy w całéj Europie, tylko na północy w czasie dwumiesięcznéj zimy spada śnieg obfity i mróz dochodzi do — 10° R. Lecz zacząwszy od Neapolu, śnieg natychmiast po spadnięciu ginie. Daléj ku południowi nie ma już ani śniegu, ani lodu, ciągle trwa zieloność, za to w czasie lata daje się czuć upał nieznośny, tém bardziéj, że przez dwa tygodnie wciąż wieje duszący wiatr zwany Sirocco. Prócz tego w wielu miejscach znajdujące się błota, jak np. Pontyjskie na zachodnim brzegu państwa Kościelnego, wydają szkodliwe wyziewy i mieszkańcy tych okolic są ciągle trapieni przez febrę. Wegetacya we Włoszech nadzwyczaj bujna. W wielu miejscach zbierają trzy razy do roku zboże, a pięć razy koszą trawę. Pszenica, kukurydza i ryż są tu najpospolitsze gatunki zboża. Drzewa oliwne, migdałowe i winne latorośle wydają obfite i wyborne owoce. Drzewa pomarańczowe, cytrynowe i figowe rosną dziko po lasach. W całych Włoszech, a szczególniéj na górach Apenińskich, kasztany słodkie, zastępują niedostatek chleba. W państwie Sardyńskiém i Lombardzko-Weneckiém kwitnie rolnictwo, przemysł i nauki; inne kraje przedstawiają smutny widok opuszczenia i niedbalstwa. Mie-

szkańcy po większéj części pędzą życie w próżniactwie i nędzy. Nic nie robić (Far-niente) jest dla nich największą przyjemnością Sztuki piękne: malarstwo, rzeźbiarstwo i architekturę powziąwszy od Greków, Włosi doprowadzili do pierwszego stopnia udoskonalenia. Przytém celują w muzyce i śpiewie i mają najlepsze opery. Pod wpływem Medyceuszów, nauki w wiekach średnich odrodziły się najprzód we Włoszech. W 15 i 16 wieku młodzież chciwa nauki, ze wszystkich krajów europejskich, a szczególniéj z Polski udawała się do uniwersytetów w Padwie i Bolonii i teraz kto się chce wydoskonalić w malarstwie i rzeźbiarstwie, udaje się do Rzymu i Florencyi.

Wyspa **Malta,** od 1801 roku posiadłość angielska, przedtém kawalerów maltańskich.

La Valetta miasto główne Malty, wyborny port, warownia.

Półwysep Bałkański.

Graniczy na północ z Austryą i Rossyą, z innych stron oblany wodami: morzem Czarném, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanelską, morzem Egejskiém, Śródziemném i Adryatyckiém.

Półwysep Bałkański w różnych kierunkach jest przerznięty górami. Z tych znaczniejsze na zachodzie nieopodal od brzegów morza Adryatyckiego, ciągną się pod nazwiskiem gór Dynarskich, Czar-Daga i Pindy. Od Czardaga aż do morza Czarnego idą Bałkany.

Przez nie jest kilka przejść; z tych Szypka stała się pamiętną przejściem wojsk rossyjskich przez Bałkany w 1877 r.

Z pomiędzy szczytów, górnych: Czar-Dag wysoki jest na 3,500 stóp (około wiorsty) i Olymp, siedlisko bogów starożytnéj Grecyi, wysoki na 8,750 stóp (około półtrzeciéj wiorsty).

Rozległość półwyspu Bałkańskiego 11 tys. mil kwadr., ludność 17,000,000. Z tych 7,000,000 Słowian, 4,000,000 Rumunów. Turków rodowitych (Ottomanów) 2,000,000, tyleż rodowitych Greków (2 miliony), Albańczyków 1½ mil. Resztę ludności składają: Ormianie, Cygani, Żydzi, Tatarzy i Czerkiesi.

Wyznawców religii chrześciańskiéj jest pół-dwunasta miliona, Mahometan półpięta miliona.

Pod względem politycznym półwysep Bałkański w skutek wojny rossyjsko-tureckiéj i uchwał kongresu berlińskiego w 1878 roku,

uległ wielkim zmianom, i obecnie mieszczą się na nim państwa: na lewym, czyli północnym brzegu Dunaju, Rumunia, na południu Dunaju aż do Bałkanów Bulgarya, na południu Bałkanów aż do morza Egejskiego Turcya Europejska, na południu Turcyi leży Grecya; na północy Grecyi pobrzeże Adryatyckie zajmuje górzysta kraina Albania, z nią na północy graniczy Czarnogorze (Montenegro). Na północy Czarnogórza leży Hercegowina i Bośnia. Pomiędzy Bośnią i Bulgaryą mieści się Serbia i północną granicą opiera się o Dunaj i wpadającą do niego rzekę Sawę.

1. **Rumunia** obejmuje obecnie dawniejszą Mołdawię, czyli Multany i Wołoszczyznę i tworzy na mocy traktatu berlińskiego z 1878 r. oddzielne państwo, zawarte pomiędzy Karpatami, Prutem i Dunajem.

Do Rumunii należy jeszcze półwysep Dobrudża, czyli część Bulgaryi pomiędzy ujściem Dunaju i morzem Czarném.

Rozległość Rumunii 2,290 mil kw., z tych na Dobrudżę przypada 240 mil kw. Ludność 5,110,000.

Mołdawia i Wołoszczyzna zaludnione były przez osady rzymskie i dla tego Mołdawianie mówią językiem tworzącym mięszaninę wyrazów łacińskich ze słowiańskiemi. Oba te kraje do roku 1829 czyli traktatu adryanopolskiego zostawały pod panowaniem tureckiem, później tylko pod zwierzchnictwem Turcyi, a obecnie od r. 1878 tworzą oddzielne księztwo nazwane Rumunią.

Jassy, nieopodal od rzeki Pruta, miasto gł. Mołdawii, 100,000 mieszkańców.

Galacz, nad Dunajem, miasto wielce handlowe.

Bukareszt nad Dąbrowicą, stolica Rumunii, 150 tysięcy mieszkańców.

Brała, *Dżurdżewo*, *Siennica* i *Kalafat* leżą nad Dunajem.

Krajewo, miasto główne małéj Wołoszczyzny.

W Dobrudży, krainie górzystéj i błotnéj, znaczniejsze miasta są: *Tulcza*, *Czerna* i *Czernawoda*.

2. **Bulgarya**, graniczy na północ z Dunajem i Dobrudżą, na wschód z morzem Czarném, na zachód z Serbią, a na południu góry Bałkany oddzielają ją od Bulgaryi południowéj, zostającéj pod panowaniem tureckiém.

Bulgarya, zamieszkana przez Słowian-Bulgarów, do wojny rossyjsko-tureckiéj, czyli do 1877 r. doznawała najokropniejszego ucisku pod rządem tureckim. Oswobodzona orężem rossyjskim tworzy obe-

cnie księztwo, i na mocy kongresu berlińskiego z 1878 r. zostaje tylko pod zwierzchnictwem Turcyi i płaci jéj haracz.

Rozległość Bulgaryi 1,150 mil kw., ludność 1,700,000; z tych trzecia prawie część przypada na Mahometan.

Silistrya, *Ruszczuk*, *Szystowa*, *Nikopoli*, *Widdin* miasta warowne nad Dunajem.

Szumla, warownia w górach, na drodze wiodącéj przez Bałkany.

Warna, twierdza i port nad morzem Czarném. Tu poległ Władysław Warneńczyk król Polski i Węgierski w 1444 r. Od Warny do Ruszczuku idzie koléj żelazna.

Sofia, miasto główne Bulgaryi, 30,000 mieszk.

Plewna, warownia na południu Nikopolisu, pamiętna kilkomiesięcznem oblężeniem i wzięciem przez Rossyan w niewolę wojska tureckiego w 1877 r.

Szypka, pamiętna w tymże roku przejściem Rossyan przez góry Bałkańskie.

Tyrnawa, na południu Szystowy, miejsce naczelnego zarządu Bulgaryi.

3. **Turcya Europejska**, zajmuje środek półwyspu Bałkańskiego, ma 3,870 mil kw. przestrzeni i półsiódma miliona ludności, i składa się z Rumelii, Macedonii, Tessalii i Albanii.

a) Rumelia rozciąga się od gór Bałkańskich aż do morza Marmora, cieśniny Dardanelskiéj i morza Egejskiego.

Północna jéj część pod nazwiskiem Rumelii Wschodniéj, czyli Bulgaryi południowéj, mająca 630 mil kw. przestrzeni i milion mieszkańców, po największéj części Bulgarów, zostaje na mocy traktatu berlińskiego pod panowaniem Turcyi, ale pod zarządem chrześciańskiego gubernatora. W niéj są miasta: *Adryanopol* 100 tys. mieszk. i *Filipopol* 40 tys. mieszk, oba leżą nad rzeką Marycą i koleją żelazną łączą się z Konstantynopolem.

Burgas, port nad morzem Czarném, zkąd przeprawa do Odessy.

W Rumelii południowéj, czyli Tracyi:

Konstantynopol (po turecku Stambuł, po słowiańsku Carogród), leży nad cieśniną Konstantynopolską, czyli Bosforem, stolica państwa Ottomańskiego, należy do największych i najdawniejszych miast w Europie, liczy przeszło milion ludności, a w jego porcie 1,200 okrętów może się pomieścić.

Na przedmieściu Galata mieszkają kupcy chrześciańscy, na przedmieściu Pera posłowie dworów europejskich. Oba te przed-

mieścia są zbudowane po większéj części po europejsku, a reszta miasta ma ulice wązkie, niebrukowane i pełne nieczystości.

Z budowli zasługują na uwagę: Seraj, czyli pałac Sułtański, opasany murem, wśród niego jest wiele ogrodów i gmachów.

Główne wejście do niego nazywa się wysoką perłą, ztąd poszło nazwisko Porty Ottomańskiéj. Z pomiędzy wszystkich gmachów najwspanialszy jest meczet: Aja-Sofia, dawny kościół Św. Zofii, jeszcze przez cesarza Justyniana zbudowany.

Selimbria i *Rodosto*, miasta nad morzem Marmora. Tamże i *Galipoli*.

Dla obrony cieśniny Dardanelskiéj po obu jéj stronach wznoszą się zamki warowne.

b) W Macedonii, czyli na półwyspie Chalcedońskim:

Saloníka czyli Salun nad zatoką Salonicką, port, 100 tysięcy mieszk. Tu jest mnóstwo Żydów, którzy wyrabiają pyszne kobierce tureckie i mają wyższą szkołę.

Seres nad Strymonem, 30 tys. mieszk., prowadzi handel bawełną, tytuniem tureckim i zbożem.

Na trójzębnym półwyspie Chalcedońskim w stronie wschodnio-południowéj leży góra Athos, czyli święta, pokryta kaplicami i klasztorami, gdzie żyje około 8 tysięcy Zakonników, Greków i Słowian i rządzi się niezależnie od Turków.

c) W Tessalii położonéj na północy Grecyi, otoczonéj górami i najżyźniejszemi krajami tureckiemi: (tu jest starożytna dolina Tempe, przez którą płynie rzeka Peneos).

Larissa (po turecku Jeniszer) nad Salambryą, miasto główne Tessalii.

Farsalia, pamiętna tém, że tu Juliusz Cezar pokonał Pompejusza i został panem światowładnéj Rzeczypospolitéj Rzymskiéj.

d) Albania, czyli kraj Arnantów, leży pomiędzy grzbietem gór Helleńskich a morzem Jońskiém i Adryatyckiém. Północna jéj część nazywała się w starożytności Illiryą a południowa Epirem.

Mieszkańcy Albańczycy, czyli Arnauci, żyją po większéj części w stanie dzikości.

Jedynem prawem u nich jest zemsta (Vendeta). Niektórzy tylko wyznają religię mahometańską. Trudnią się głównie pasterstwem, rozbojem i wojną; są prawie niezależni od władzy tureckiéj.

Skutari, miasto największe w Albanii.

Durazzo (w starożytności Dyrrachium), nad morzem Adryatyckiém, miejsce przeprawy morskiéj z Grecyi do Brunduzyum we Włoszech.

Janina i warownia *Preweza.*

Turcy w 1453 roku zdobyli Konstantynopol i na ruinach Cesarstwa Wschodniego czyli Greckiego założyli swoje panowanie. Wszelką posiadłość ziemską odjęli chrześcianom i stali się nieznośnemi ich ciemiężcami. Przez swoją dziką odwagę długo byli strasznemi dla ościennych państw europejskich; lecz w miarę wzrastającéj oświaty europejskiéj — ciemni i fanatyczni Turcy tracili swoje znaczenie a uciemiężeni przez nich Chrześcianie sprawili to, że Europa wzięła się do obrony uciemiężonych i Turcya ostatecznie pokonana w 1877 r. przez Rossyę—uległa rozbiorowi i zachowała tylko cień dawnéj swéj potęgi w Europie.

Pod takim rządem, jakim był rząd turecki, uprawa ziemi została zaniedbaną, rękodzieła i handel stały na bardzo nizkim stopniu. Z płodów najobfitsze są: wino, ryż, kukurydza, tytuń, opium, jedwab', pomarańcze, oliwa i t. p.

Pod zwierzchnictwem Turcyi zostaje *Egipt*, *Tripolis* i *Tunis* w Afryce.

Do niéj należą także liczne wyspy na morzu Śródziemném. Z tych największa jest *Kandya*, starożytna *Kreta* z miastem gł. *Kuma* (po turecku Chama), w starożytności Cydonia.

Wyspa *Cypr*, mająca 173 mil kw. przestrzeni i 150 tys. mieszk. z miastem gł. *Nikosia;* przeszła obecnie pod panowanie Anglików.

4. **Grecya** (królestwo), leży na południu Albanii (Epiru) i Tessalii, od których oddzielona jest górami; z innych stron oblana jest wodami morza Jońskiego, Śródziemnego i Archipelagu, czyli morza Egejskiego.

Dzisiejsi Grecy są potomkami owych sławnych w starożytności Greków, którzy zajmowali wielką część półwyspu Bałkańskiego i dzielili się na tyle rzeczpospolitych, ile było znaczniejszych miast w Grecyi. Po wielu przemianach i zburzeniach dostali się Grecy pod władzę Rzymian, około 120 r. przed Chrystusem. W 400 lat po Chrystusie utworzyło się tu wschodnie imperyum Rzymskie, czyli Bizantyńskie, obejmujące cały półwysep Bałkański i kraje w Azyi i Afryce, obecnie należące do Turcyi. W 1453 r. Turcy zdobyli Konstantynopol, owładnęli wszystkiemi posiadłościami imperyum w Europie i za Europą i utworzyli groźne dla Chrześcian państwo Ottomańskie. Pod władzą Turków Grecy zostawali przeszło 350 lat, czyli

do r. 1821, kiedy rozpoczęli z niemi uporczywą 8 lat trwającą walkę, aż wreszcie wsparci przez Rossyę, Anglię i Francyę pozbyli się jarzma niewiernych i utworzyli udzielne królestwo, na tron którego wyniesiony został Otto, ks. Bawarski. Obecnie panuje Jerzy, syn króla Duńskiego.

Ludność Grecyi 1,458,000 Greków, a w części i Słowian. Kraj ten we względzie zarządu dzieli się na okręgi (nomai) i powiaty (eparchije), we względzie historycznym, na Liwadyę na północy, i Moreę, czyli Poloponez na południu. Obie te części łączy międzymorze Korynckie.

Ateny w Liwadyi, m. st., 48 tys. mieszk., port i uniwersytet.

Lepanto, port nad odnogą Lepancką.

Missolungi, nad odnogą Patras.

Nauplia, czyli *Napali di Romania*, w Morei.

Mistra, o milę odległa od starożytnéj Sparty.

Nawaryn, teraz *Pilos*, pamiętny bitwą morską w 1827 r.

Koron, port i warownia.

Wyspy Greckie:

Eubea, dawniéj *Negropont*, największa z wysp greckich, przez most łączy się z lądem.

Syra z miastem Hermopolis, największém w Grecyi, mającém przeszło 30 tys. mieszk., najlepiéj zaludniona, środek żeglugi i handlu greckiego. *Paros*, słynna z marmuru.

Spezzia i *Egina* zamiesekane przez najbieglejszych żeglarzy w Grecyi.

Wyspy Jońskie:

Liczą 220 tys. ludności i składają się z siedmiu wysp, które należą do najrozkoszniejszych i najbogatszych w Europie. Z nich: *Korfu*, *Pakso*, *Santa-Maura*, *Itaka*, czyli *Teki*, ojczyzna Ulissesa, *Zante* najurodzajniejsza i *Cefalonia* największa, leżą na morzu Jońskiém na zachód Grecyi. *Cerigo* (wym. Czerigo), na południu Grecyi na morzu Śródziemném. Do r. 1862 zostawały pod opieką W. Brytanii i pod imieniem rzeczpospolitéj Jońskiéj, od tego zaś roku należą do Grecyi.

Korfu m. gł. na wyspie t. n., 22 tys. mieszk., uniwersytet.

Oprócz tych, jest jeszcze wiele innych wysp, które wydają najsłodsze wino, rodzynki i owoce południowe.

Grecya powinnaby jeszcze otrzymać od Turcyi *Epir* i *Tessalię*, czyli około 200 mil kw. i 300 tys. ludn. wskutek dobrowolnych układów z Turcyą, czego ta ostatnia dotąd jeszcze nie dopełniła.

5. **Czarnogórze** czyli **Montenegro** (księztwo), leży pomiędzy Albanią i Hercegowiną, przedstawia krainę górzystą i nieurodzajną, lecz zamieszkaną przez lud dzielnych Słowian, którzy zdołali oprzéć się potędze tureckiéj i zachować swoją niezależność. W skutek ostatnich powodzeń swego oręża w wojnie z Turkami, Czarnogórcy rozszerzyli prawie w dwójnasób swój kraj i obecnie do nich należy 158 m. kw. powierzchni i 22 tys. ludności. Zdobyli na Turkach miasta: *Żabliak*, *Podgorycę* (8 tys. mieszk.), *Zetę*, *Spuż* i Port *Antiwari*.

Cetynia, m. gł. i rezydencya księcia Mikołaja.

6. **Bośnia** i **Hercegowina** leżą na północy Czarnogórza i sięgają aż do rzeki Sawy, wpadającéj do Dunaju; na zachodzie oddzielone są górami od Dalmacyi, a na wschodzie graniczą z Serbią.

Rozległość 980 mil kw., ludności 1,200,000, z któréj przypada 750,000 na Greków-katolików, 120,000 na rzymsko-katolików, a reszta wyznaje mahometańską wiarę.

Bośnia i Hercegowina po uporczywéj trzechletniéj walce z Turkami, wskutek traktatu berlińskiego przeszły pod zarząd Austryi.

Serajewo (Bosna-Seraj), nad rz. Bosną, największe miasto w Bośnii, liczy około 90 tys. mieszk.

Mostar, nad r. Narentą, 20 tys. mieszk., miasto główne Hercegowiny, która leży na zachodzie Bośnii, od pobrzeża Adryatyckiego oddzielona górami Dynarskiemi.

Trawnik—cytadela, *Nowi*, *Banialuka*, *Gacko*, *Sienica*, *Nowy-Bazar*, *Wyszogród*—miasta pomniejsze w Bośnii.

7. **Serbia** leży pomiędzy Bośnią i Bulgaryą; północną granicą opiera się o Dunaj i wpadającą w niego rz. Sawę. Inne rzeki tu są: *Drina*, która z południa płynie na północ na zachodniéj granicy wpada do Sawy; *Morawa*, która na wschodniéj granicy płynie z południa na północ i wlewa się do Dunaju.

Serbia (księztwo) po traktacie berlińskim liczy około 1,650,000 mieszk. na przestrzeni 993 mil kw.

Belgrad (Białogród) przy ujściu Sawy do Dunaju, 40 t. mieszk. stolica Serbii. Na przeciwległym brzegu Sawy leży Semlin, miasto austryackie. W Belgradzie jest uniwersytet.

Kruszewac nad Morawą, miasto warowne. *Kragujewacz* 10 tys. mieszk. druga rezydencya panującego. *Semendria* m. warowne nad Dunajem. *Aleksinacz* nad Morawą; poniżéj jego na południu *Nisz* forteca, wsławiona wojennemi czynami Serbów w wojnie z Turkami 1876 i 1877 r. *Zwornik*, nad Driną, forteca.

Część Czwarta.

JEOGRAFIA SZCZEGÓŁOWA.

ROSSYI Z KRÓLESTWEM POLSKIEM.

i

WIELKIEM KSIĘZTWEM FINLANDZKIEM.

W POŁĄCZENIU Z HISTORYĄ.

ROSSYA.

Wraz z innemi posiadłościami w Azyi, jest najrozleglejszém mocarstwem na kuli ziemskiéj. We względzie jeograficznym dzieli się na Rossyę europejską i azyatycką; we względzie politycznym — na Cesarstwo Rossyjskie, Królestwo Polskie i W. ks. Finlandzkie; we względzie zarządu na gubernie, obwody i ziemie; gubernie zaś na powiaty: — jedne i drugie prawie biorą swoje nazwiska od miast naczelnych.

Cesarstwo Rossyjskie.

Dzieli się na 76 gubernii, 15 prowincyj (областей), 6 zarządów miejskich (градоначальствъ) i 2 okręgów (округовъ). Z téj liczby przypada 10 gubernii na Królestwo Polskie i 8 na W. K. Finlandzkie.

Gubernie Nadbałtyckie.

1. **Sankt-Petersburgska,** z miastem stoł. *St.-Petersburg* nad Newą.
2. **Estlandzka,** z miastem gub. *Rewel* nad zatoką Fińską.
3. **Inflancka,** z miastem gub. *Ryga* nad Dźwiną zachodnią.

Gubernie: Estlandzka i Inflancka nazywają się Ostzejskiemi.

4. **Kurlandzka,** z miastem gubernialném *Mitawa* nad rzeką Ą.

Gubernie Zachodnie.

5. **Kowieńska,** z m. gub. *Kowno*, przy ujściu Wilii do Niemna.
6. **Wileńska,** z m. gub. *Wilno*, nad Wilią.
7. **Grodzieńska,** z miastem gubern. *Grodno* nad Niemnem.

8. **Mińska**, z miastem gub. *Mińsk* nad Swisłoczą.
   Cztery te ostatnie gubernie: Kowieńska, Wileńska, Grodzieńska i Mińska zowią się Litwą.
9. **Witebska**, z miastem gub. *Witebsk* nad Dźwiną zachodnią.
10. **Mohilewska**, z m. gub. *Mohilew* nad Dnieprem.
    Gubernie: Witebska i Mohilewska składają Biało-Ruś.
11. **Kijowska**, z m. guber. *Kijów*, nad Dnieprem.
12. **Wołyńska**, z m. gubern. *Zytomierz* na Teterewą.
13. **Podolska**, z m. gub. *Kamieniec Podolski* nad Smotryczem.

Gubernie Północne.

14. **Archangelska**, z miastem gub. *Archangielsk* niedaleko ujścia Dźwiny Północnéj.
15. **Ołonecka**, z m. gub. gub. *Petrozawodzk* nad jeziorem Onegą.
16. **Wołogodzka**, z m. gub. *Wołogda* nad rzeką tegoż nazwiska.
17. **Nowogrodzka**, z m. gub. *Nowrgród* nad Wołchowem.

Gubernie wschodnie.

18. **Permska**, z m. gub. *Perm* nad Kamą.
19. **Ufimska**, z miastem gub. *Ufa* przy spływie Ufy z Białą.
20. **Orenburgskn**, z m. gub. *Orenburg* nad rz. Uralem.
21. **Wiacka**, z m. gub. *Wiatka*, nad rz. t. n.
22. **Kazańska**, z m. gub. *Kazań* niedaleko Wołgi.
23. **Symbirska**, z m. gub. *Simbirsk* nad Wołgą.
24. **Samarska**, z m. gub. *Samara* nad Wołgą.

Gubernie południowe.

25. **Saratowska** z miastem gub. *Saratów* nad Wołgą.
26. **Astrachańska**, z miastem gub. *Astrachań* przy ujściu Wołgi.
27. **Woroneżska**, z m. gub. *Woroneż* nad rzeką tegoż nazwiska.
28. **Charkowska**, z miastem gub. *Charków*.
29. **Ekaterynosławska**, z m. gub. *Ekaterynosław* nad Dnieprem.
20. **Taurycka**, z miastem gub. *Symferopol*, nad Salgirem.
31. **Chersońska**, z m. gub. *Cherson* nad Dnieprem.
    Gubernie: Ekaterynosławska, Taurycka i Chersońska tworzą nowo-rossyjski kraj.
32. **Czernihowska**, z miastem gub. *Czernihów*, nad Desną.

33. **Połtawska**, z miastem gub. *Połtawa* nad Worskłą.
Gubernie: Czernihowska i Połtawska zowią się Mało-Rossyą.
34. **Kurska**, z m. gub. *Kursk* nad Kurą i Tuskorą.

Gubernie środkowe.

35. **Pskowska**, z m. gub. *Psków* nad Wieliką.
36. **Twerska**, z miastem gub. *Twer* przy ujściu Twery do Wołgi.
37. **Kostromska**, z m. gub. *Kostroma* przy ujściu Kostromy do Wołgi.
38. **Jarosławska** z m. gubern. *Jarosław* przy ujściu Kostromy do Wołgi.
39. **Niżegorodzka**, z m. gubern. *Niżny-Nowogród* przy ujściu Ok do Wołgi.
40. **Włodzimierska**, z miastem gub. *Włodzimierz* nad Klazmą.
41. **Moskiewska**, z m. gub. *Moskwa* nad rzeką Moskwą.
42. **Smoleńska**, z m. gub. *Smoleńsk* nad Dnioprem.
43. **Kałużska**, z m. gub. *Kaługa* nad Oką.
44. **Orłowska**, e m. gub. *Orzeł* nad Oką.
45. **Tulska**, z m. gub. *Tuła* nad rzeką Upą.
46. **Razańska**, z miastem gub. *Razań* nad Oką.
47. **Tambowska** z miastem gub. *Tambów* nad Oką.
48. **Penzeńska**, z m. gub. *Penza* nad Surą i Penzą.
Gubernie środkowe stanowią Wielko Rossyę.

W kraju Zakaukazkim.

49. **Stawropolska**, z m. gub. *Stawropol* na północ Kaukazu.
50. **Tyfliska**, z miastem gub. *Tyflis* nad Kurem.
51. **Kutajska**, z m. gub. *Kutajsk* nad Rionem.
52. **Elizawetpolska**, z miastem gub. *Elizawetpol.*
53. **Bakińska**, z m. gub. *Bakina* nad m. Kaspijskiém.
54. **Erywańska**, z m. gub. *Erywań* nad Zangą.

W Syberyi.

55. **Tobolska**, z miastem gubern. *Tobolsk* przy spławie Irtysza z Tobolem.

56. **Tomska,** z miastem gub. *Tomsk* nad Tomą.
57. **Jenisejska,** z m. gub. *Krasnojarsk* nad Jenisejem.
58. **Irkucka,** z miastem gubern. *Irkuek* nad Angarą i jeziorem Bajkałem.

Prowincye.

1. **Bessarabia,** z miastem głównem *Kiszyniew* nad Bykiem, leży na północ-zachód morza Czarnego.
2. **Semipalatyńska,** z m. gł. *Semipałayńsk* nad Irtyszem.
3. **Jakucka,** z miastem główn. *Jakuck* nad Leną.
4. **Zabajkalska** z m. Czyta nad Ingodą.
5. **Pomorze wschodniego Oceanu,** z m. gł. *Nikołajewsk.*
6. **Amurska,** z m. gł. *Błahowieszczeńsk* nad Amurem.
7. **Turgajska** (Kirgizów orenburgskich, m. gł. Turgaj.
8. **Akmollńska** (Kirgizów Syberyjskich) m. gł. Omsk nad Irtyszem.
9. **Syr-daryjskia** z miastem Taszkent.
10. **Siemiereczyńska** z miastem Wiernyj.
11. **Terska** z miastem Władykawkaz.
12. **Kubańska** z miastem Ekaterynodar.
13. **Dagestańska** z miastem gł. Temir-Chan-Szura.
14. **Wojska Dońskiego,** z miastem głównem *Nowy-Czerkask* w blizkości Donu.
15. **Wojska Uralskiego** z m. gł. *Uralsk* nad Uralem.

Zarządy miejskie.

1. Petersburgski; 2. Odeski; 3. Sewastopolski; 4. Kercz-Jenikalski; 5. Taganrogski; 6. Derbencki.

Okręgi.

1. **Zakatalski** z m. gł. Zakatały.
2. **Czernomorski** z m. gł. —

Rossya Europejska.

Granice, Rossya Europejska wraz z Królestwem Polskiém i Wielkiém Ks. Finlandzkiém zajmuje wschód Europy i graniczy: na północ z oceanem Północnym, na wschód z Syberyą, stepami Kirgizkiemi, na południe z morzem Kaspijskiém, górami Kaukazkiemi,

morzem Czarném, Turcyą Europejską; na zachód z Mołdawią, Galicyą, Prusami, morzem Baltyckiém, Szwecyą i Norwegią.

Góry. Rossya Europejska przedstawia obszerną północno-wschodnią płaszczyznę i tylko na jéj krańcach wznoszą się znacznéj wysokości góry. I tak: na północy góry Finlandzkie, na wschodzie Uralskie, na południu Kaukazkie, a na zachodzie odnogi gór Karpackich tworzą wzgórza Sandomierskie; we środku zaś Rosyi, ciągnie się znaczna wyniosłość, znana pod imieniem wyżyny Wałdajskiéj. Na téj wyżynie mieszczą się gubernie: Nowogrodzka, Pskowska, Twerska i Smoleńska.

Morza. Na północy Ocean Północny, którego częścią jest morze Białe; na zachodzie morze Baltyckie (Ost-See), z odnogami: Botnicką Fińską, Rygską; na południu, morze Czarne z Azowskiém i morze czyli raczéj jezioro Kaspijskie.

Jeziora. Ładoga, największe w Europie, 25 mil długie, 19 szerokie, przyjmuje w siebie mnóstwo rzek i rzeczek a mianowicie: Swir i Wołchów; z niego wypływa Newa. Jezioro Onega również wielkie, z niego wypływa Swir i łączy z Ładogą. Pomniejsze jeziora są: Białe jezioro, Ilmen, z którego wypływa rzeka Wołchów. Jezioro Pejpus czyli Czudzkie, do którego wpada rzeka Wielika, a wypływa Narowa. W Finlandji jezioro Sajma, utworzone z połączenia mnóstwa pomniejszych jezior; przez rzekę Wuoksę łączy się z jeziorem Ładogą. W guberni Saratowskiéj jezioro słone Elton, jest prawdziwą kopalnią złota dla tamecznych mieszkańców; corocznie bowiem wydaje cztery miliony pudów soli.

Rzeki. *Peczora* ma źródło w górach Uralskich, płynie przez odwieczne lasy, a potém wśród tundry uchodzi do oceanu Północnego.

Mezeń wychodzi z błót wśród lasów i wpada do morza Białego.

Dźwina północna powstaje z połączenia rzek *Suchony* i *Juga* i wpada do morza Białego.

Onega wychodzi z jeziora Woży i wpada do morza Białego.

Torneo rzeka pograniczna między Rossyą i Szwecyą i *Kiumen*, odpływ jezior finlandzkich. Obje te rzeki wpadają do zatoki Botnickiéj.

Newa, odpływ jezior: Ładogi, Sajmy, Onegi i Ilmenu wpada do zatoki Fińskiéj.

Narowa, odpływ jeziora Pejpus, ma wodospad i uchodzi do zatoki Fińskiéj.

Dźwina zachodnia ma źródło w górach Wałdajskich wpada do zatoki Rygskiéj.

Niemen i Wisła wpadają do morza Baltyckiego, *Dunaj*, *Dniestr*, *Bug* południowy i *Dniepr* do morza Czarnego, *Don* i *Kubań* do Azowskiego, *Wołga*, *Ural*, *Kuma* i *Terek* do morza Kaspijskiego.

Kanały. Ażeby ominąć burzliwe jezioro Ładogę, wykopano kanał Ładożski, łączący rzekę Newę z Wołchowem; dalej od rzeki Wołchowa poprowadzono trzy systemy kanałów: Wyszniewołodzki, Tychwiński i Maryjski, które pod miastami: Twerem, Mołogą i Rybińskiém stykają się z Wołgą; łączą więc morze Baltyckie z Kaspijskiém, czyli Petersburg z najurodzajniejszemi guberniami Rossyi środkowéj i południowéj; następnie służą głównie do przewozu płodów rolniczych z południa na północ.

Kanały: Berezyński, Ogińskiego, i Dnieprsko-bugski czyli Królewski, łączą morze Baltyckie z Czarném.

1) Kanał Berezyński, przekopany, między Berezyną wpadającą do Dniepru i Ułłą wpadającą do Dźwiny Zachodniéj łączy więc Dniepr z Dźwiną Zachodnią i służy głównie do spławu drzewa z Mińskiéj gub. do Rygi.

2) Kanał Ogińskiego, pomiędzy Szczarą wpadającą do Niemna i Jasiołdą do Prypeci, łączy więc Niemen z Dnieprem.

3) Kanał Dnieprsko-bugski, pomiędzy Piną wpadającą do Jasiodły i Muchawcem wpadającym do Bugu, łączy więc Dniepr z Bugiem, a następnie z Narwią, Wisłą i morzem Baltyckiém. Wszystkie te kanały służą do spławu soli, drzewa i zboża, i ożywiają handel guber. Mińskiéj i Wołyńskiéj.

Kanał Augustowski, pomiędzy rzeką Bobrą wpadającą do Narwi i Czarną Hańczą uchodzącą do Niemna, łączy więc Wisłę z Niemnem.

Grunt Rossyjski, nader rozmaity. W guberniach Nadbaltyckich ziemia piaszczysta, w północnych iłowata i błotuista, a na Wałdajskiéj wyżynie kamienista i gliniasta. Zacząwszy od Bessarabii, a mianowicie Podole, Wołyń, Ukraina i naprzeciwko nich leżące gubernie za Dnieprem, jak Czernihowska, Jekaterynosławska, Orłowska, Penzeńska, Tambowska aż do Wołgi, mają ziemię czarną i obfitują w zboże. Na południu tych gubernij aż do morza Czarnego, Azowskiego i Kaspijskiego, rozciągają się stepy. Gubernie wschodnie w blizkości gór Uralskich zalegają obszerne lasy. Podobnież lasy zalegają północ Rossji europejskiéj, a nad brzegami oceanu Północnego, na skrzepłéj tundrze, rośnie tylko sam mech żywi renifery.

Klimat. Rossya Europejska zajmując całą przestrzeń Europy

od 38° do 78° szerokości północnéj, ma klimat rozmaity, w ogóle zaś ostrzejszy, niż w Europie zachodniéj pod tąż samą szerokością jeograficzną. Na północy gubernji Archangielskiéj mróz dochodzi do 33° R., ziemia zaledwie na kilka cali odmarza i to na krótki czas; gdyż w Sierpniu już się zaczyna zima. Noc i dzień najdłuższy trwają półtora miesiąca. Z powodu zbytniego zimna i wilgoci, mieszkańcy tutejsi ulegają szkorbutowi czyli gniciu dziąseł. Okolice nad morzem Lodowatém mróz przez pół roku przeszło zamienia w głuche pustynie, gdzie renifer z trudnością może się wyżywić skąpem mchem a siwe lisy, sobole, gronostaje i niedźwiedzie białe polarne, przebiegają pa śnieżnych błoniach.

Pomiędzy 63° i 48° szerokości północnéj położone gubernie mają klimat umiarkowany. Daléj na południe ciągnie się strefa ciepła i zajmuje Bessarabię, kraj Nowy-Rosyjski i gubernie Astrachańską i Saratowską.

Płody Rossyi. Pod względem bogactwa swéj ziemi Rossya przewyższa inne kraje europejskie; obfituje bowiem w kruszce, minerały i zwierzęta, ptastwo i ryby. Z pomiędzy zbóż najpospolitsze są: żyto, pszenica, jęczmień i owies. Żyto sieją aż do 67°, pszenicę do 62° owies rodzi się wszędzie, lecz uprawą jego najwięcéj zajmują się w guberniach wschodnich, uprawą jeczmienia w guberniach środkowych; grykę, proso i kukurydzę sieją w guberniach południowych. Kartofli zaś najwięcéj tam sadzą, gdzie są Niemcy, mianowicie w guberniach Nadbaltyckich.

Uprawa lnu, konopi, chmielu i buraków do fabryk cukru, najwięcéj się upowszechniła w guberniach środkowych i zachodnich.

Drzewa owocowe prawie się wszędzie utrzymują, tylko, im daléj ku północy, tém większych około siebie wymagają starań, ale już na południu poniżéj 50° szerokości północnéj rozmnażają się same przez się i trwają bez opieki człowieka. Wino udaje się tylko w strefie południowéj, mianowicie na Podolu, w Bessarabii, w gubernii Chersońskiéj, Tauryckiéj i w ziemi Kozaków Dońskich.

Lasów w Rossyi jest podostatkiem, ale na południu w stepach wcale ich nie ma.

Bydło domowe składają w Rossyi: konie, wszelkiego rodzaju rogacizna i owce; na północy renifery, wielbłądy w Krymie nad morzem Kaspijskiem, bawoły w Noworossyjskim kraju. Zajęcy pełno znajduje się po polach i zaroślach. Niedźwiedzie, wilki, lisy, sobole, gronostaje hodują się w lasach; nad oceanem Północnym renifery i niedźwiedzie białe.

Z ptastwa dzikiego najwięcéj jest w Rossyi jarząbków, cietrzewi, kuropatw, a na wodach północy mnożą się łabędzie, gęsi i kaczki dzikie, na błotach zaś żórawie, bekasy i inne.

Pszczolnictwo, szczególniéj w środkowych guberniach dosyć kwitnie.

Rossya nader jest bogata w płody kopalne, ale najobficiéj znajdują się w stronie wschodniéj, zarosłéj lasami, w okolicy gór Uralskich. Już od trzech wieków tu się dobywa żelazo, miedź, platyna, złoto, srebro, a w górach Uralskich znajdują się nawet drogie kamienie i dyamenty. Najwięcéj kopalń zostaje w ręku osób prywatnych.

Rozległość i ludność Rossyi. Ogólna rozległość 375,000 mil kwadrat., ludność 84,369,800 z tych zawiera:

Rossya Europ. 100,000, mil kw., 72,000,000 ludn.

Z tych przypada na:

W. Ks. Finlan. 6,696 mil kw., 1,809,000 ludn.

Król. Polskie 2,500 „ „ 6,408,000 „

Rossya Azyatycka obejmuje 275,000 mil kwadr. przestrzeni i 8,000,000 ludności. Z tych przypada na Syberyę 270,000 mil kw. i 4,500,000 ludności. Kraj Zakaukazki 5,000 mil. kw.

Zaludnienie Rossyi jest niewielkie. Najmocniéj zaludnione są gubernie środkowe, mające od 2—3,000 na jedną milę kwadratową; ale za to w guberni Archangielskiéj 16, w Syberyi 11.

Panującym narodem w Rossyi są Słowianie, którzy się dzielą na Wielko-Rossyan, Mało-Rossyan i Białorusinów.

Wielko-Rossyan jest około 50 milijonów, **Mało-Rossyan** około 10 milijonów, a **Białorusinów** około 3 milijonów.

Język rossyjski jest mową ogólnie przyjętą w wyższém społeczeństwie, w sprawach rządu i w piśmiennictwie. Lud prosty mówi po rossyjsku w guberniach środkowych zbliżonych ku Moskwie; narzecze małorossyjskie, jest mową ludu prostego w guberniach Naddnieprzańskich, jako to: w Czernihowskiéj, Kijowskiéj, Ekaterynosławskiéj, Połtawskiéj, Chersońskiéj, Wołyńskiéj, Podolskiéj i w części Bessarabji, a za Dnieprem, w Charkowskiéj i w ziemi kozaków Dońskich i Czarnomorskich. Narzeczem Białoruskiém mówi lud prosty w guberni Witebskiéj, Mohilewskiéj, Mińskiéj, Wileńskiéj i Grodzieńskiéj.

Polacy mieszkają w guberniach zachodnich i w Królestwie Polskiém. Jest ich około siedm miljonów, mówią językiem polskim.

Innych słowian jak **Serbów** (1,000 w gub. Chersońskiéj) i **Bułgarów** (40,000 w Bessarabii), niewiele w Rossji.

Ród Litewski, który zapewne powstał z pomięszania się Słowian z Gotami i Finnami, liczy około 2 miljonów ludności i mieszka po obu brzegach Niemna i Wilji aż do Dźwiny Zachodniéj i morza Baltyckiego; jest więc w północnéj części Prus Wschodnich, w gub. Suwalskiéj, Grodzieńskiéj, a po części w Kowieńskiéj, Wileńskiéj, Mińskiéj i Witebskiéj. Dzieli się na właściwych Litwinów, Łotwę i Żmudź. Ta ostatnia zajmuje dolną część Niemna i dotyka morza Baltyckiego. Na północ i wschód Żmudzi mieszkają Łotwini czyli Łotysze 1 mil., w Kurlandyi, a na południe ich Litwini.

Ród Fiński czyli **Czudzki** liczy przeszło 4 miljony, uważa się za pierwotny naród europejski i siedzibami swemi otacza Rossję z zachodu, północy i wschodu. Liczne są pokolenia Finnów i stanowią lud prosty: 1) Estowie czyli Estonowie w Inflantach i Estonii, 2) Finnowie czyli Czuchońcy w guberni Petersburgskiéj, Nowogrodzkiéj, Pskowskiéj i w Finlandyi, 3) Lapończycy na północy Finlandii, w Laponii Szwedzkiéj i Rossyjskiéj, są—to mieszkańcy nadbrzeża Oceanu Północnego; 4) Zyrianie w gubernii Archangielskiéj; 5) Permiacy w Permskiéj; 6) Wijatcy w Wiackiéj; 7) Czeremisy w Kazańskiéj; 8) Mordwa w Symbirskiéj i jéj przyległych guberniach.

Ród Samojedzki, od rzeki Mezeni, wzdłuż brzegów morza Lodowatego w Europie i Azyi.

Ród Tatarski, liczy półtora miljona ludności, pomieszany z Finnami i Rossyanami, mieszka w guberniach wschodnich, tudzież w Astrachańskiéj, Stawropolskiéj i na półwyspie Krymskim. W ostatnich latach wielu Tatarów Krymskich przeniosło się do Bułgaryi w Turcyi.

Żydów liczą do dwóch miljonów; mieszkają skupieni, po miastach i miasteczkach w guberniach zachodnich i w Królestwie Polskiém, ale w Wielko-Rossyi bardzo ich mało.

Liczba **Niemców** w Rossyi dochodzi do 800,000. W Kurlandyi i Inflantach (100,000) stanowią szlachtę i stan średni od XII wieku. Jako osadnicy w gubernii Saratowskiéj (150,000). pomiędzy Dunajem i Dnieprem, nad morzem Czarném, siedzą w kilku miejscach i siedziby ich nazywają się: Speyer, Karlsruhe, Stuttgart, Naumburg, Halberstadt i t. d.

Oprócz wymienionych ludów są jeszcze: **Szwedzi** w Finlandyi, **Czerkiesi, Kabardyńcy, Osietyńcy** na Kaukazie, **Gruzyanie, Ormianie,** w kraju Zakaukazkim, **Kirgizy** za rzeką Uralem i inne.

Głównem zatrudnieniem mieszkańców Rossyi jest rolnictwo i chów bydła, a jak teraz owiec poprawnych i koni. Ogrodnictwo kwitnie nad Wołgą i Oką, tudzież na południu i zachodzie. Warzywo: kapustę, buraki, ogórki, cebulę, najlepiéj umieją uprawiać w gubernii Jarosławskiéj, około Rostowa, we Włodzimierskiéj i Petersburgskiéj. Niektórzy nawet co wiosna idą w dalekie strony, przez lato zajmują się tam uprawą ogrodowin, a na zimę powracają w rodzinne miejsca. To jedno już dowodzi, jak lud prosty w Rossyi jest przemyślny i przedsiębierczy. Wino uprawiają w ziemi Kozaków Dońskich i w Krymie, jedwabnictwo w gubernii Stawropolskiéj, zwłaszcza w okolicach Kiźlaru. Rybołóstwo stanowi nader ważną gałęź przemysłu w Rossyi; odbywa się szczególniéj na morzu Białém i Kaspijskiém, na rzece Wołdze i Uralu. Górnictwem zajmują się w okolicy gór Uralskich, a polowaniem na zwierzęta dające futra w północnych lasach Rossyi europejskiéj i w Syberyi. Fabryk najwięcéj znajduje się w guberni Moskiewskiéj i Włodzimierskiéj. Punktem środkowym handlu wewnętrznego jest Moskwa, a morskiego: Petersburg, Ryga i Odessa. Kupcami są prości chłopi, którzy dorobiwszy się znacznego majątku, kierują się na mieszczan i sławetnych obywateli, czyli poczestnych grażdan, mających prawa i przywileje szlachty.

Dla utrzymania oświaty Rossya ma uniwersytety: w Petersburgu, Moskwie, Charkowie, Kijowie, Dorpacie, Helsyngforsie, Kazaniu, Warszawie i Odessie; prócz tego kilka akademii, trzy licea, 82 gimnazya i instytuty szlacheckie, 378 szkół powiatowych, 826 zakładów prywatnych i t. d., lecz dla ludu prostego nader mało jest szkół elementarnych; jednakże ich liczba coraz się powiększa. Liczba uczących się w Rossyi dochodzi do 133,000 w zwyczajnych zakładach naukowych, a do 200,000 w zakładach wojennych i rolniczych, ogółem 333,000 osób, to jest z 17,00 osób jedna korzysta z dobrodziejstwa oświaty.

Rozwój oświaty. Założenie państwa Ruskiego przypisują Warago-rusom z pokolenia Normanów, którzy na wezwanie Nowogrodzkich Słowian pod dowództwem Ruryka przybyli ze Skandynawii (?) i osiedli w Nowogrodzie 872 roku. Z postępem czasu potomkowie Ruryka znacznie się rozmnożyli i podzielili Ruś na mnóstwo księztw, nad któremi mieli zwierzchnictwo najprzód wielcy książęta Kijow-

scy, potém Włodzimierscy od połowy XII wieku, a w końcu Moskiewscy od XIV wieku. Podział Rusi na drobne księztwa i srogie jarzmo mongolskie, ciążące nad nią blizko półtrzecia wieku (od 1241 do 1480 roku), powstrzymywały rozwój państwa. Ruś przeddnieprzańska w XIV wieku przeszła pod władzę wielkich książąt Litewskich. Ale przy końcu XV wieku wielka w niéj zaszła zmiana. Jan III Bazylewicz oswobodził Ruś od Mongołów 1480 r., zniszczył rzeczpospolitą Nowogrodzką i wcieliwszy prawie wszystkie księztwa w skład jednego wielkiego księztwa Moskiewskiego ugruntował jedność państwa i mianował się carem Ruskim. Jego następcy dokonali zaczętego dzieła. Bazyli IV Iwanowicz zniszczył rzplitą Pskowską, syn jego Jan Groźny zawojował Kazańskie i Astrachańskie carstwo (od 1552 do 1554 r.), shołdował Kozaków Dońskich i część Syberyi. Po skończeniu wojen z samozwańcami wstąpił na tron Rossyjski dom Romanów w r. 1613. Urządziwszy państwo wewnątrz, zaczął rozszerzać jego granice. W ciągu XVII wieku przyłączył Smoleńsk, Kijów, i Małorossyę Zadnieprzańską. Piotr Wielki przyjął tytuł Cesarza Wszech Rossji, w r. 1703 założył Petersburg, pokojem Nisztadzkim w r. 1721 zdobył na Szwecyi Inflanty, Estonią, Ingermanią i część Finlandyi. Cesarzowa Katarzyna II zajęła Krym w r. 1783; Oczaków w r. 1798, a w r. 1787 Rossyanie założyli osady w Ameryce. Po trzech podziałach Polski w r. 1782, 1793, i 1795, Katarzyna II przyłączyła do Rossyi Litwę, Żmudź, Wołyń, Padole, Ukrainę, czyli teraźniejsze gubernie zachodnie. W roku 1795 wzięła Kurlandyę. Cesarz Aleksander I pozyskał Gruzyę w r. 1802, Derbent w r. 1806, obwód Białostocki w r. 1807, resztę Finlandyi w r. 1809, Bessarabię w r. 1812, Królestwo Polskie w r. 1815. Cesarz Mikołaj I zdobył na Turkach w roku 1828 i 1829 Erywań, Achałcyk i Nachiczewań czyli Armenię. W r. 1860 Rossja nabyła od Chin kraj Nad-amurski. W ostatnich czasach przeszły pod jéj panowanie ziemie Uralsko-Kasspijskie.

Gubernie Nadbałtyckie.

1. **Sankt-Petersburgska**, w niéj:

Sankt-Petersburg i cesarska rezydencya, i druga stolica państwa, pierwsze miasto handlowe w Rossyi, leży nad Newą i kilku kanałami; port ma $3^1/_2$ mil obwodu, 670,000 mieszkańców, między którymi 26,000 Niemców, 21,000 urzędników cywilnych i 10,000 kupców. Jest tu 46 cerkwi, 12 kościołów innych wyznań. Zasługują na uwa-

gę Aleksandro-Newska ławra, kościół katedralny kazański, Izaaka, oraz Piotra i Pawła, z grobami monarchów Rossyjskich. Jest tu 10 pałaców cesarskich, z tych zimowy z ermitażem i zbiorem sztuk pięknych. Pomniki: Piotra W., Aleksandra I i Mikołaja I. Mnóstwo przepysznych gmachów rządowych i prywatnych. Z zakładów naukowych jest tu sześć akademii, uniwersytet założony 1819 roku, kilka korpusów kadeckich. Z ulic najwspanialsza jest pod nazwiskiem Newski Prospekt.

W blizkości Petersburga godne widzenia obserwatoryum Pulkowskie, tudzież letnie pałace cesarskie, Peterhof, Strelnia, Aleksandrya, Oranienbaum, Pawłowsk, Gatczyna.

Z Petersburga rozchodzą się koleje żelazne:

1) Cesarsko-Sielska, w r. 1837 skończona, idzie przez szosę Moskiewską, przez Carskie Sioło do Pawłowska, o 25 wiorst odległego od Petersburga.

2) Mikołajewska, skończona w 1851, prowadzi z Petersburga do Moskwy, 604 wiorst długa, idzie przez miasto Twer. Podróż z przestankami na stacyach trwa 20 godzin, bez przestanku 12 godzin.

3) Moskiewsko-Niżegrodzka, wiorst 410.

4) Peterhofska, skończona w r. 1856, prowadzi z Petersburga przez Strelnię do Peterhofu (zwanego rossyjskiém Versailles), długa jest 27 wiorst:

5) Rygsko-Dynaburska: czyli z Rygi do Dynaburga.

6) Petersburgsko - Warszawsko, skończona w r. 1862, idzie z Petersburga, przez Carskie Sioło, Gatczynę, Psków do Dynaburga, 497 wiorst długa, daléj przez Wilno, Grodno, Białystok do Warszawy. Odnoga kolei Petersburgsko - Warszawskiéj prowadzi z Kowna do Pruskiéj granicy przez Pilwiszki, Wilkowiszki do Wierzbołowa, Kibart, komory celnéj na granicy Pruskiéj długa jest 182 wiorsty.

Nadto, przez linię telegraficzną Petersburg łączy się z Warszawą.

Inne miasta w guberni Petersburgskiéj są:

Carskie Sioło 10,000 mieszkańców, ma dwa pałace cesarskie ogrody, liceum i korpus kadetów.

Kronsztat na wyspie w zatoce Fińskiéj, 53,000 mieszk., potężna warownia, i warsztat okrętów.

Szlisselburg, warownia na wyspie Newy przy wypływie téj rzeki z jeziora Ładoga.

Narwa nad rzeką Narową, port, bitwa 1700 r.

2. Gubernia **Estlandzka**, z m. gub. **Rewel**, port nad zatoką Fińską, 31,000 mieszk. najwięcéj Niemców.

W blizkości *Dago* i *Nargen* z latarnią morską.

3. **Inflanty**, gdzie są miasta:

Ryga, na piaskach, nad Dźwiną Zachodnią, o 15 wiorst od morza 102,000 mieszkańców, prowadzi obszerny handel morski.

Dunamunde, forteca przy ujściu Dźwiny.

Kirchholm, niedaleko Rygi; pamiętny zwycięztwem, które Karol Chodkiewicz odniósł nad Szwedami, w roku 1601.

Parnawa, port, warownia.

Wenden czyli *Kies*, niegdyś stolica kawalerów mieczowych.

Dorpat czyli *Derpt*, nad Embachem, 20,000 mieszk. uniwersytet.

Do gubernii Inflantskiéj należą wyspy: *Ezel* z miastem *Arensburg*, sławném w dziejach Kawalerów mieczowych. Wyspy: *Mon* i *Runo*, mało znaczące.

4. **Kurlandya**, z miastem gub. **Mitawa** nad rzeką Aą, 20,000 miesz., między którymi najwięcéj Niemców. Tu jest pałac rezydencyonalny dawnych książąt Kurlandzkich.

Windawa nad rzeką tegoż nazwiska i *Libawa* nad jeziorem t. n., miasta portowe.

Połąga z Komorą celną, najważniejszą na granicy Pruskiéj.

Zmiany polityczne Inflant. Na początkach wieku XIII (1200 r.), oddział zbrojnych Niemców pod dowództwem Alberta Burgshewdena przybył do Inflant, założył miasto Rygę i utworzył zakon mnichów zbrojnych czyli Kawalerów mieczowych. Wkrótce ci opowiadacze słowa Bożego z orężem w ręku połączyli się z podobnemiż sobie Kawalerami teutońskimi czyli Krzyżakami, osiadłymi w Prusiech, nawrócili Inflanty, Kurlandyę i Estonię, i podług zwyczaju niemieckiego, stali się panami ziemi i nawróconych na wiarę chrześcijańską. Poczém Kawalerowie mieczowi, wspierani od Krzyżaków, trapili Litwę i Ruś. Po upadku zakonu Krzyżackiego w r. 1526, Kawalerowie mieczowi osłabli i niechcąc uledz Janowi Groźnemu, dobrowolnie poddali się Polsce, w 1561 roku. Zygmunt August kraje leżące po prawéj stronie Dźwiny, to iest, Inflanty i Estonię, wcielił do Rzeczypospolitéj, Kurlandyą z tytułem księztwa oddał prawem dziedzictwa Gottardowi Ketlerowi, ostatniemu mistrzowi Kawalerów mieczowych, z warunkiem hołdowania Polsce. W roku 1660 przez traktat Oliwski Inflanty z Estonią odeszły do Szwecyi, a przez traktat Nisztadzki w roku 1721 dostały się do Rossyi. Kurlandya, rządzona przez książąt z domu Ketlera, wciąż zostawała pod zwierzchnictwem

Polski. Za panowania Augusta III-go w Polsce dom Ketlerów wygasł i odtąd Kurlandya już była pod wpływem Rossyi, a w roku 1794 stała się jéj własnością.

Gubernie Zachodnie.

5. **Kowieńska**, leży nad rzekami Niemnem i Wilią, obfituje w jeziora, ma 741 mil kwadratowych przestrzeni i 1,131,218 miesz.

Kowno, przy ujściu Wilii do Niemna, 33,000 mieszkańców, w pięknem położeniu, miasto gubernialne. Tu w r. 1812 Napoleon I, z 700,000 wojska przeprawił się przez Niemen. Na pamiątkę téj przeprawy, w rok po ustanowieniu gubernii Kowieńskiéj, wzniesiono tu pomnik w kształcie obeliska żelaznego.

Jurburg nad Niemnem i *Turogen*, celne komory na granicy pruskiéj.

Telsze, *Szawle*, *Rossienie*, *Poniawież*, missta powiatowe Żmudzi.

Wiłkomierz, nad rzeką Świętą; powiat jego słynie z uprawy n u.

Nowo-Aleksandrowsk., miasto powiatowe.

Upita, niedaleko Poniewieża, pamiętna tem, że Siciński poseł Upicki, za Jana Kazimierza w r. 1652 dał fatalny przykład zrywania sejmów przez tak zwane *liberum veto*.

Wielona nad Niemnem. Tu poległ od strzału Olgierd w bitwie z Krzyżakami.

Brasław nad jeziorem; *Widze* wody siarczane, *Kicjdany Kroże*, miasta pomniejsze.

6. **Wileńska** gubernia leży nad rzekami: Niemnem, Wilią i Niewiażą, ma przestrzeni 771 mil kwadratowych 973, 574 mieszkańców.

Wilno nad Wilią i Wilejką, w nader pięknéj okolicy, założone przez Gedymina w XIV wieku. Starożytna stolica wielkich książąt litewsko-ruskich liczy 79,000 mieszkańców. Obecnie istnieje tylko obserwatoryum astronomiczne i komissya archeologiczna, posiadająca już bogaty zbiór zabytków przeszłości. Z pomiędzy nader licznych kościołów wileńskich, odznaczają się swoją budową; kościół Ś-téj Anny, kościół katedralny, gdzie spoczywa ciało Świętego Kazimierza, świętojański, obok murów uniwersyteckich. Jest w Wilnie cudowny obraz Matki Boskiéj Ostrobramskiéj. W okolicy: *Werki*, na górze, pałac spustoszały. *Kalwarya* kościół.

Troki miasto powiatowe, nasiadłe Tatarami i Karaimami (żydami, w obrządkach religijnych różniącemi się od współwyznawców

swoich), słynie z uprawy ogórków, leży nad jeziorem, na wyspie którego widać rozwaliny zamku z czasów Gedymina. Troki były dawniéj stolicą wielkich książąt litewskich, a za czasów Rzeczypospolitéj miastem głównem województwa Trockiego.

Niedaleko od Trok ruiny zamku *Krewe*, pamiętnego zgonem Kiejstuta i więzieniem Witolda w r. 1382.

Kiernów, zamek, niegdyś także stolica władców Litwy.

Oszmiana, miasto powiatowe, o 7 mil od Wilna, leży nad Wilią.

W blizkości Oszmiany jest miasteczko *Smorgoń*, niegdyś własność Radziwiłłów, sławna niedźwiednikami i uczelnią niedźwiedzi. We wsi Oszmianie była drukarnia i zbór kalwiński.

Lida, miasto powiatowe; ze szczątkami zamku książąt litewskich.

Olkieniki, nad rzeką Mereczem.

Lejpuny, wieś pamiętna smutnym zgonem Michała Sapiehy.

Merecz nad Niemnem, miasteczko pamiętne zgonem Władysława IV-go, ostatniego z lepszych królów polskich 20 Maja 1648 r.

Dzisna, przy ujściu Ułły, *Święciany*, *Wilejka*, miasta powiatowe.

Druja, przy ujściu Drui do Dźwiny, miało zamek.

7. **Grodzieńska** guber. leży nad Bugiem i Niemnem, zawiera 703 mil kwadratowych przestrzeni i 958,582 ludności.

Grodno nad Niemnem, miasto gubernialne, 29,300 mieszkańców. Tu Michał Gliński zabił Zabrzezińskiego w r. 1507, a Stefan Batory umarł w 1586 roku 13 Grudnia. Tu Antoni Tyzenhauz za króla Stanisława Poniatowskiego napróżno robił usiłowania, ażeby podźwignąć Rzeczpospolitę pod względem przemysłu, rolnictwa i oświaty. Tu odbył się sejm Targowiczan w 1792 r. i podpisano drugi podział Polski, a w 1795 r. 25 Grudnia, w samą rocznicę swéj koronacyi, król Stanisław Poniatowski zrzekł się korony i podpisał ostatni podział Polski. Zresztą w Grodnie od czasów króla Michała Korybuta odbywał się co drugi sejm i z nich rzadko który doszedł do skutku.

W okolicy Grodna są *Druskieniki*, wody mineralne.

Brześć-Litewski, przy spływie Muchawca z Bugiem, miasto powiatowe, silna warownia, 18000 mieszk.

Wysokie-litewskie.

Niemirów, poniżéj Brześcia nad Bugiem.

Knyszyn, niedaleko Narwi, pamiętny rezydencją i zgonem ostatniego z Jagiellonów w r. 1572.

Kobryń i *Prużanna*, m. powiatowe nad Muchawcem.

W powiecie prużańskim jest *puszcza Białowiezka* (12 mil długa, a 6 do 7 szeroka), w któréj hodują się żubry, największe zwierzęta w Europie.

Wołkowysk i *Słonim*, nad Szczarą, miasta powiatowe.

Żyrowice, miejsce słynące cudami na całą Litwę.

W powiecie Wołkowyskim znajdują się *Zelwa* i *Swisłocz*, miasta mające jarmarki, które prawie po miesiącu trwają.

Białystok nad rzeczką Białą 19,000 mieszkańców niegdyś była tu rezydencya Jana Klemensa Branickiego hetmana, a szwagra króla Poniatowskiego; ma piękny pałac, ogród w guście francuskim i zwierzyniec.

W powiecie Białostockim liczą 40 fabryk sukiennych, które wyrabiają sukna za 8 milionów złp.

Supraśl pod Białymstokiem, tu wielka fabryka sukna i kortów.

Sokółka i *Bielsk* miasta powiatowe.

Goniądz nad Biebrzą i jéj błotami.

Drohiczyn nad Bugiem, niegdyś miasto główne Podlasia.

Siemiatycze, o dwie mile od Drohiczyna, miasto nasiadłe żydami i handlowe. Tu był gabinet historyi naturalnéj, własnrść księżnéj Teressy Jabłonowskiéj.

Ciechanowiec, nad Nurcem uchodzącym do Bugu; tu bywa targ na konie. W Ciechanowcu był proboszczem Krysztof Kluk, znakomity naturalista polski i ma tu sobie wystawiony pomnik.

Boćki, miasteczko pomiędzy Drohiczynem a Bielskiem, sławne boćkowcami, któremi niegdyś Jezuici napędzali łacinę do głowy naszym przodkom.

Mielnik nad Bugiem, *Brańsk* i *Suraż*, miasta pomniejsze.

Powiaty: Białostocki, Sokolski, Bielski i Drohicki po ostatnim podziale Polski dostały się Prusom; w 1807 r. pod imieniem obwodu Białostockiego przeszły pod panowanie Rossyi i liczyły 200,000 ludności. W r. 1842 zostały wcielone do guberni Grodzieńskiéj.

8. **Mińska** gubernia leży nad rzekami: Berezyną, Prypecią, Jasiołdą, Dnieprem i górną częścią Szczary i Niemna, ma grunt błotnisty i piaszczysty, pokryty lasami, gdzieniegdzie tylko żyzny, liczy 1,659 mil kwadratowych przestrzeni i 1,165,588 mieszkańców.

Mińsk, nad Swisłoczą wpadającą do Berezyny, 36,270 mieszkańców, miasto gubernialne; tu się corocznie odbywają kontrakty, a dawniéj przez 22 niedziele trybunały litewskie.

Bobrujsk, nad Berezyną, 24,800 mieszkańców mocna warownia.

Pińsk nad Piną, 18,000 mieszk., miasto główne Polesia, na pozór licha mieścina, leży nad błotami pińskiemi, sama pełna grzązkiego błota, a do tego nie ma ulic brukowanych, lecz nadzwyczaj handlowa, gdyż leży na drodze kommunikacyi wodnéj Dniepru z Bugiem.

Borysów nad Berezyną, miasto powiatowe.

Powyżéj Borysowa jest wieś *Studzienka* pamiętna klęską Francuzów 27 i 28 Listopada 1812 r. podczas przeprawy przez Berezynę.

Ihumeń na południu Borysowa.

Mozyr, na wschód, nad Prypecią.

Rzeczyca na wschód Mozyra, nad Dnieprem.

Słuck nad Słuczą, ma gimnazyum, niegdyś stolica księztwa Słuckiego; miał fabrykę pasów i złotogłowia.

Kopyl, zamek.

Rubieżewice, sławne wyrobami tkackiemi.

Nowogródek, niedaleko Niemna, dawniéj miasto wojewódzkie, w którém naprzemian z Mińskiém odbywały się trybunały litewskie.

Nieśwież, niedaleko źródeł Niemna, rezydencya Karola Radziwiłła (Panie Kochanku); ztąd pochodzi biblia nieświeżska czyli Radziwiłłowska.

Kleck, pamiętny tém, że tu Michał Gliński d. 7 Sierpnia 1506 r. poraził Tatarów.

9. **Witebska** gubern. leży nad Dźwiną Zachodnią, na pochyłości wyżyny Wałdajskiéj, grunt nieurodzajny i zaludnienie małe, gdyż na przestrzeni 819 mil kwadratowych liczą zaledwie 838,046 mieszkańców.

Witebsk nad rzeką Dźwiną zachodnią i Witebką, 30,000 mieszkańców, miasto główne Białorusi.

Połock, przy spławie rzeki Połoty z Dźwiną niegdyś miasto stołeczne książąt połockich. 10 tysięcy mieszkańców. Przy schyłku rzeczypospolitéj było tu sławne kollegium jezuickie, potém pijarskie a obecnie w gmachu pojezuickim mieści się korpus kadetów. Jezuici po kassacyi w 1773 r. jeszcze się utrzymywali do r. 1820.

Dynaburg, na prawym brzegu Dźwiny, tu niegdyś Stefan Batory wybudował zamek; obecnie jest tu silna warownia.

Dryza nad Dźwiną, miasto też obwarowane.

Wieliż, po obu brzegach Dźwiny.

Suraż, przy ujściu Kaspli do Dźwiny.

Uświat nad wielkiém jeziorem.

Łucyn, *Siebież*, *Horodek*, *Lepel*, leżą nad jeziorami: *Newel*, *Rzeżyca*, miasta powiatowe.

Krzesław, w malowniczém położeniu, założone przez Platerów w r. 1600; słynęło ze szkół i fabryk.

Szkłów, nad Dnieprem.

10. **Mohilewska** gubernia leży pomiędzy Dźwiną zachodnią i Dnieprem, ma 872 mil kw. i 908,858 mieszkańców.

Mohilew nad Dnieprem 39,000 mieszkańców, pomiędzy nimi 8,000 starozakonnych. Katedra arcybiskupa katolickiego.

Homel, miasto wielce handlowe.

Horyhorka, wyższy instytut rolniczy.

Orsza nad Dnieprem, pamiętna zwycięztwem Konstantego księcia Ostrogskiego nad wojskiem Bazylego IV-go Joannowicza w 1514 roku.

Kopyl, *Stary Bychów*, *Rohaczew* nad Dnieprem.

Mścisław nad Wehrą, wpadający do Sozy, a ta do Dniepru, dawniéj miasto wojewódzkie.

11. **Kijowska** gub. leży nad Dnieprem. Z powodu swej urodzajności jest dobrze zaludniona. Na przestrzeni 925 mil kwadratowych liczy 2,144,276 mieszkańców.

Kijów, na prawym brzegu Dniepru, przez który idzie wspaniały most żelazny, stolica Rusi do połowy XII wieku, liczy 95,000 mieszkańców, a dawniéj ich było 200,000; leży na wzgórzach i składa się z trzech części: ze starego Kijowa na północy, z Kijowsko-pieczerskiéj warowni na południu. Obie te części przedziela głęboki wąwóz. U podnóża starego Kijowa leży Podol. Zasługują na uwagę w Kijowie: Ławra Pieczerska z podziemnemi lochami, na podobieństwo katakumb rzymskich. W klasztorze pieczerskim na początku XII wieku żył mnich Nestor i pisał dzieje Rusi i Słowiańszczyzny. Z pomiędzy licznych kościołów prawosławnych w Kijowie, odznacza się cerkiew Ś. Zofii, zbudowana przez Jarosława Mądrego w połowie XI wieku, tudzież akademia duchowna, najdawniejszy zakład naukowy na Rusi; obecnie jest tam uniwersytet Ś-go Włodzimierza i obserwatoryum. W Kijowie jest piękny ogród i odbywają się w Lutym kontrakty czyli zjazd szlachty, dla umów o kupno majątków, o pożyczenie pieniędzy i t. p.

Niedaleko Kijowa jest starożytny *Wyszogrod* czyli *Sioło Olgi*, a w blizkości fabryka fajansów,

Humań, 15,000 mieszkańców. O parę wiorst od Humania słynny ogród *Zofiówka*. W Humaniu Gonta i Żelaźniak w 1769 r. sprawili okropną rzeź.

Kaniów nad Dnieprem, pamiętny zjazdem cesarzowéj Katarzyny II-éj, Józefa II, cesarza Niemieckiego i Stanisława Augusta króla Polskiego, 6-go Maja 1787 r.

Berdyczew 59,000 mieszkańców, prawie samych starozakonnych, słynie targami na konie i bydło ukraińskie.

Białocerkiew nad Rosią, 16,000 mieszk. bardzo zamożnych; ma piękny ogród.

Korsuń nad Rosią, pamiętny klęską Polaków w bitwie z kozakami 1648 r.

Czerkasy nad Dnieprem, 10,000 mieszk. pamiętne w dziejach Zaporoża.

Czehryń nad Dnieprem, *Wasilków*, *Skwira* i *Bohusław* nad Rosią. *Taraszcza* niedaleko Rosi, *Radomyśl* nad Teterewą, *Lipowiec*, *Machnówka*, *Zwinigród*, miasta powiatowe w gubernii Kijowskiéj.

Ochmatów, pamiętne zwycięztwami Polaków w r. 1644 i 1655 nad Tatarami i Kozakami.

12. **Wołyńska** gub. leży na prawym brzegu Bugu, nad Styrem, Horyniem, Słuczą, słynie ze swéj urodzajności, ma 1,303 mil kwadr., 1,64 3,270 mieszkańców.

Żytomierz nad Teterewą, 43,000 mieszk. W okolicy ma wyborne fabryki sukna.

Cudnów nad Teterewą.

Ostróg nad Horyniem, 7,800 mieszkańców; ztąd poszło nazwisko książąt Ostrogskich. Kosztem ich 1581 roku wydrukowano w Ostrogu pierwszą biblię słowiańską. Na skale wodą oblanéj zamek warowny.

Ołyka, słynie jarmarkami.

Owrucz, miasto powiatowe. W okolicy jego dają się widzieć eszcze liczne pamiątki z czasów Drewlan.

Iskorość, niegdyś stolica Drewlan.

Radziwiłłów, komora celna o 6 wiorst od Brodów. W blizkości *Poczajewska ławra*, monastyr na wysokiéj skale z cudownym obrazem Matki Boskiéj.

Krzemieniec nad rzeczką Ikwą, wpadającą do Styru, pamiętny wyższą szkołą czyli liceum krzemienieckiém, które założył kosztem swojem wiekopomny Tadeusz Czacki.

Poryck, pośród łąk nad jeziorem, siedziba Czackich i miejsce urodzenia T. Czackiego.

Wiśniowiec i *Zasław* nad Horyniem, *Korzec* nad Słuczą wpa-

dającą do Horynia; są-to miasta, od których poszły nazwiska książąt Wiśniowieckich, Zasławskich i Koreckich.

Zasław i *Kołki* nad Styrem, pamiętne wyrznięciem Żydów przez Kozaków w czasie koliszczyzny 1648 r.

Beresteczko nad Styrem; bitwa z Kozakami.

Włodzimierz nad Bugiem. Niedaleko Włodzimierza są *Piławce*, pamiętne popłochem Polaków w czasie wojny z Bohdanem Chmielnickim.

Uściług, przy ujściuŁuga do Buga, prowadzi handel zbożem. Tu w r. 1431 pogromiony Świdrygiełło ukorzył się przed królem.

Nowogród Wołyński czyli *Zwiahel* nad Styrem, przez który prowadzi piękny most żelazny; *Staro-Konstantynów*, *Równo*, *Kowel* nad Strumieniem, *Łuck* i *Dubno* nad Styrem, miasta powiatowe. Z tych Dubno słynie obszernym handlem i jarmarkami, a Łuck, dawniéj wojewódzkie, obecnie podupadłe miasta.

13. **Podolska** gub. leży nad rzekami: Bugiem południowym czyli Bohem, Uszycą i Dniestrem; to jest kraina błogosławiona, przez płodność swéj ziemi i łagodność klimatu. Na przestrzeni 763 mil kwadr. liczy 1,946,761 mil.

Kamieniec Podolski, miasto gubernialne nad Smotryczem uchodzącym do Dniestru; 22,500 mieszkańców katedra biskupia. Miasto zabudowane na urwistéj skale, dawniéj warowne, przeszło lat 20 zostawało w ręku Turków, w roku 1699 napowrót odzyskane. Powiadają, że Marcin Kątski gdy tę twierdzę odbierał, zdradą w skład prochu rzucone żarzewie podniósł i dopóty w gołéj ręce otrzymał, póki nie zgasło.

Nieopodal od Kamieńca jest *Żwaniec*, w którym Bohdan Chmielnicki trzymał w oblężeniu Jana Kazimierza.

Proskurów, na obszernéj równinie, otoczonéj wzgórzami, niedaleko źródeł Boha.

W okolicy *Czerwonogrodu* znajduje się wodospad ze skały na 62 stóp wysokiéj.

Winnica nad Bohem, miasto powiatowe.

Lityn i Hajsyn, niedaleko Boha.

Bracław nad Bohem, niegdyś miasto wojewódzkie.

Tulczyn o dwie mile od Bracławia, pałac i ogród, niegdyś rezydencya Szczęsnego Potockiego, naczelnika Targowiczan. Tu była rzeź w 1638 roku.

Niemirów nad wielkim stawem o dwie mile od Bracławia.

Batów, wieś gdzie hetman Kalinowski poległ z całem wojskiem 1652 roku.

Bar, na prawym brzegu Boha, założony przez Bonę na wzór jéj księztwa Bari w Neapolitańskiém. Tu w roku 1678 Puławscy, Fr. Potocki i Michał Krasiński zawiązali nieszczęsną konfederacyą Barską.

Targowica. Konfederacya Targowicka w 1792 roku. *Latyczew* czyli *Leszczyn* nad Derażną.

Husiatyn, po obu brzegach Zbrucza, wspaniały kościół i pałac.

Uszyca, przy ujściu rzeki Uszycy do Dniestru.

Kitajgród, nad Dniestrem. Tu się kopie kamień wapienny i ciosowy.

Czarnokozińce i *Dzwonigród*, kopalnie gipsu, alabastru i marmuru

Mohilew nad Dniestrem, 10,000 mieszkańców. Tu się uprawia wino.

Jampol nad Dniestrem.

Sokołówka, wieś w któréj umarł Stefan Czarnecki w 1665 roku

Cekinówka, niedaleko Jampola.

Mikołajów nad rzeką Bożkiem.

Olgopol i *Bałta* miasto powiatowe.

Bessarabia (obwód) leży na południu Podola i rozciąga się aż do Dunaju, pomiędzy Galicyą i Mołdawią z zachodu, a morzem Czarnem i gubernią Chersońską ze wschodu. Rzeki tu są: Dniestr, Prut i Dunaj; ma 659 mil kwadr. rozległości, 1,052,013 ludności, prawie samych Mołdawian, należących do szczepu romańskiego.

Kiszyniew nad rzeką Bykiem, wpada do Dniestru, zbudowane na wzgórzach, 103,998 mieszkańców, prowadzi handel z Odessą.

Cecora, niedaleko Dniestru, pamiętna porażką Polaków i zgonem hetmana Żółkiewskiego w 1620 r.

Chocim nad Dniestrzem, 19,745 mieszk., dawna forteca, pamiętna zwycięztwem Jana Sobieskiego nad Turkami w d. 11 Listopada 1673 r.

Akkierman czyli *Białogród* przy ujściu Dniestru, 30 tys. mieszk. port nad morzem Czarném, bardzo ważny za Jagiellonów, potém dostał się Turkom. W okolicy Akkiermanu jest 3 tysiące winnic.

Izmaił m. 21,000 i *Kilia* port, nad Dunajem.

Bender (po mołdawski Tigiro), nad Dunajem, 23,535 mieszk., w poblizkiéj wsi *Warnicy* Karol XII król Szwedzki mieszkał trzy lata (od 1709 do 1712 r.).

Gubernie Południowe.

14. **Chersońska** gub. leży nad Dnieprem, Bugiem czyli Bohem, Dniestrem i morzem Czarném. Od r. 1778 należy do Rossyi; 1,292 mil kw., 1,497,995 mieszk.

Cherson miasto gubernialne, 45,000 mieszk., nad Limanem Dnieprowym, warsztaty okrętów, port warowny.

Oczaków nad zatoką Dnieprową, niegdyś mocna twierdza.

Mikołajew, nad zatoką Bohu, przy spływie z Ingulą 42,000 mieszk., wojenny port, warsztaty okrętów, admiralicya floty Czarnomorskiéj, obserwatoryum.

Woznieśieńsk nad Bohem i *Elizawetgrad* nad Ingulą, miasto osad wojennych.

Olwiopol nad Bohem, *Dubossari*, *Owidiopol*, *Grygoriopol* nad Dniestrem, *Berysław* nad Dnieprem miasta pomniejsze.

Odessa nad morzem Czarném, wśród bezwodnéj, bezleśnéj i bezludnéj pustyni; w 1704 r. założona przez Katarzynę II, liczy obecnie przeszło 181,000 mieszkańców; pod względem handlu trzecie miasto w Rossyi, port, warsztat okrętów i liceum Riszeliego (Richelieu), niegdyś gubernatora Odessy, teraz zamieniono na uniwersytet.

Tyraspol, *Alexandrya*, *Bobrzyniec* miasta powiatowe.

15. **Jekaterynosławska** czyli Katarzynosławska gubernia leży nad Dnieprem, Donem i Dońcem. Rozległość 1,229 mil kw., ludność 1,281,482.

Jekaterynosław czyli Katarzynosław nad Dnieprem, miasto gubernialne, 22,548 mieszk., ma fabryki sukienne.

W blizkości stała twierdza *Kudak*, 1637 roku przez Polaków zbudowana, a w roku 1648 przez Chmielnickiego zburzona.

Rostów nad Donem, 39,129 mieszk., ztąd żywność i wszelkie zapasy wojenne przesyłają się do kraju Zakaukazkiego.

Maryampol nad morzem Azowskiém.

Azów, przy ujściu Donu do morza Azowskiego.

Taganróg, nad morzem Azowskiém, ma płytki port, lecz ważny prowadzi handel. Tu w r. 1825 umarł cesarz Aleksander I.

W gubernii téj odkryto nad Dońcem bogate kopalnie węgla kamiennego i znajdują się w niéj bardzo znaczne warzelnie soli, mieszkańcy zaś są: Rossyanie, Niemcy, Grecy, Ormianie, Bulgarowie, Żydzi, Tatarzy.

16. **Taurycka** gubernia leży na południu Katarzynosławskiéj

i Chersońskiéj, i nad morzem Czarném i Azowskiém; ma 1,110 mil kw. i 658,549 mieszkańców.

Symferopol nad Salgirem, 17,800 mieszkańców, o 20 wiorst od Czatyr-Daga.

Teodozya, dawniéj *Kaffa*, wyborny port.

Berdiańsk nad morzem Azowskiém, prowadzi znaczny handel.

Sewastopol, wojenny port, w 1856 roku zdobyty przez Francuzów i Anglików.

Kinburn nad zatoką Dnieprową.

Bałakława, port.

Sudak, obfituje w winnice.

Euptorya nad morzem Czarném.

Perekop, na międzymorzu półwyspu Krymskiego; od niego zwali się Tatarzy Perekopscy czyli Krymscy.

Bachczysaraj, stolica Chanów Krymskich, między dwiema wysokiemi górami, obszerne, lecz nieporządnie zabudowane, 10,498 mieszkańców.

W blizkości leży *Czufut Kale*, główne siedlisko Żydów Karaimów.

Południowy brzeg Krymu, zakryty górami od północy, ma klimat włoski, w którym dojrzewają najdelikatniejsze owoce; w północnéj zaś części Krymu bywa zima ostra, ale krótko-trwająca.

Krym czyli **Tauryda** (Chersonesus Taurica), od najdawniejszych czasów licznym ulegał zmianom. W średnich wiekach osiedli w nim Genueńczycy i Kaffa szczególniéj była ich kwitnącą osadą, ale w wieku XIV dzicz tatarska zniszczyła do szczętu osady genueńskie. W wieku XV powstała tu udzielna horda Krymska, która pod naczelnictwem swych chanów pustoszyła Ruś, Litwę i Polskę. W XVI w. tatarzy Krymscy poddali się Porcie Ottomańskiéj i jeszcze zuchwaléj napadali na Podole, Wołyń i Galicyę. Pokój Karłowicki w 1699 r. położywszy koniec wojnom pomiędzy Portą Ottomańską i rzecząpospolitą, powstrzymał i zagony Tatarów na ziemie polskie, a w r. 1778 Rossya zajęła Krym pod swoją władzę.

27. **Połtawska** gubern. leży na wschód Kijowskiéj, a na północ Katarzynosławskiéj, nad rzekami Dnieprem, Sułą, Psołą i Worskłą. Ziemię ma równą, nader żyzną, klimat łagodny i obfitość zboża i owoców. Rozległość 904 mil kw., ludność 2,002,118 mieszk.

Połtawa nad Worskłą; miasto gubernialne, 31,800 mieszk. Tu Piotr W. w Lipcu 1709 r. pokonał Karola XII Szweda i przez to zwycięztwo nadał Rossyi przewagę nad Polską i Szwecyą.

Krzemieńczuk nad Dnieprem, wraz z osadą *Krukowem*, jest miastem nader handlowém i głównym składem soli z Krymu i innych miejsc sprowadzonéj, a ztąd Prypecią do Pińska przewożonéj i potém po Litwie rozsyłanej. Krzemieńczuk jest naczelném miejscem wszystkich wojennych osad na południu.

Romny nad Sułą, słynie dwoma jarmarkami.

Łubny nad Sułą, tu jest ogród rządowy, przez Piotra W. założony; w tym ogrodzie uprawiają rośliny lekarskie i niemi zaopatrują apteki rządowe.

Perejasław nad Trubieżą, starożytne miasto i pamiętne tém, że tu hetman kozacki, Bohdan Chmielniki, w 1645 r. z całą Mało-Rossyą poddał się Rossyi.

Hadiacz nad Psołą, wpadającą do Dniepru, pamiętny ugodą Kozaków z Polakami w 1658 r.

Mirgoród i *Chorol* nad rzeką Chorolem, *Przyłuki* i *Pyrati* nad Udajem, *Zołotonosza* nad rzeką t. n. *Konstantynogród* niedaleko Orła, miasta powiatowe w guberni Połtawskiéj.

18. **Czernihowska** gub. leży na północy Połtawskiéj, a na wschód Kijowskiéj, Mińskiéj, i po części Mohilewskiéj, leży nad Dnieprem i do niego wpadającą Desną, dawniéj nazywała się Siewierszczyzną; ma grunt urodzajny, klimat łagodny i obfituje w zboża i lasy. Rozległość 952 mil kwadr. ludności, przeszło 1,560,378.

Czernihów nad Desną, miasto starożytne, 26,774 mieszk.

Nieżyn nad Osterem, 20,000 mieszk., nasiadły Grekami trudni się uprawą tytoniu, którego corocznie wydaje 200,000 centnarów. W Nieżynie jest liceum księcia Bezborodki.

Głuchów nad Jesmanem, było niegdyś stolicą hetmana kozackiego. W blizkości obszerną ma fabrykę prochu.

Baturyn nad Sejmą, druga rezydencya hetmana kozackiego.

Konotop niedaleko Desny, sławny zwycięztwem, które Jan Kazimierz w 1664 r. odniósł nad kozakami.

Starodub, *Mglin*, *Suraż*, *Horodnia*, *Nowogród Siewierski* nad Desną, *Królewiec*, *Borzna*, *Sośnica*, *Kozielec*, *Oster* miasta powiatowe w gub. Czernihowskiéj.

19. **Charkowska** gubern. leży na wschód Czernihowskiéj i Połtawskiéj nad rzekami: Dońcem, Worskłą i Psołą; ma ziemię już nie tak urodzajne jak poprzednie gubernie, klimat łagodny. Dawniéj nazywała się gubernią Słobodzko-Ukraińską, gdyż składa się ze słobód czyli osad, założonych przez wychodźców z Ukrainy pod-

czas nieszczęsnéj wojny kozackiéj, w drugiéj połowie XVII wieku. Rozległość 978 mil kwadr., ludność 1,681,486.

Charków nad rzeką tegoż nazwiska, 87,000 mieszk., ma uniwersytet, w 1803 r. założony, instytut panien szlacheckich, i prowadzi znaczny handel.

Sumy nad Sumą i Psołą, 14,060 mieszkańców, drugie miasto po Charkowie.

Czuhujew nad Dońcem, wpadającym do Donu; tu się utrzymują liczne stada koni, i jest miejsce naczelne osad wojennych gub. Charkowskiéj.

Sławiańsk nad Dońcem, ma jeziora i źródła wody solnéj, dokąd wyjeżdża latem wiele chorych dla poratowania zdrowia.

Achtyrka, 17,411 mieszk., bardzo zamożnych, ma liczne ogrody drzew wiśniowych i śliwkowych.

Lebiedzin, *Bohuduchów*, w jego okolicy są osady morwowe, *Wałki*, *Zmijew*, *Izyum*, *Właczańsk*, *Kupańsk*, *Starobielsk*, miasta powiatowe w guberni Charkowskiéj.

20. **Woroneżska** gub. leży na wschód Charkowskiéj, nad rzekami: Donem, Woroneżem i Dońcem, ma 1,196 mil kwadr. przestrzeni i 1,068,998 mieszkańców.

Woroneż nad rzeką t. n., starożytne miasto, 41,733 mieszk., prowadzi obszerny handel. Za Piotra W. były tu warsztaty okrętów do żeglugi na morzu Azowskiém.

Ostrogożsk nad Sosną, miasto handlowe. W blizkości obszerna osada Niemców, trudniących się wyrobem lulek.

Pawłowsk nad Donem; mieszkańcy trudnią się uprawą warzywa i melonów, które przesyłają do Petersburga.

Ziemia czyli **Kraj Kozaków Dońskich** leży na południu gubernii Woroneżskiéj nad Donem, Dońcem, Niedźwiedzicą, Choprem i Manyczem, ma 2,913 mil kwadr. przestrzeni i 1,010,135 mieszk., z których każdy mężczyzna zdatny do broni liczy się w służbie wojskowej. Kozacy mają własny rząd i zostają pod naczelnictwem atamana. Kraj ich dzieli się na powiaty, a te na stannice. W kraju kozaków Dońskich już dojrzewają brzoskwinie, morele, migdały, winogrona, morwy i hodują się liczne stada owiec.

Nowy Czerkask na wyspie Donu, założony w 1805 roku, liczy 17,976 mieszkańców, jest jedyném miastem w całym kraju, pobyt atamana kozackiego, ma gimnazyum.

Na południu ziemi Kozaków Dońskich koczują Kałmyki i jest ich przeszło 17,000.

W okolicy *Piatyhorska* znajdują się źródła wód uzdrawiających.

21. **Astrachańska** gub., na północ guberni Stawropolskiéj, a na wschód ziemi kozaków Dońskich, leży po obu brzegach dolnych okolic Wołgi, ma ziemię równą, stepową i słonawą, tylko nad rzekami zdatną do uprawy, klimat ciepły. Rozległość 3,998 mil kw., ludność 573,954, składa się z Rossyan i ludów rodu azyatyckiego. Uprawa roli prawie żadna, z płodów roślinnych najwięcéj tu melonów i winogron, a główne zatrudnienienie mieszkańców połów ryb na Wołdze i handel z Azyą.

Astrachań, przerznięty odnogami Wołgi, o 60 wiorst od jéj ujścia do morza Kaspijskiego, 9,800 mieszk., Europejczyków i Azyatów, zwłaszcza Tatarów, Persów, Ormian, Bucharów, którzy za pomocą wielbłądów prowadzą handel karawanowy.

Czarny Jar nad Wołgą i *Krasny Jar* przy jéj ujściu, miasta nasiadłe rybakami.

22. **Saratowska** gub. leży na północ Astrachańskiéj nad Wołgą, ma na prawym czyli zachodnim brzegu ziemię żyzną, a na wschodnim zupełną pustynię. Jest tu wiele jezior słonych; z tych największe Eltona dostarcza corocznie przeszło półtora miliona centnarów soli, klimat tutejszy bardzo łagodny. Rozległość 1,533 mil kwadr., ludności przeszło 1,725,478 mieszk. Oprócz Rossyan i Tatarów są tu Finnowie i koloniści Niemcy.

Saratów na zachodnim brzegu Wołgi, 65,220 mieszk., ma liczne fabryki, ogrody drzew owocowych i plantacye morw.

Carycyn nad Wołgą; w jego powiecie leżą: *Dubowka*, która przez koléj żelazną łączy się z Donem i miasteczko *Sarepta*, nasiadła braćmi Morawczykami, ma zupełną postać miasta niemieckiego. Mieszkańcy Sarepty trudnią się uprawą gorczycy i przyrządzeniem musztardy, sławnéj na całą Rossyę. W okolicy Sarepty są liczne źródła wody słonéj.

W okolicy *Carewa* widać rozwaliny *Saraja*, stolicy chanów Złotéj czyli Wielkiéj hordy. Rozwaliny te zajmują 15 wiorst kwadr. przestrzeni i leżą przy ujściu Achtuby do Wołgi.

Wolsk nad Wołgą, 31,269 mieszk. słynie z malowniczego położenia swego i z handlu zbożem.

Bałaszów nad Choprem, wśród stepów.

Gubernie wschodnie.

23. **Samarska** gub., leży nad Wołgą, na północy Saratowskiéj, liczy 3,054 mil kwadr. przestrzeni, 1,743,422 mieszk.

Samara, przy ujściu Samary do Wołgi, m. gub. 54,500 mieszk.

Syzrań nad Wołgą, 13,000 mieszk.

Alatyr nad Surą.

24. **Symbirska** guberu. nad Wołgą, na wschód gub. Samarskiéj, 898 mil kwadr. przestrzeni, 1,192,510 mieszk.

Symbirsk nad Wołgą, 24,837 mieszk,, ma pomnik Karamzina, sławnego historyografa rossyjskiego.

Buińsk nad Wołgą.

25. **Kazańska** guberu. leży na północ Symbirskiéj nad rzeką Wołgą i Kamą, ma 1,116 mil kw., 1,670,337 mieszk. Rossyan, Tatarów i Finnów.

Kazań nad rzeką Kazanką, o milę od jéj ujścia do Wołgi, 88,543 mieszk., uniwersytet, obserwatoryum astronomiczne, akademia duchowna. Tu się urodził Dzierżawin, liryczny poeta rossyjski. Kazań był stolicą państwa tatarskiego, które w połowie XVI-go wieku Iwan Groźny zawojował i wcielił do Rossyi.

Czystopol nad Kamą, znakomite przemysłem i handlem miasto.

Niedaleko *Spaska* jest wieś *Uspieńskie* na rozwalinach *Briachimowa*, dawniéj stolicy bułgarskiéj.

26. **Orenburgska** gub. leży na wschód Samarskiéj, Symbirskiéj i Kazańskiéj i ciągnie się aż do gór Uralskich. Rzeki tu są: Ural, Ufa, Topol, Sakmara. Grunt, na północy górzysty, nad rzeką Ufą żyzny, na południu niezmierne równiny, czyli stepy, zdatne tylko na pastwiska. Lato bywa tu gorące i bez dżdżów, zima ostra. Mieszkańcy Rossyanie, Tatarzy i Finnowie. Rozległość 3,477 mil kw., ludności 840,704.

Ufa nad rzeką Białą i Ufą, miasto gubernialne, w bardzo miłém położeniu, 14,000 mieszk.

Siergiewsk, ma w okolicy źródła siarczane wód mineralnych.

Troick, prowadzi handel zamienny z karawanami przychodzącemi z Azyi Środkowéj. W jego powiecie jest wielki zakład przemywania złota.

Orenburg nad rzeką Uralem, warownia z arsenałem, pobyt wojennego gubernatora orenburgskiego, prowadzi handel zamienny ze środkową Azyą, 35,623 mieszk. pod zarządem tutejszego gubernatora zostaje mała horda Kirgizów, jeden milion ludności licząca.

Ziemia Kozaków Uralskich ciągnie się od guberni Orenburgskiéj aż do morza Kaspijskiego. Kozacy tutejsi zależą od swego atamana.

Uralsk nad Uralem, miasto główne, 11,280 mieszk., prowadzi znaczny handel rybami i kawiorem.

Gurjew przy ujściu Uralu, przystań.

27. **Wiacka** gubern., leży na północ Kazańskiéj i Orenburgskiéj, nad rzekami Kamą i Wiatką. Rozległość 2,783 mil kw., a ludności ma 2,347,769 mieszk., Rossyan i Finnów; głównem ich zatrudnieniem rolnictwo i chów bydła.

Wiatka nad rzeką tegoż nazwiska; 19,913 mieszk., prowadzi handel zbożem z gubernią Archangielską.

Elabuga nad Kamą, *Orłów* i *Słobodzk* nad Wiatką, miasta handlowe.

28. **Permska** gubern., leży na wschód Wiackiéj, a na północ Orenburgskiéj. Rzeki tu są: Pieczora, Kama, Ufa, Tura, grunt górzysty, pokryty nieprzebytemi lasami, wcale niezdatny do uprawy roli, klimat zimny, ma 6,030 mil kwadr. przestrzeni i 2,173,501 mieszkańców, którzy najwięcéj trudnią się górnictwem, czyli dobywaniem kosztownych kamieni i kruszców.

Perm nad Kamą i przy wielkim gościńcu do Syberyi, 22,712 mieszkańców.

Kungur nad Sawą, 10,708 mieszk., którzy trudnią się robieniem safianu i prowadzą nim handel z Azyą Środkową.

Ekaterynburg nad Isetem, założony przez Piotra W., 25,413 mieszk., naczelny zarząd rządowego i prywatnego górnictwa, piękne i bogate miasto. W okolicy Ekaterynburga znajdują się bogate kopalnie złota i żelaza.

Irbit nad rzeką tegoż nazwiska, znakomity swym jarmarkiem i kopalniami miedzi i żelaza.

Wierchoturje nad Turą, ma w swéj okolicy bogate kopalnie.

Tagile, wieś Demidowa, mająca 20 tys. mieszk., a w jéj okolicy *Niżnietagilska* kopalnia platyny Demidowa, najbogatsza w świecie; tamże kopalnia złota i żelaza. Na północy Wierchoturya, bo-

gate kopalnie złota i miedzi Bohosłowskiemi zwane. W tymże powiecie jest góra Magnesowa, Wielka Błahodat.

Sołokamsk, znaczne warzelnie soli.

Gubernie Północne.

29. **Wołogodzka** gubern., leży na północ Permskiéj i Wiackiéj, w niéj płyną rzeki: Pieczora, Dźwina Północna, Suchona i Wyczehda. Powierzchnia gruntu równa, ziemia błotnista i gliniasta, pokryta wielkiemi lasami. Klimat zimny, powietrze wilgotne i mgliste, zima trwa 8 miesięcy, a rzeki pokrywają się lodem od Października aż do połowy Kwietnia. Rozległość 7,313 mil kwadratowych, ludność 989,500. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, chowem bydła, polowaniem i rybołóstwem.

Wołogda, nad rzeką tegoż nazwiska, w wilgotném i błotnistém miejscu, 17,800 mieszk., którzy prowadzą handel z Archangielskiém, Tobolskiém i Irkuckiem.

Totma nad Suchoną, warzelnie soli.

Wielki Ustiug nad Suchoną, 7,771 mieszk., przemysłowe i handlowe miasto.

Jareńsk niedaleko Wyczehdy, warzelnie soli.

30. **Archangielska** gubern. od Wołogodzkiéj rozciąga się aż do morza Lodowatego i Białego. Do niéj należą wyspy: Kałgujew, Wajgacz i Nowa Ziemla. Rzeki tu są: Pieczora, Dźwina Północna i Onega. Ziemia pokryta górami i lasami, bagnami, tylko na południu cokolwiek zdatna do uprawy. Mieszkańcy najwięcéj trudnią się spławem drzewa, polowaniem i rybołóstwem, gdyż zbyt ostry klimat przeszkadza rolnictwu. Rozległość 15,592 mil kwadratowych; ludność tylko 291,000 mieszkańców.

Archangielsk nad Dźwiną Północną, o 9 mil od jéj ujścia do morza, 17 tysięcy mieszk., ma admiralicyę, warsztaty okrętów i prowadzi znaczny handel morski.

Onega, przy ujściu rzeki tegoż nazwiska do morza Białego, prowadzi handel drzewem z Anglią. Na wyspie *Sołowieckiéj*, na morzu Białém, jest klasztor warowny Sołowiecki-monastyr, do którego ze wszech stron dążą pobożni. Piotr W. dwa razy go odwiedzał.

Chołmogory na wyspie Dźwiny Północnéj. W okolicy jest wieś *Denisowka*, w któréj urodził się Łomonosow, pierwszy gramatyk i pisarz rossyjski.

Koła, najpółnocniejsze miasto w Rossyi, a powiat jego stanowi Laponię rossyjską.

31. **Ołoniecka** gub. ma na północy Archangielską, na wschodzie Archangielską i Wołogodzką, a na zachodzie Finlandyę. Klimat tutejszy ostry i wilgotny, ziemia mało co zdatna do uprawy zboża. Rozległość 2,702 mil kwadr., ludność 300,000 mieszk.

Petrozawodzk nad jeziorem Onegą, miasto gubernialne, 10,901 mieszk., założone przez Piotra Wielkiego, ma działolejnię czyli ludwisarnię Aleksandrowską.

Kargopol, *Wytehra Ładejno-Pole*, miasta pomniejsze.

32. **Nowogrodzka** gub. leży na południu Ołonieckiéj, a na wschodzie Petersburgskiéj i Pskowskiéj. Rzeki główne: Wołchów, Msta Szełoń, Mołocha. Powierzchnia ziemi pokryta lasami, na południu żyzna i zdatna do uprawy roli. Klimat żyzny i wilgotny. Rozległość 2,198 mil kwadr., ludność 1,016,414 mieszk., którzy trudnią się rolnictwem i chowem bydła.

Nowogród, przy wypływie rzeki Wołchowa z jeziora Ilmenu, ma piękny most przez rzekę Wołchów, 17,665 mieszk. Założenie tego miasta przypisują Słowianom w V wieku po Chrystusie; w IX wieku był stolicą Ruryka i Rusi, późniéj korzystając z przywilejów Jarosława Mądrego, stał się miastem wolném; liczył 400 tys. mieszk., słynął z handlu i potęgi, należał nawet do związku henzeatyckiego; lecz osłabiony przez niezgodę, uległ orężowi Jana III (w XV wieku), który miasto zburzył, mieszkańców rozpędził, a obszerne posiadłości Nowogrodzkie wcielił do swego państwa Moskiewskiego. Z dawnéj świetności Nowogrodu pozostał tylko kościół katedralny Św. Zofii i Kreml. W 1862 roku w miesiącu Wrześniu obchodzono tu uroczystość tysiącletniego istnienia Rossyi: (od 862 do 1862 roku), i na znak tego wystawiono bardzo piękny pomnik. W okolicy Nowogrodu mnóstwo starożytnych monastyrów.

Wałdaj nad jeziorem Wałdajskiém.

Stara-Rusa, ma naczelny zarząd północnych osad wojskowych, tudzież warzelnie soli i kąpiele dla leczących się.

Tychwin nad rz. Tychwiną, ma w blizkości wieś *Stołbowo* w któréj Michał Teodorowicz zawarł pokój ze Szwedami w 1617 r.

Białoziersk nad jeziorem Białém i rzeką Szeksną.
Ustiużna-żelazo-polska, handluje drzewem do budowy i opału.

Gubernie środkowe.

33. **Moskiewska** gubern. leży w samym środku Rossyi Europejskiéj i była kamieniem węgielnym téj ogromnej budowy politycznéj, jaką dziś przedstawia cesarstwo Rossyjskie. Ziemia jéj dość nieurodzajna, klimat lądowy, zimą tęgie mrozy, latem mocne upały. Rozległość 604 mil kwadratowych, ludność 1,678,784, którzy mało się trudnią uprawą roli, więcéj uprawą ogrodów owocowych i warzywnych, a najwięcéj przemysłem i handlem, ztąd pomimo nieurodzajności ziemi, zaludnienie guberni Moskiewskiéj wynosi około 2,777 osób na jedną milę kwadratową.

Moskwa nad rzekami Moskwą i Jauzą, starożytna stolica Rossyi, liczy 602,000 mieszk. Składa się z czterech części i Kremlina, czyli zamku obronnego, z Kitajgrodu, gdzie jest bazar, z Białogrodu, najpiękniejszego ze wszystkich części, i z Ziemiogrodu. W Kremlinie jest pałac cesarski i cerkiew Wniebowstąpienia. w któréj koronują się monarchowie Rossyjscy. Moskwa ma 375 kościołów, pomiędzy któremi jest 7 katedralnych. Jako osobliwość jest tu dzwon Jana Wielkiego, 4,800 centnarów ważący. Z pomiędzy licznych zakładów naukowych, najważniejszym jest uniwersytet, w roku 1750 założony, towarzystwo uczonych, obserwatoryum. Wreszcie Moskwa uważa się za prawdziwe narodowe miasto rossyjskie, i w niéj zwykle magnaci ruscy przepędzają zimę. Niedaleko Moskwy jest Troicka ławra, czyl klasztor warowny, pamiętny w dziejach Rossyi. Po bitwie pod Borodinem, niedaleko Możajska, 1812 roku, kiedy Francuzi weszli do Moskwy, Rossyanie sami ją zapalali, bo téj ofiary wymagało dobro ich ojczyzny. Późniéj Moskwa daleko porządniéj i piękniéj odbudowała się.

Sierpuchów nad Oką.
Kołomna nad rzeką Moskwą, przy jéj ujściu do Oki.
Bohorodzk nad Klaźmą, miasto fabryczne.

34. **Włodzimierska** gubernia leży na wschodzie Moskiewskiéj Rzeki: Oka, Klaźma. Rozległość 884 mil kwadratowych, ludność 1,239,051 rodowitych Rossyan, którzy trudnią się rolnictwem, chowem bydła i mają wiele fabryk jedwabnych, sukiennych, bawełnianych, płóciennych i mydlarń i tak pod względem przemysłu, jak i handlu nie ustępują mieszkańcom Moskiewskiéj guberni.

Włodzimierz nad Klaźmą, wpadającą do Oki, liczy 15,000 mieszkańców, założony przez Włodzimierza Monomacha, był stolicą Wielkiego Księztwa Włodzimierskiego.

Szuja nad Tezą. W jego powiecie jest wieś *Iwanowo*, która z przyległemi osadami wyrabia corocznie tkanin bawełnianych za 10 milionów rs.

Murom, nad Oką, 10,579 mieszk.

Suzdal, starożytne miasto.

Aleksandrów, *Perejasław Zaleski* nad Trubieżą. *Ważniki* i *Grochowiec* nad Klaźmą i *Jurjew* mają fabryki tkanin bawełnianych i lnianych.

35. **Twerska** gubern. leży nad Wołgą, Dźwiną Zachodnią, Mstą i Mołohą. Rozległość 1,213 mil kw., ludność 1,521,577 mieszk.

Twer przy ujściu Twercy do Wołgi, leży w stronie północno-zachodniéj względem Moskwy, miasto bardzo starożytne, handlowe przemysłowe, 27,964 mieszk.

Rżew nad Wołgą, jego mieszkańcy zakupują zboże w przystaniach Nadwołgańskich i przesyłają na sprzedaż do Petersburga.

Wyszni-Wołoczok nad kanałem Wyszniewołockim, handluje zbożem.

Torżek nad Twercą i *Ostaszków* nad jeziorem Seligierem; mają bardzo wielkie garbarnie skór i saffianów, tudzież prowadzą handel butami.

36. **Jarosławska** gubernia leży nad Wołgą, Szeksną i Mołohą. Rozległość 647 mil kwadr., ludność 999,383 mieszk.

Jarosław nad Wołgą, 37,000 mieszk., bogate miasto. Tu jest liceum Demidowa. Jarosławskie płótno słynie w Rossyi.

Rybińsk nad Wołgą, najbogatsza przystań rzeczna. Stałych mieszkańców ma 13,268, a latem z robotnikami przybyłymi z różnych przystani dochodzi do 15 tysięcy.

Uhlicz nad Wołgą, tu jeszcze istnieje pałac, w którym zabito dziewięcioletniego Dymitra Iwanowicza.

Rostów nad jeziorem tegoż nazwiska, słynie z jarmarku, z pielgrzymki pobożnych i z uprawy ogrodów warzywnych.

37. **Kostromska** gubernia, leży nad Wołgą i Kostromą. Rozległość 1,449 mil kwadratowych, ludność 1,101,099 dusz.

Kostroma, przy spływie Kostromy z Wołgą, 28,203 mieszk., ma fabryki płócien. W blizkości Kostromy jest *Ipatjewski* monastyr, w którym przebywał Michał Teodorowicz przed wstąpieniem na tron.

Halicz nad jeziorem Halickiém, był dawniéj stolicą udzielnego księztwa Halickiego.

Kinieszma, miasto fabryczne.

Solhalicz, warzelnie soli.

38. **Niżegrodzka** gub. leży nad Wołgą i Oką. Rozległość 923 mil kwadr., ludność 1,262,913 mieszk.

Niżny-Nowogród, przy spływie Wołgi z Oką, 40,000 mieszk. Na jarmark Niżegrodzki przybywa od 30 do 30,000 kupców i kupujących. Nadto Niżogród jest najdalszym punktem na wschodzie, dokąd dochodzi koléj żelazna.

39. **Kałużska** gub. leży nad rzekami: Oką, Upą, Zyzdrą i Uhrą. Rozległość 560 mil kw., ludności 984,255.

Kaługa nad Oką, 6,000 mieszk., prowadzi handel zbożem i mąką, które wysyła do portów Nadbaltyckich.

Kozielsk, wsławił się mężną obroną przeciw Mongołom pod dowództwem Batego w 1238 r. Mongołowie nie mogąc zdobyć Kozielska, nazwali go *Złym*.

Borowsk, miasto przemyślne i handlowe.

Małojarosławiec nad Łużą. Po wyjściu z Moskwy, Napoleon ze swoją armią chciał wkroczyć do południowéj Rossyi, ale po bitwie pod Małojarosławcem w 1812 roku musiał powracać tąż samą drogą którą przyszedł do Rossyi.

40. **Tulska** gub. leży nad rzekami: Oką, Upą, Donem, Isterem. Rozległość 561 mil kwadr., ludność 1,154,292 dusz.

Tuła nad rzeką Upą, 58,500 mieszk., ma sławne fabryki broni, i tabakierek.

Bielsk nad Oką i *Effemów*, miasta znaczniejsze.

Epifań nad Donem. W jego powiecie znajduje się *Pole Kulikowe*, na którém Dymitr doński w r. 1380 rozbił Mongołów pod dowództwem Mamaja.

41. **Orłowska** gub. leży nad rzekami: Oką, Desną, Zuszą i Sosną. Rozległość 848 mil kw., ludność 1,578,013 mieszk., którzy korzystając z własności dobréj ziemi i umiarkowanego klimatu, trudnią się uprawą roli i chowem bydła, zwłaszcza koni i owiec.

Orzeł nad Oką, 43,000 mieszk., prowadzi handel zbożem i włóknem konopnem czyli pieńką.

Jelec nad Sosną, 29,688 mieszk., handel zbożem.

Bołchów, ma obszerne garbarnie.

Mceńsk nad Zuszą i *Brańsk* nad Desną, miasta wielce handlowe.

42. **Rjazańska** gubern., leży nad rzekami Oką i Donem. Roz-

ległość 762 mil kwadr., ludność 1,482,292 mieszk., którzy głównie trudnią się rolnictwem.

Rjazań nad Trubieżą, wpadającą do Oki, 18,950 mieszk.

Kasimów nad Oką, ma garbarnie i pamiętny zgonem Aleksandra Newskiego w 1263 r.

Prońsk, ma fabryki igieł.

43. **Tambowska** gubernia, leży nad Oką, Donem, Woronieżą i Choprem, 1,199 mil kw. rozległa i 2,055,778 ludności mająca.

Tambow niedaleko Cny, 28,600 mieszk., prowadzi handel łojem, skórami i wełną. W okolicy ma wielką fabrykę sukna i stada koni.

Lipiecк nad Woroneżem, wody mineralne.

Kozłów, 24,616 mieszkańców.

Morszańsk, prowadzi handel zbożem.

44. **Penzeńska** gub. leży na zachód Tambowskiéj, ma 707 mil kwadr. przestrzeni i 1,197,393 ludności.

Penza miasto gub. przy ujściu Penzy do Sury, 25,000 mieszk. Tu jest ogród owocowy i roślinny, oraz szkoła ogrodnictwa.

Sarańsk i *Krasnosłobodzk*, miasta znaczniejsze.

45. **Kurska** gubernia leży nad rzekami: Sejmą, Psołą i Dońcem. Rozległość 888 mil kwadr., ludność 1,866,850 mieszk. Klimat łagodny i ziemię urodzajną.

Kursk nad Sejmą, wpadającą do Desny, 28,921 mieszk., bardzo przemysłowe i handlowe miasto. Odbywa się tu wielki *korzenny* jarmark.

Rylsk nad Sejmą.

Biełgorod, największe miasto powiatowe.

Putywl, starożytne miasto.

46. **Pskowska** gub. graniczy na północ z Petersburgską i Nowogrodzką, na zachód z Inflancką, na południe z Witebską. Klimat ma zimny, grunt dosyć żyzny, ma rozległości 793 mil kwadratowych, ludności 717,816 mieszk.

Psków nad rzeką Wieliką, 18,331 mieszk. Do wieku XVI był rzeczpospolitą; grube mury otaczają tu Kremlin; ma 60 cerkwi. Za Stefana Batorego, Jan Zamojski, wielki hetman korony, oblegał to miasto w porze zimowéj.

Izborsk, zbudowane w XIII wieku; obok niego był jeszcze dawniejszy Izborsk.

Sołma nad Szeloną, prowadzi znaczny handel.

Porchów, *Ostrów*, *Chołm*, *Opoczka*, *Wielkie-Łuki*, *Toropiec*, miasta powiatowe.

47. **Smoleńska** gubernia graniczy na północy z Pskowską, na wschodzie z Moskiewską i Kałużską, na zachodzie z Witebską. Rozległości ma 1,013 mil kwadratowych, ludności 1,163,594; leży nad rzekami: Dźwiną Zachodnią, Desną, Sożą, Kasplą. Klimat zimny, grunt miejscami tylko urodzajny.

Smoleńsk, po obu brzegach Dniepru, 22,206 mieszk., było niegdyś stolicą udzielnego księztwa, które w r. 1366 opanował Witold; w r. 1403 stało się województwem. Zygmunt I je utracił, Zygmunt III odzyskał, Jan Kazimierz w r. 1667 pokojem Andruszowskim nazawsze odstąpił Rossyi. W 1812 roku dnia 17 Sierpnia, podczas bitwy Rossyan z Francuzami, Smoleńsk spalił się, teraz na nowo odbudowany, prowadzi dosyć znaczny handel z Rygą.

Gzack, *Porzecze*, *Wiażma*, prowadzą handel zbożem.

Krasnyj, *Jelnia*, *Dorohobuż* i *Duchowszczyzna*, pamiętne zwycięztwami Rossyan nad Francuzami w 1812 r.

W powiecie Krasnyjskim jest wieś *Andruszowo*, pamiętna rozejmem w 1667 roku pomiędzy Janem Kazimierzem i Aleksym Michajłowiczem.

KRÓLESTWO POLSKIE.

Granice. Królestwo Polskie leży pomiędzy 50° a 55° szerokości północnéj, graniczy z zachodu, północy i znowu z zachodu z państwem Pruskiém, a mianowicie z Górnym Szlązkiem od Mysłowic, czyli zejścia się Przemszy Czarnéj z Białą, do Byczyny; daléj z W. Ks. Poznańskiém od Byczyny do Nieszawy, poczém idą Prusy właściwe. Suchą granicę, ze strony Prus przerywa tylko rzeka Prosna, od Byczyny do zejścia się z Wartą pod Pyzdrami; Drwęca z prawéj strony wlewa się do Wisły i Szeszupa uchodząca do Niemna z lewéj strony, pierwsza, część Płockiéj, a druga, część Suwałkskiój guberni oddziela od Prus.

Na północy, od Jurburka aż do Kowna, leży gubernia Kowieńska czyli Żmudź; od któréj oddziela rzeka Niemen.

Na wschodzie gubernia Wileńska, Grodzieńska i Wileńska.

Od Kowna do Grodna stanowi granicę rzeka Niemen, daléj Łosośna wpadająca do Niemna, potém Biebrza aż do ujścia w Narew pod Wizną; od Wizny do Suraża Narew, późniéj Lissa, w Narew wpadająca. Tu parę mil jest sucha granica, którą daléj stanowi rzeka Nurzec, wpadająca do Bugu, a w końcu rzeka Bug, która oddziela gubernię Lubelską od Grodzieńskiéj i Wołyńskiéj.

Na południu Królestwa Polskiego leży Austrya, to jest Galicya z Krakowem. Część téj granicy od Nowego Brzeska do Zawichosta tworzy Wisła, a San w swoim biegu przez Galicyę tylko środkiem dotyka się granicy Królestwa, w okolicy miasta Krzeszowa.

Królestwo Polskie, od 5 (17) Stycznia 1867 r. dzieli się na 10 gubernii, z tych: Warszawska, Petrokowska, Radomska, Kaliszska i Kielecka leżą po lewéj stronie Wisły; Płocka, Siedlecka, Lubelska, Łomżyńska i Suwałkska — po prawéj stronie Wisły.

Gubernie dzielą się na powiaty, i tych jest wszystkich 48, a mianowicie:

I. W gubernii Warszawskiéj.

Powiaty: Warszawski, Radymiński, Miński, Górno-Kalwaryjski, Grojecki, Błoński, Skierniewicki, Łowiczski, Sochaczewski, Gostyński, Kutnowski, Włocławski i Nieszawski.

II. W gubernii Kaliszskiéj.

Kaliszski, Słupecki, Koniński, Kolski, Łęczycki, Turekski, Sieradzki i Wieluński.

III. W gubernii Petrokowskiéj.

Petrokowski, Brzeziński, Rawski, Łodziński, Łaski, Noworadomski, Częstochowski, Bendziński.

IV. W gubernii Radomskiéj.

Radomski, Kozienicki, Iłżycki, Opatowski, Sandomierski, Opoczyński i Koński.

V. W gubernii Kieleckiéj.

Kielecki, Andrejewski, Włoszczowski, Olkuszski, Miechowski, Pińczowski i Stobnicki.

VI. W gubernii Lubelskiéj.

Lubelski, Lubartowski, Nowo-Aleksandryjski, Janowski, Biel-

gorajski, Zamostski, Krasnostawski, Chołmski, Hrubieszowski, Tomaszewski.

VII. W gubernii Siedleckiéj.

Siedlecki, Węgrowski, Sokołowski, Konstantynowski, Bielski, Włodawski, Radzyński, Łukowski, Garwoliński.

VIII. W gabernii Płockiéj.

Płocki, Lipnowski, Rypiński, Sierpecki, Mławski, Prasnyszski, Ciechanowski, Płoński.

IX. W gubernii Łomżyńskiéj.

Łomżyński, Mazowiecki, Ostrowski, Pułtuski, Makowski, Ostrołęcki, Kołneński, Szczuczyński.

X. W gubernii Suwałkskiéj.

Suwałkski, Augustowski, Sejneński, Kalwaryjski, Wyłkowyszski, Władysławowski, Maryampolski.

Rzeki w Królestwie Polskiém:

Wisła, największa rzeka w Królestwie, ma źródło na Szlązku Austryackim, w księztwie Cieszyńskiém, we wsi Wisel, na pochyłości góry Baraniéj, połączona z Przemszą, od Krakowa zaczyna być spławną i płynie w kierunku wschodnim, koło Nowego Brzeska, Opatowa, Nowego Miasta, Korczyna, Osieka, Sandomierza, Zawichosta, gdzie wkracza w Królestwo Polskie i dzieli je swym biegiem prawie na dwie równe części. Od Zawichosta płynie wprost na północ pod Kazimierzem i Janowcem, Nową Aleksandryą (Puławami), Stężycą, Czerskiem, Górą, Warszawą, tu już skręcona ku zachodowi omija Modlin, Zakroczym, Czerwińsk, Wyszogród, zkąd zwraca się ku północy i płynie pod Płockiem, Dobrzyniem, Włocławkiem, Nieszawą; poczém bieży przez Prussy, koło Torunia, Fordona, Chełmna, Grudziąża Nowego i pominąwszy Gniew, rozdziela się na dwie odnogi: iedną z nich Nogatem zwaną, wlewa się do Zatoki Świeżéj, a drugą do zatoki Gdańskiéj. Wisła jest 130 mil długa, a przyjmuje w siebie 120 rzek i rzeczek.

Wisłoka i *San* w Galicyi, wpadają do Wisły; San tylko półtrzeciéj mili prawym brzegiem dotyka Królestwa.

Wieprz zaczyna się poniżéj Krasnostawu, a pod Dęblinem czyli Iwanogrodem łączy się z Wisłą.

Do Wieprza wpadają: *Tyśminica*, *Bystrzyca* i *Giełczew*.

Bug, ma źródło w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, pod Sasowem, staje się spławnym wkroczywszy w granice Królestwa Polskiego, oddziela je od Wołynia i guberni Grodzieńskiéj, poniżéj Ciechanowa połączywszy się z Nurcem, skręca się na zachód w głąb Królestwa Polskiego, gdzie pod Serockiem przyjmuje Narew, i z nią pod Modlinem wlewa się do Wisły. Bug różni się tém od innych rzek, że ma wodę przezroczystą i bieg powolny.

Do Bugu wpadają: *Nurzec*, *Liwiec*, *Krzna* i *Brok*.

Narew, bierze początek w błotach puszczy Białowiezkiéj; niedaleko Słonima w gubernii Grodzieńskiéj, bieży kilkoma korytami wśród błot i bagien, ma wodę czarną i przed wejściem w Królestwo staje się rzeką porządniejszą i bieży już jedném korytem.

Z Narwią łączy się:

1) *Biebrza*, a z Biebrzą *Netta*.
2) *Pissa* pod Nowogrodem w pow. Łomżyńskim.
3) *Wkra z Mławką*, *Lidynią* i *Soną*.
4) *Skrwa*, płynąca pomiędzy gubernią Łomżyńską i Płocką.
5) *Orzyc*, tém osobliwsza, że nieopodal od swego źródła w powiecie Mławskim kryje się pod ziemię i tam płynie, poczém wynurza się, w Przasnyskiém rozlewa się, tworząc błota pół mili szerokie i po spływie z Węgierką, wlewa się do Narwi.

Drwęca wypłynąwszy z jeziora Osterode w Prusach, odgranicza kawał guberni Płockiéj od Prus, znów zwraca się do Prus i tam łączy się z Wisłą.

Rzeki z lewéj strony wpadające do Wisły:

Przemsza wpłynąwszy z lasów Rokitna w księztwie Oświecimskiém, zabrawszy z sobą *Babę* łączy się z Wisłą.

Rudawa w mieście Krakowie.

Prądnik czyli *Promnik* wpływa z pod góry Ojcowa, płynie przez jego dolinę i poniżéj Krakowa wlewa się do Wisły.

Srzeniawa płynie przez powiat Miechowski i ma ujście do Wisły pod Koszycami.

Nidzica oddzielała niegdyś województwo Krakowskie od Sandomierskiego; pod wsią Ławą ma ujście.

Nida poczyna się pod Moskorzewem w Sandomierskiém, płynie

przez powiaty: Kielecki i Miechowski i pod Nowém-Miastem Korczynem łączy się z Wisłą.

Kamienna zaczyna się pod Odrowążem w Opoczyńskiém, przerzyna lasy Święto-krzyzkie i pod wsią Pawłowicami uchodzi do Wisły.

Pilica ma źródło pod górą Zamkową niedaleko m. Pilicy w guberni Radomskiéj, od Koniecpola płynie wciąż na granicy gubernii Radomskiéj i Warszawskiéj, a pod Mniszowem, o 7 mil powyżéj Warszawy, wlewa się do Wisły.

Do Pilicy wpadają:

Wolborka w Olkuskiém płynąca, *Drzewiczka* w Opoczyńskiém, *Luciąża* w Piotrkowskiém.

Bzura wypływa z błot pod Zgierzem w Łęczyckiém, bieży przez Łowicki i Gostyński powiat i wlewa się do Wisły naprzeciw Wyszogroda.

Warta wypływa z pod wsi Kromołowa w gubernii Radomskiéj, bieży pod Częstochową, Mstowem, Działoszynem, Sieradzem, Wartą i pod Pyzdrami wkracza w Poznańskie, które swém korytem dzieli na dwie połowy, a pod Kistrzyniem w Brandeburgii łączy się z Odrą. Spławna od Działoszyna i jest rzeką dobroczynną dla Poznańskiego.

Do Warty wpadają:

Obra i *Noteć* w Poznańskiém.

Prosna, pochodząca z pod Byczyny, bieży na granicy Królestwa aż do swego ujścia do Warty pod Pyzdrami.

Jeszcze do Warty wlewają się:

Ner i *Widawka*, mające swe źródła w Piotrkowskiém.

Meszna w Konińskiém.

Niemen wypływa z lasów pod Słuckiem; w guberni Mińskiéj od Grodna stanowi granicę guberni Suwałkskiéj od Wileńskiéj i Kowieńskiéj, pod wsią Romaniszki wkracza do Prus i tam tonie, rozdzielony na koryta, w wodach zatoki Kurońskiéj.

Do Niemna wpada:

Szeszupa, która ma źródło w powiecie Sejneńskim, płynie przez powiat Kalwaryjski, dotyka się Maryampolskiego i w Prusach wpada do Niemna.

Hańcza, podobnież ma źródło w Sejneńskiém.

Jeziora. Tych jest bardzo wiele w Królestwie Polskiém, ale nader małych. Największe z jezior *Gopło*, w powiecie Konińskim,

4 mile długie, pół mili szerokie, a na 100 stóp głębokie, leży na granicy Poznańskiego.

Sleszyńskie, niedaleko Sleszyna, niegdyś z Gopłem tworzyło jedno jezioro, 120 stóp głębokie.

Po tych dwóch największe jeziora znajdują się w gub. Suwałkskiéj jako to:

Wigry, *Rozpuda*, *Sajno*, w powiecie Augustowskim.

Przez jezioro *Rajgrodzkie*, otoczone lasem, przechodzi granica pruska.

Jeziora: *Duś*, *Podwiejsieje*, *Hańcza*, *Rymiec*, *Gremzdy*, *Metele* i inne w Sejneńskim.

Lucień i *Zdworskie* w Gostyńskim.

Przelskie, *Czarnockie* i *Głuszyńskie* we Włocławskim.

Steklińskie, *Wielgie*, *Orszulewo*, *Szczutowo* w Lipnowskim.

W guberni Lubelskiéj pomiędzy Łęczną a Wołdawą wśród błot i bagiem jest kilka jezior znaczniejszych; w guberni Radomskiéj, w Sandomierskim.

Z kanałów jest tylko jeden, *Augustowski*, 20 mil długi, przekopany od Netty do Hańczy, łączy więc Wisłę z Niemnem, jakoż z Modlina płynąc Narwią, potém Biebrzą, daléj Nettą, wchodzi się w kanał Augustowski, który prowadzi przez kilka jezior i styka się z rzeką Hańczą, wlewającą się w Niemen.

Kanał Augustowski skończono w 1825 roku miano zamiar przekopać drugi pomiędzy Dubissą wpadającą do Niemna i Windawą uchodzącą do morza Baltyckiego, ale projekt kanału Windawskiego nie przyszedł do skutku, a kanał Augustowski prawie bez pożytku pozostał dla Królestwa.

Góry. Królestwo Polskie przedstawia obszerną płaszczyznę, tylko w gubernii Radomskiéj, pomiędzy Pilicą i Wisłą, na przestrzeni ośmnastomilowéj wiją się pasma gór, w kierunku od zachodu na wschód. Zowią je *Łysogórami* czyli *Sandomierskiemi*. Najwyższe ich szczyty są: *Łysica* (1,962 stóp wzniesiona nad poziom morza Baltyckiego) i *Łysa Góra* (1,813 stóp wysoka).

Łysica leży po drodze z Kielc do Bodzentyna; u stóp jéj stoi klasztor Ś-téj Katarzyny, ztąd często ją zowią górą *Ś-téj Katarzyny*. Ze szczytu téj góry widać o mil 30 bielające od śniegu Karpaty; przytém widok z niéj na wsze strony najpiękniejszy. Z Łysicy spostrzega się, jak jedno ramię gór idzie przez Wąchock na północ ku Pilicy, a drugie na wschód ku Wiśle zmierza na Opatów, Zawichost i Sandomierz. Otóż w tém ramieniu, pod miastem Nową Słupią,

wznosi się góra Łysa. Na jéj szczycie Bolesław Chrobry w 1008 roku zbudował klasztor i osadził w nim benedyktynów. W tutejszym kościele znajdują się relikwie Ś-go Krzyża; ztąd kościół ten zowią Świętym Krzyżem, a górę *Świętokrzyską*.

W pasmie idącém do Przedborza wznosi się pod Chęcinami góra *Zamkowa*, 1,135 stóp wysoka.

W trzeciém pasmie najpołudniejszém, najwyższe szczyty, do półtora tysiąca stóp dochodzące, dają się widzieć w okolicach miast Skały i Pilicy. Ta kraina niegdyś najeżona zamkami, dziś jeszcze przedstawia czarujące widoki.

Od środkowéj kępy Karpat wysuwa się jedno pasmo gór, bieży przez Galicyę ku Sanowi, ztamtąd na Podole, gdzie tworzy góry *Miodoborskie*, na Wołyniu zaś Awratyńskie góry.

Z tego łańcuchu wzgórz wybiegają odnogi i jedne dosięgają Krzemieńca na Wołyniu, drugie Lublina w Mało-polsce.

Pasma wzgórz rozrzucanych w Prusiech, przebiegają północną część guberni Suwałkskiéj, sięgają za Niemen do Żmudzi i w głąb guberni Wołyńskiéj.

Klimat. Od południowych ciepłych wiatrów zasłoniona ścianą Karpat i Sudetów, a z przeciwnéj strony otwarta na wolny przypływ mroźnego powietrza z północo wschodu, Polska, ma klimat daleko ostrzejszy, niż kraje Europy zachodniéj, leżące pod tąż samą co ona szerokością jeograficzną. Klimat jéj środkuje pomiędzy najcieplejszym i najzimniejszym w Europie, jakoż zimno nader rzadko do 25° dochodzi, ciepło do 27°. Zima zwykle trwa pięć miesięcy i ma temperaturę nader zmienną. Wiosna zwykle się zaczyna w Marcu, w Kwietniu nieraz mocno słońce grzeje; ale dopóki wody północne nie oczyszczą się z lodów, stałego ciepła u nas spodziewać się nie można, owszem, im to się wcześniéj zaczyna, tém przykrzejsze zimna i zgubne dla zasiewów i drzew owocowych nastają przymrozki w końcu Kwietnia i początkach Maja. Wiosna więc u nas jest niestała i zwodnicza i zwykle wśród oczekiwań cieplejszéj pory upływa, a ta pora dopiero po 15-tym Maja nastaje. Lato bywa rozmaite, dżdżyste sprzyja urodzajom, ale szkodzi zdrowiu ludzi i zwierząt; suche wydaje przeciwne skutki, a zawsze wśród znoju i ciężkiéj pracy upływa dla wieśniaka. Po lecie we Wrześniu następuje jesień i ta właśnie jest najpiękniejszą porą roku. Obok zwykłéj obfitości we wszystko, najczęściéj darzy nas miłem powietrzem i pogodą, która trwa do Listopada i dłużéj. W téj porze wieśniak doznaje spoczynku i używa owoców swéj pracy. Jednakże pod

względem klimatu na przestrzeni 5° szerokości jeograficznéj musi być znaczna różnica, i rzeczywiście o kilkanaście dni wcześniéj dojrzewa wszystko nad Wisłą i Pilicą, niż w guberni Suwałkskiéj, w okolicy Niemna.

Grunt. I co do własności gruntu podobnaż zachodzi rozmaitość. Niektóre okolice, jak Lubelskie, Sandomierskie, Kujawy spłyną ze swéj urodzajności, gdy tymczasem w Olkuskiém i nad Wisłą środkową, zwłaszcza od ujścia Pilicy piaski i wydmy znaczne zalegają przestrzenie. W gubernii Suwałkskiéj błota i liczne jeziora pokrywają wielką część jéj powierzchni.

Płody. Pomimo swéj niejednostajnéj urodzajności, Polska uważała się dawniéj za spichlerz całéj Europy i była wyższą od niéj pod względem rolnictwa. Obecnie nawet, kiedy Europa chwali się umiejętnością uprawiania roli, bez naszego jednakże zboża, zwłaszcza pszenicy, obejść się nie może. Najwięcéj go potrzebuje Anglia i przez Gdańsk dostaje z Królestwa, a przez Niemen, Dźwinę i Odessę z innych części naszéj ziemi. Drugim produktem, zbywającym od potrzeb w Polsce było drzewo, i tego niesłychana ilość w postaci belek lub potażu corocznie szła dawniéj i dotąd idzie za granicę, ale nieprzezorność w tym względzie sprawiła to, że już w wielu miejscach brakuje drzewa do budowy i na opał u nas samych; jednakże marnotrawni właściciele i spekulanci kupcy nie baczą na to, i drzewo nasze po dawnemu Wisłą i Bugiem płynie do Gdańska.

Znajome są każdemu gatunki drzewa rosnącego w Polsce. Tylko dawniéj było u nas mnóstwo modrzewiu, z którego świątynie Pańskie i domy mieszkalne zbudowane, wieki trwały; obecnie modrzew należy do osobliwości; buki znajdujące się w lasach świętokrzyskich. Wszędzie zaś pospolitą jest sosna, dąb, brzoza, olcha. Sławne były dawniéj puszcze dotąd istniejące; w Wielko-Polsce knieje Śleszyńskie i Sierakowskie, w Mało-Polsce lasy Święto-Krzyskie i Kozienickie; dotąd zaś jeszcze przechowało się najwięcéj lasów nad Pilicą i Bugiem; puszcze: Kampinoska najbliższa Warszawy i Łomżyńska, w okolicach Ostrołęki. W Krakowskiém brak drzewa na opał zastępuje od dawna węgiel kamienny.

Z pomiędzy drzew owocowych najwięcéj u nas utrzymuje się grusz, jabłoni, śliw i wisien. Polacy od niepamiętnych czasów znali sztukę ogrodniczą. Przy dworach panów i zagrodach szlachty były sady, nawet umiano hodować winnice i z winogron krajowych wytłaczano wina. Po polach i lasach rosły dzikie grusze i jabłonie

i dostarczały owoców dla tych, co nie byli w stanie mieć sadów. W niektórych miejscach i dotąd jest tak samo.

Las, to największy przyjaciel człowieka na ziemi. Pozbawione drzew, jakby bez życia, smutno wyglądają okolice i zagrody wiejskie. Dawniéj przed zbrojną tłuszczą nieprzyjaciół, przed morowém powietrzem wieśniak szukał schronienia w lasach; dotąd jeszcze szuka w nich łakoci dla siebie, a temi są: jagody, grzyby, orzechy. Możniejsi bawią się w lasach polowaniem; gdy te były rozleglejsze i gęstsze, mnóstwo znajdowało się w nich łosi, jeleni, niedźwiedzi, dzików, sarn, i nawet potężny żubr, obecnie ograniczony w Białowiezkiéj puszczy, dawniéj szeroko zamieszkiwał Polskę. Po wytrzebieniu lasów teraz gdzieniegdzie zdarza się grubszy zwierz niedźwiedź, jeleń, dzik, więcéj jest sarn, a najwięcéj zający i wilków, czyli tych, co samą szkodę nam przynoszą. Najswobodniéj sobie mnożą się i przebywają wilki nad Pilicą, Bugiem i w okolicy Karpat. Im bliżéj granicy pruskiéj, tém mniéj tych szkodników, rząd Pruski oddawna płacąc za głowę każdego wilka, zdołał je wytępić u siebie, a nowym przybyszom z Królestwa Polskiego, niedługo też pozwala gościć na swéj ziemi. Z ptactwa dzikiego sławne są u nas kuropatwy, zwłaszcza podlaskie, kwiczoły, jemiełuszki, śnieguły łowickie, krakowskie i litewskie; żywią się one jagodami jałowcu i gromadnie ukazują się w jesieni; na błotach bekasy wszędzie pospolite. W jeziorach, rzekach i stawach jest wielka obfitość ryb. Oprócz powszechnie znajomych, jakiemi są szczupaki, karpie, liny, węgorze, sumy, karasie, okónie, do Wisły i Niemna wchodzą z morza Baltyckiego łososie i jesiotry. W jeziorach augustowskich poławiają się stynki, sielawy, pstrągi i sieje. Dawniéj kwitnęło u nas pszczolnictwo, pełno było barci po lasach i pasiek po wsiach, i miodu nawet do zbytku używano. Gdzie obficie rosła lipina, z kwiatu któréj pszczoły najlepszy miód biorą, tam przyrządzano miody pitne, lipcami zwane. W ostatnich czasach zaczęto u nas rozmnażać drzewa morwowe i hodować jedwabniki.

Chów bydła, tak ściśle połączony z uprawą roli należał oddawna do głównych zatrudnień mieszkańców Polski. Sławne są woły ukraińskie, a krowy żuławskie. Owce proste, lecz przyzwyczajone do klimatu i paszy tutejszéj, dostarczają mięsa na pokarm, a skór i wełny na odzienie dla ludu rolniczego. Wełna z owiec poprawnych dostarcza materyału dla fabryk, w których się u nas wyrabia sukno, nieustępujące w dobroci zagranicznemu. Dawniéj, kiedy każdy szlachcic musiał zbrojno i konno występować do potrze-

by wojennéj, więcéj u nas dbano o chów koni, i tych w najlepszym gatunku było podostatkiem; obecnie utrzymują się tylko do zaprzęgu używane; stadnin prócz rządowéj w Janowie, innych wcale nie ma. Hodowaniem trzody chlewnéj najwięcéj zajmuje się u nas lud prosty po wsiach, on też najwięcéj spożywa świniny. Psów mamy zanadto, zwłaszcza w Warszawie, gdzie też z nader szkodliwym wpływem na młodzież utrzymują się liczne stada gołębi; niejeden tu człowiek przez gołębie został nieukiem, próżniakiem i oszukańcem na całe życie. Z pomiędzy ptactwa domowego czyli drobiu zwykle po dworach pielęgnują: indyki i kaczki, a lud prosty chowa kury i gęsi; te ostatnie w pierzu i mięsie najwięcéj przynoszą pożytku. W ostatnich latach ukazały się tu i owdzie u nas kury rosłe piękne na pozór, ale mniéj nośne od naszych domowych kwoczek.

Z pomiędzy ciał kopalnych tylko najużyteczniejsze dla człowieka znajdują się w Polsce, jak sól, żelazo, miedź, ołów, cynk, wapień, kamień ciosowy i młyński, marmur i glina.

Za obrębem Królestwa kopalnie w Bochni i Wieliczce wydają corocznie przeszło milion centnarów soli, która dzieli się na zieloną, szybikową, oczkowatą. Zielona ukrywa się w głębokości 30 do 40 sążni; pod tą leży sól szybikowa biała i czysta, a jeszcze głębiéj sól oczkowata gorzka, w kroplach do łez podobnych. Od pokładu téj ostatniéj soli równolegle od Karpat, na przestrzeni od 70 do 80 mil ciągnie się pod ziemią pokład soli, lecz tak głęboko, iż trudno do niego się dostać. Z téj głębokości wytryskają tylko źródła wody słonéj i z tych przygotowuje się korzystnie sól warzonka. W Ciechocinku nad Wisłą, są podobne źródła wody słonéj i z nich-to pochodzi sól biała, która nie wystarcza na potrzeby mieszkańców Królestwa.

Pokłady rudy żelaznéj w głębokości od 15 do 40 sążni ukryte w ziemi, najobficiéj znajdują się w okolicy Łysogór; zwłaszcza między Łagowem a Kielcami, między Wąchockiem a Bodzentynem, tudzież w okolicach Iłży, Opatowa, Białaczewa.

Oprócz tych natrafiają się znaczne pokłady rudy żelaznéj na pograniczu Szlązka i w wielu innych miejsuach.

Sławne niegdyś kopalnie srebra w Olkuszu, przy końcu XVII wieku zalała woda w takiéj obfitości, że osuszyć je stało się niepodobném. Tamże obok srebra, znajduje się miedź i ołów. Dotąd w Miedziano-górze kopią miedź, około 600 centnarów rocznie, i z téj miedzi cokolwiek tylko odciągają srebra; ołów zaś w Jaworz-

nie pod Chęcinami; inne kopalnie tak ołowiu jak i miedzi zaniedbano, gdyż nie opłacają podjętych około siebie trudów.

Nader bogate kopalnie galmanu, od Olkusza do granicy Szlązkiéj ciągnące się, wydają rocznie mniéj więcéj około 48 tysięcy centnarów czystego cynku.

Ogromne pokłady węgla kamiennego leżą w ziemi ukryte w powiatach południowych gub. Radomskiéj, ale rozwinięciu się kopalń naszych przeszkadza dowóz koleją żelazną węgli kamiennych ze Szlązka.

Drugim materyałem, mogącym zastąpić drzewo opałowe, jest torf, i ten w miejscach nizkich prawie wszędzie się znajduje, i czeka na swoje przeznaczenie, gdyż dotąd prawie się nie używa.

Na nizinach wzdłuż Bzury, Narwi i Dunajca, pod głęboką warstwą gliny i piasku, znajdują się drzewa zwęglone, wierzchołkami na wschód zwrócone.

Mnóstwo źródeł siarczanych w południéj Polsce dowodzi obfitości siarki u nas, któréj kopalnie znajduje w Czarnkowie przy ujściu Nidy do Wisły, tudzież w Krzeszowicach na północy, i w Swoszowicach na południu Krakowa.

Z pomiędzy źródeł mineralnych znaczniejsze mamy: siarczano-solne w Busku i Solcu, słone w Ciechocinku. Za obrębem Królestwa: siarczane w Krzeszowicach i kwaśno-gazorodne w Szczawnicy.

Bursztyn zwykle wyrzuca morze Baltyckie podczas swego przypływu, lecz ukryty w ziemi znajduje się w okolicach Rogoźna, Skok i Czarnkowa w Poznańskiém; między Wisłą i Wartą; w obrębie Królestwa około Ostrołęki i Przasnysza; na Wołyniu w okolicach Równego.

Z innych ciał kopalnych, najobficiéj w wielu miejscach znajduje się wapień; najwięcéj go w Lubelskiém. Kreda kopie się pod Chełmem; glina fajansowa w Opatowskiém, kamienie młyńskie i ciosowe w Kieleckiém i Sandomierskiém; marmur bardzo piękny w okolicy Chęcin i Dębnika i margiel, pożyteczny do polepszenia roli, natrafia się w bardzo wielu miejscach.

Przemysł i handel. Nie ulega wątpliwości, że Słowianie zawsze i wszędzie byli rolnikami. Od rolnictwa nierozdzielnym jest przemysł, i ten był u nas pierwéj, niż u innych ludów, zwłaszcza u Germanów. Słowianin rolnik osiadłszy na jedném miejscu, musiał umieć stawiać chatę i zabudowania gospodarskie; ogradzał siedzibę swoją płotem, sporządzał sobie narzędzia rolnicze, wozy, uprząż, plótł kosze z łoziny, naczynia na zboże ze słomy; umiał robić żarna; kobiety zaś

umiały chodzić koło lnu, konopi i wełny, umiały prząść, tkały płótno i sukno, a nawet umiały farbować. Z takiego i temu podobnego przemysłu, u Słowian wyrósł przemysł wyższy niż u tych, którzy nim się zajmować mieli więcéj czasu niż my, którzy z niego tylko żyli i dotąd żyją; bo u nas uprawa roli i chów bydła stanowiły główne zajęcie całéj ludności, a wyższy przemysł i handel zostawiliśmy cudzoziemcom, którzy do nas przybywali i wśród nas osiadali po miastach. Jakoż przemysł i handel najwięcéj się rozwinął w Krakowie, Wielkopolsce, Toruniu, Gdańsku, Elblągu, jako bliższych zachodu, i teraz najwięcéj fabryk sukiennych, bawełnianych, płóciennych znajduje się w stronie zachodniéj Królestwa, wszystkie zaś są pod kierunkiem Niemców i przez Niemców zakładane. Szlachta nasza podawnemu czuje wstręt do handlu i przemysłu, z wielką szkodą dla siebie i kraju, a ubogim włościanom brakuje do tego potrzebnych środków pieniężnych.

Oprócz sukna, płótna i tkanin bawełnianych, wyrabia się u nas dostateczna ilość dobrego papieru w Jeziornie, Soczewce i Pilicy. Mamy swoje szkło i to od wieków, podobnież robią się u nas naczynia gliniane i fajansowe. Oddawna posiadała Polska kotlarzy, blacharzy, kowali i ślusarzy. Obecnie wyroby z żelaza wielce się upowszechniły; nawet w Warszawie na Solcu budują się statki parowe, a w kilku miejscach w Królestwie istnieją fabryki narzędzi rolniczych; garbarnie zaś, mydlarnie i fabryki świec są prawie wszędzie, a w Warszawie robią się świece woskowe i stearynowe w niczém nie ustępujące w dobroci zagranicznym; jako też powozy, meble, fortepiany, uprząż, obicia, kapelusze i inne do zbytku i wygody służące przedmioty. Na prowincyi jest pięćdziesiąt kilka cukrowni, najwięcéj w gubernii Warszawskiéj, a najmniéj w Suwałkskiéj. Przez nie kilkanaście milionów złotych pozostaje w naszym kraju; tylko, że znaczna część ziemi zajęta pod buraki zmniejsza ilość zboża i podwyższa cenę chleba. Wreszcie ubytek zboża przez zaprowadzenie cukrowni, wcaleby się nie dał czuć gdyby fatalne pędzenie gorzałki ustało w naszym kraju i gdyby zamiast obrzydliwego piwska bawarskiego robiono u nas tylko owo piwo staropolskie i jego tylko używano. Dopóki to nie nastąpi, wszelkie usiłowania szlachetnych osób względem oświecenia ludu prostego, poprawienia jego obyczajów i wydźwignienia go z nędzy, będą się zawsze rozbijały o kwartę z gorzałą, o kufel z bawarem.

Handel zbożem i drzewem spławianém Wisłą i Niemnem do portów nadbałtyckich zawsze u nas był znacznym. Kupcy miast

nadmorskich: Gdańska i Elbląga przychodzili do wielkich majątków, niektórzy mieli swoje okręty, a przytém gromady złota dostawały się do rąk naszych panów. Kupcy niektórych miast nadwiślańskich, jak: Torunia, Włocławka, Kazimierza, też mieli się dobrze. O uczestnictwo w handlu zbożem i drzewem, już oddawna ubiegali się żydzi i już oddawna wzięli górę nad mieszczanami. Żydzi, prócz handlu i przemysłu niczém inném dawniéj zająć się nie mogli, i przez swój spryt w tém, czém mogli, w końcu stali się ważną częścią naszego społeczeństwa. Oprócz Warszawy zresztą we wszystkich miastach i miasteczkach na prowincyi, sklepy z towarami są tylko żydowskie.

Oświata w Polsce zaczęła się z wprowadzeniem wiary chrześciańskiéj i była wciąż w ręku duchowieństwa. Po szkołach i szkółkach, urządzonych przy klasztorach i biskupstwach, ludzi świeckich uczono czytać, pisać i trochę łaciny. Kto został duchownym, ten pobierał cokolwiek większe nauki. Taki stan rzeczy trwał do końca XV wieku. W roku 1400 otworzona akademia Krakowska stała się matką wyższéj oświaty w Polsce. Ona-to w różnych miejscach Polski i Litwy, pozakładała wyższe szkoły, czyli tak nazwane kolonie akademickie, w których młodzież wszelkiego stanu sposobiła się do słuchania nauk w saméj akademii. Możniejsi i chciwsi nauki, zwykle nie poprzestawali na tém, czego się nauczyli w swoim kraju; wielu z nich udawało się do Paryża, a najwięcéj do sławnych wszechnic włoskich, i w nich niektórzy wyćwiczeni w naukach byli professorami i rektorami. Potém wracali do kraju, gdzie przez naukę, zwłaszcza duchowni, dosięgali najwyższych godności, stawali się opiekunami uczonych i wspierali tych, co się chcieli uczyć, Przy takich okolicznościach, Polska w XVI wieku stanęła w rzędzie najoświeceńszych państw w Europie, miała ludzi biegłych we wszystkich gałęziach nauk i umiejętności. Ależ niedługo utrzymała się na tém stanowisku. Wszczęło się różnowierstwo w Europie i przyszło do Polski. W ślad za różnowierstwem ukazali się w niéj Jezuici; i po swojemu wypowiedzieli wojnę herezyi i oświacie narodowéj, mocno przekonani, że jedna wypływa z drugiéj. Najprzód w nierównéj walce z Jezuitami, osłabła i znędzniała akademia Krakowska, upadły pod jéj kierunkiem będące wyższe szkoły. Nowo założona akademia Zamojska dla podtrzymania oświaty narodowéj, jako opozycya przeciw Jezuitom, nawet rozwinąć się nie mogła. Niespełna w pół wieku po swojem przybyciu do Polski Jezuici, stali się głównymi przewodnikami publicznéj oświaty. Wprawdzie założyli akademie w Wilnie i Lwowie,

pomnożyli liczbę wyższych zakładów naukowych, uczyli wiele i długo, ale cóż potém, kiedy prawdziwa oświata w kraju coraz bardziéj upadała, psuł się smak dobry w piśmiennictwie, fanatyzm i ciemnota rosły, a w skutek tego swawola szlachty i nierząd w kraju przybierały coraz szersze rozmiary. W roku 1773 po zniesieniu Jezuitów, za staraniem Stanisława Konarskiego oświata w kraju na nowo dźwignęła się, wtedy-to przeszła w ręce rządu, czyli z ramieniu jego ustanowionéj kommissyi edukacyjnéj. Po Jezuitach szkoły objęli Pijarzy, i wielką wyświadczyli krajowi przysługę. Ukazali się liczni pisarze polscy, zakwitła literatura w Polsce, ale na wzór francuzkiéj. Gallomania trwała przeszło lat 50. W początkach XIX wieku założenie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, późniéj przetworzenie uniwersytetu jezuickiego w Wilnie na wzór europejski, założenie liceum w Krzemieńcu i uniwersytetu w Warszawie, dały wyższy popęd oświacie w Polsce, ukazali się ludzie jaśniejący geniuszem, talentem i rozległą nauką, wyrobiła się u nas znakomitych zalet poezya i powieść narodowa; od nich nastąpił zwrót do odgrzebywania pomników naszéj przeszłości, do studyów nad dziejami; a obok tego zwracano uwagę na realizm; starano się o postęp przemysłu i rolnictwa i o poprawę losu ludu wiejskiego.

W roku 1850 było zakładów naukowych:

w całéj Rossyi	9,646,	a uczących się	542,765.
w Cesarstwie	7,772	„	453,123.
w Kr. Polskiém	1,462	„	83,543.

Od tego czasu liczba zakładów naukowych w Cesarstwie i Królestwie znacznie się powiększyła; szczególniéj zwrócono uwagę na oświatę ludu wiejskiego.

Rozległość i ludność. Królestwo Polskie zawiera 2,316 mil kw. rozległości, a 6,408,372 ludności; na milę więc kwadratową przypada około 2,767 osób. Ludność corocznie powiększa się o 40,000 osób. Z pomiędzy 6,408,372 przeszło 833,300 przypada na żydów polaków. Trzy razy więcéj ludzi mieszka po wsiach, niż po miastach i o 164,983 więcéj jest płci żeńskiéj niż męzkiéj.

Religia. Większość mieszkańców Królestwa jest rzymsko-katolickiego wyznania. Prawosławnych znajduje się przeszło 192 tysiące, a Ewangelików 352,460.

Dla ludności katolickiéj pod względem zarządu kościelnego istnieje jedna archidyecezya Warszawska, i siedm dyecezyi, to jest Kielecka, Kujawsko-Kaliska, Lubelska, Sandomierska, Płocka, Augustowska i Podlaska.

Miast w Królestwie Polskiém liczy się 125, osad 326, gmin 1351.

Wsi liczy się 22,613, z tych 17,837 jest własnością osób prywatnych, a reszta są to wsie rządowe, donacyjne i instytutowe.

Gubernie, Powiaty i Miasta.

Gubernia Warszawska.

13 powiatów:

Gubernia Warszawska leży na lewym brzegu środkowéj Wisły, jest największa ze wszystkich gubernii, rozległości ma 264 mil kwadratowych i 811,471 ludności.

W Gostyńskiém, w okolicach Kutna i na Kujawach posiada ziemię bardzo urodzajną; gdzieindziéj ma po większéj części grunta średniéj dobroci, a nawet piasczyste. Główne zatrudnienie mieszkańców stanowi uprawa roli i chów bydła, którego jednakże nie wystarcza na potrzebę miejscowéj ludności.

1. Powiat Warszawski, z małym wyjątkiem, rozciąga się na lewym brzegu Wisły.

Warszawa, m. st. Królestwa, leży na lewym brzegu Wisły, jest prawie w środku Europy, pod 52° 14′ szerokości północnéj, o 155 mil od Sankt-Petersburga, stolicy Cesarstwa, liczyła przeszło 279 tysięcy mieszk. w r. 1873, dziś ludność jéj wynosi około 300,000. Założona w XII w., od początku XVII w. Warszawa stała się stolicą królów polskich i składała się tylko ze Starego Miasta, a późniéj i z Nowego Miasta, opasanych wałem. Stare Miasto składa się dotąd jeszcze z ulic wązkich i z małych kilkopiętrowych kamieniczek; bo w obrębie jego wałów dla bezpieczeństwa cała ludność starała się pomieścić.

W Warszawie liczy się 33 kościołów. Z tych: Sobor przy ulicy Długiéj, Archykatedralny kościół św. Jana przy ulicy Świętо-Jańskiéj, zasługują na uwagę. Obok katedry Św.-Jańskiéj na wzgórzu stoi zamek, dawniéj rezydencya królów polskich. Przed zamkiem na placu stoi pomnik Zygmunta III, który stolicę z Krakowa do Warszawy przeniósł. Od pomnika króla Zygmunta idą jednym ciągiem ulice: Krakowskie-Przedmieście, Nowy Świat i Aleja Belwederska, przy któréj są położone: ogród botaniczny z obserwa-

toryum astronomiczném i pałac Belwederski, a poniżéj tego ostatniego park i pałac Łazienki; niewielki, ale nader gustowny, zbudowany przez króla Stanisława Augusta. W środku Warszawy jest ogród Saski, miejsce przechadzki i zabaw Warszawskich. W okolicy Soboru jest plac, pałac i ogród Krasińskich. Ten ostatni bez porównania mniejszy od Saskiego — i przeważnie odwiedzany bywa przez ludność starozakonną, zamieszkującą sąsiednie ulice. Obok zamku urządzono zjazd ku Wiśle, przez którą w tém miejscu, wspaniały most żelazny prowadzi na Pragę, przedmieście Warszawy, leżące na prawym brzegu Wisły. Pragę zdobi nowo założony park, i niedawno zbudowana cerkiew prawosławna. Na Pradze znajdują się dwa dworce: kolei żelaznéj Petersburgskiéj i Terespolskiéj. Oprócz tego, przez nią przychodzi do Warszawy najwięcéj artykułów żywności i materyałów budowli drewnianych.

W stronie północnéj Warszawy, prawie na przeciw Pragi widać cytadellę Aleksandryjską. W stronie południowéj wzdłuż alei Jerozolimskiéj ciągną się zabudowania dworca kolei Warszawsko-Wiedeńskiéj i Bydgoskiéj. Przez koleje żelazne Warszawa z jednéj strony łączy się z Petersburgiem, Moskwą, Niżegrodem i Wilnem; z drugiéj zaś strony z całą Europą środkową. Jest ona punktem środkowym handlu i przemysłu całego Królestwa. Z zakładów naukowych w niéj istnieją: uniwersytet, instytut głuchoniemych, konserwatoryum muzyczne i kilka gimnazyów męzkich i żeńskich. Oprócz tego jest jeszcze znaczna liczba prywatnych zakładów naukowych. Warszawa ma 3 mile obwodu i stosunkowo do swéj wielkości posiada bardzo wiele pałaców i innych okazałych gmachów. Obok tego coraz się bardziéj wzmaga w ludność, przemysł i handel, coraz się upiększa i do lepszego przychodzi porządku. Jest już w niéj kilka ulic, z brukiem żelazno-kraciastym, mnóstwo chodników wysłanych smołowcem, a na pustych niegdyś placach zielenią się drzewa i trawniki i jaśnieją różnobarwne kwiaty. Z okolic Warszawy zasługują na uwagę: Marymont i nieopodal od niego Ruda, a za rogatkami Mokotowskiemi: Wierzbno i Królikarnia.

O milę od Warszawy leży nad Wisłą Wilanów, rezydencya Jana Sobieskiego, mieszcząca w sobie wiele po nim pozostałych pamiątek.

Miasta pomniejsze w powiecie Warszawskim:

Raszyn, miasteczko, przy trakcie Krakowskim, idący od rogatek Jerozolimskich. Niegdyś w Raszynie, za panowania Stanisława Augusta zamierzono osiedlić żydów Warszawskich. Raszyn

nazwać Jerozolimą; od tego-to droga i rogatki Jerozolimskie otrzymały swoje nazwisko.

Nowy-Dwór, leży nieopodal Nowo-Gieorgiewska (Modlina) potężnéj warowni, pobudowanéj pomiędzy zejściem się rzeki Narwi z Wisłą, 4,405 ludności.

2. Powiat **Radymiński** (Radzymiński).

W nim Radymin (Radzymin), m. powiatowe, 3,403 mieszk.

3. Powiat Nowo-Miński.

Nowo-Mińsk, miasto powiatowe, 2,510 mieszk. *Kałuszyn*, największe w powiecie, ma przeszło 6,600 mieszk., po większéj części żydów. Osada *Siennica*, ma kursa pedagogiczne nauczycieli-elementarnych, wraz ze wzorową szkołą wiejską.

Latowice, *Kołbiel*, *Cegłów* i *Stanisławów* miasta zamienione na osady.

4. Powiat Górno-Kalwaryjski.

Góra-Kalwraya nad Wisłą, m. pow: 2,553 mieszk. o ćwierć mil, leży osada, a niedawno m. *Czersk* nad Wisłą; miał on zamek obszerny i słynął z winnic jeszcze w XVII wieku.

Warka nad Pilicą, pamiętna porażką Szwedów przez Stefana Czarnieckiego.

5. Powiat Grojecki.

Grojec czyli **Grodziec**, obecnie **Grójcy**, 3,930 mieszk., miasto powiatowe, pamiętne urodzeniem Piotra Skargi.

Osady utworzone z miasteczek: *Tarczyn* nad *Tarczanką*, *Przybyszów* nad Pilicą, *Mogielnica*, *Goszczyn*.

6. Powiat Błoński.

Błonie m. pow. 1,305 mieszk. Inne miasta: *Grodisk*, *Mszczonów*, liczący półczwarta tysiąca mieszk., jest największém miastem w pow. *Nadarzyn* i *Wiskitki*, osady niedawno nosiły nazwę miast.

7. Powiat Skierniewicki:

Skierniewicy, o 9 mil (63 wiorsty) od Warszawy), leżą przy kolei żel. Warszawsko-Wiedeńskiéj, 4,503 mieszk. Od Skierniewic idzie w bok ku Wiśle koléj Warszawsko-Bydgoska. Od połowy XV wieku Skierniewice były rezydencyą arcybiskupów gnieźnieńskich, po których pozostał pałac, ogród i zwierzyniec.

8. Powiat Łowicki:

Łowicz, miasto powiatowe, nad Bzurą i przy kolei żelaznéj Warszawsko-Bydgoskiéj, o 14 mil od Warszawy, 6,655 mieszk., było niegdyś stol. ks. Łowickiego, należące do arcybiskupów gnieźnieńskich, którzy tytułu książęcego używali. Nadał im Łowicz

z przyległościami Konrad I, ks. Mazowiecki 1240 r. W Łowiczu jest wspaniała kolegiata, pięć kościołów, i odbywają się w nim znaczne jarmarki. W Łowiczu jest progimnazyum realne i progimnazyum żeńskie. W blizkości jest wieś Nieborów, niegdyś własność Radziwiłłów, z pałacem, ogrodem, i Arkadya, w któréj mieściły się pomniki starożytnéj Grecyi i Rzymu.

Miasta przemianowe na osady: *Bielawy* i *Sobota* nad Bzurą.

9. Powiat Sochaczewski:

Sochaczew, nad Bzurą, przy trakcie Kaliszskim, ozdobione pałacem i ogrodem Iłów, 5,184 mieszk.

10. Powiat Gostyński:

Gostynin, m. pow., 4,500 mieszk., pomniejsze miasto: *Gombin; Osmolin* i *Kiernozia* osady z miast utworzone.

11. Powiat Kutnowski:

Kutno, m. pow., liczy 8,000 mieszk., leży przy szosy Kaliskiéj i przy kolei Warszawsko-Bydgoskiéj, prowadzi znaczny handel zbożem, którego mu dostarcza żyzna ziemia Gostyńska.

Do tego powiatu należą osady utworzone z miasteczek: *Krośniewice, Dąbrowice* i *Żychlin.*

12. Powiat Włocławski:

Włocławek, nad Wisłą i przy kolei Warszawsko-Bydgoskiéj; znakomita przystań rzeczna, prowadzi obszerny handel zbożem, liczy 11,781 mieszk., posiada katedrę biskupów Kujawskich. Założył to miasto Władysław I; od niego Władysławiem czyli Włocławiem zostało nazwane. W roku 1117 przeniesiono tu katedrę biskupią z Kruszwicy.

We Włocławku jest gimnazyum realne.

Miasto pomniejsze: *Brześć Kujawski;* osady z miast utworzone: *Przedecz* nad jeziorem, *Kowal* miał niegdyś zamek obronny, w którym się urodził Kazimierz W., *Chodecz, Lubraniec* i *Lubień.*

13. Powiat Nieszawski:

Nieszawa, 2,480 mieszk., miasto powiatowe; nad Wisłą, niedaleko granicy pruskiéj, prowadzi znaczny handel zbożem, którego dostarczają tutejsze okolice zwane Kujawami. *Radziejowo*, miasteczko, o milę od niego, na polach wsi Płowce, Władysław Łokietek poraził Krzyżaków 27 Września 1331 r.

Do tego powiatu liczą się: *Służewo, Raciążek, Osięciny, Piotrkowo* osady.

Ciechocinek nad Wisłą, ma warzelnie soli, z któréj tu dostają

przeszło 100,000 cent. Solne kąpiele sprowadzają latem do Ciechocinka przeszło tysiąc osób.

II. *Gubernia Kaliska.*

Obejmuje 8 powiatów, rozległości 206 mil, i 694,330 mieszk.

1. Powiat Kaliszski:

Kalisz, miasto gubernialne i powiatowe, zbudowane na trzech wyspach rzeki Prosny; niegdyś pierwszy przytułek Żydów, wydalonych z Niemiec i Czech. Miasto to ulegało bardzo licznym zmianom. Obecnie liczy 18,088 mieszk., zdobi je kilka kościołów, ożywia handel i przemysł. W Kaliszu jest gimnazyum klassyczne męzkie i gimnazyum żeńskie.

Miasto *Błaszki* 3,600 ludzi.

Osady z miasteczek powstałe: *Chodecz* nad Prosną, *Sławiszyn*, *Koźminek*, *Iwanowice*, *Opatówek*, *Staw*, miejsca fabryczne.

2. Powiat Słupecki:

Słupcy, miasto powiatowe, 2,373 mieszk. Osady z miasteczek utworzone: *Pyzdry* i *Zagórów* nad Wartą. *Kazimierz*, pamiętny śmiercią Patkula Inflantczyka, *Lądek*, *Kleczew*, *Wilczyn*, *Skulsk*.

4. Powiat Koniński:

Konin, nad Wartą, 8,144 mieszk., ma fabryki sukna i tkanin bawełnianych. Osady utworzone z miasteczek: *Sleszyn*, *Golina Tuliszków* i *Władysławów*.

W okolicach *Rychwałowa* obficie uprawiają len.

4. Powiat Kolski.

Koło, na wyspie rzeki Warty, m. pow. 8,112 mieszk. Do tego powiatu należą: miasto *Dąbie*, osady z miasteczek powstałe: *Brudzewo*, *Kłodawa*, *Grzegorzewo*, *Izbica*, *Sompolno*.

5. Powiat Łęczycki.

Łęczyca, m. pow. wśród błot nad Bzurą, 6,803 mieszk. Tu odbył się pierwszy zjazd panów duchownych i świeckich za Kazimierza Sprawiedliwego, 1170 r. Łęczyca, niegdyś mocno warowne miasto, ulegała czystym zniszczeniom przez napady Krzyżaków. O ćwierć mili ztąd jest wieś Tum, z archikolegiatą, zbudowaną jeszcze przez Mieczysława I w r. 967. W Łęczycy są kursa pedagogiczne, ze wzorową przy nich szkołą elementarną.

Do tego powiatu należą: miasto *Ozorków* 9,700 ludności, osady z miasteczek utworzone: *Grabów*, *Parzęczew*, *Piątek* i *Poddębice*.

6. Powiat Turekski:

Turek, miasto powiatowe, ma przeszło 7,100 mieszk. Do tego powiatu załączają się: miasto *Warta* 5,050 ludności, osady: *Dobra* i *Uniejów*. W Uniejowie były dawniéj winnice, z których wytłaczano 4 beczki wina dla saméj tylko katedry gnieźnieńskiéj.

7. Powiat Sieradzki:

Sieradz, miasto powiatowe, ma 6,589 mieszk., leży w równinie i pamiętne jest zjazdem szlachty w roku 1383 i wybraniem Jadwigi na królowę Polską.

Zduńska Wola, największe miasto w powiecie, ma 9,460 miesz. *Borzęcin* nad Wartą; *Złoczew* i *Szadek*, niedawno miasto, obecnie osady.

8. Powiat Wieluński:

Wieluń, miasto ozdobione czterema kościołami, liczy 6,372 mieszk. Do tego powiatu należą osady: *Lututów*, *Bolesławiec* nad Wisłą; *Praszka* i *Wieruszków* nad Prosną i samą granicą Pruską.

III. *Gubernia Petrokowska.*

Obejmuje 8 powiatów, rozległości 222 mil, 707,594 mieszk.

1. Powiat Petrowski (Piotrkowski).

Petroków (Piotrków), miasto gubernialne i powiatowe, leży przy kolei żelaznéj i liczy 16,720 mieszk. Za Jagiełłów było-to miasto sejmowe, a późniéj od czasów Batorego trybunalskie; miało zamek królewski i kilka pałaców, lecz przez pożar 1640 roku zniszczało. Obecnie zdobi je kilka kościołów i istnieje w niém klassyczne męzkie gimnazyum i cztero-klassowe żeńskie progimnazyum.

Sulejowo nad Wolborką, było niegdyś letniém mieszkanie biskupów Kujawskich, ozdobione pałacem, ogrodem i zwierzyńcem. *Wolborz* nad Wolborką, *Rosprza*, *Bełchatów*, *Grocholice* i *Kamieńsk* osady z miasteczek powstałe.

2. Powiat Brzeziński.

Brzeziny, miasto powiatowe i oddawna fabryczne, leży nieopodal od Łodzi, ma 6,037 mieszk.

Tomaszów nad Wolborką, miasto fabryczne i osiadłe samemi prawie Niemcami, 8,700 ludności.

Do tego powiatu należą osady: *Stryków*, *Głowno*, *Będków*, *Ujazd* i *Jeżów*.

3. Powiat Rawski:

Rawa, nad Rawką, miasto powiatowe, miało niegdyś zamek obszerny, w którym kwartę czyli czwartą część dochodu ze starostw

składano na utrzymanie wojska kwarcianego. Było tu także więzienie stanu, pamiętne pobytem Galicyna i Filareta, metropolity Rostowskiego. Obecnie zdobią Rawę cztery kościoły, 5,912 mieszk.

Pod Rawą, Sub Rawa, były niegdyś osady ludzi niespokojnych *Subrawcami*, (Szubrawcami) zwanych.

Do tego powiatu należą osady: *Biała*, *Nowe-Miasto*, *Inowłódź* nad Pilicą.

4. Powiat Łodziński:

Łódź nad Łódką, liczy przeszło 50 tys. mieszk. Co do rękodzielni i ludności uważa się za drugie miasto po Warszawie, ale nasiadłe jest prawie samemi Niemcami, ma wyższą szkołę rzemieślniczą. Samych wyrobów bawełnianych dostarcza za 10,700,000 rs.

Zgierz na północ Łodzi, leży nad Bzurą, liczy dwanaście tysięcy mieszkańców, pod względem rękodzielni uważa się za trzecie miasto po Warszawie, też nasiadłe Niemcami.

Konstantynów i *Aleksandrów*, osady rękodzielnicze.

Tuszyn, *Rzgów* i *Kazimierz*, osady pomniejsze.

5. Powiat Łaski:

Łask, miasto powiatowe i fabryczne, 4,832 mieszk.

Fabianice czyli *Pabianice*, najludniejsze w powiecie, ma przeszło 8 tys. mieszk., leży wśród lasów, z których wypływa rzeka Ner.

Osady: *Lutomiersk* nad Nerem i *Szadek*, niegdyś było miasto główne województwa Sieradzkiego, a na polach jego odbywały się popisy rycerstwa, *Widawa* i *Szczerców*.

6. Powiat Nowo-Radomski:

Nowo-Radomsk, miasto powiatowe, nad rzeką Radomką, 6,050 mieszk.

Osady: *Pajęczno*, ma kościół starożytny, jeszcze przez Piotra Dunina zbudowany. Tu spoczywają zwłoki Marcina ojca i Joachima syna Bielskich, kronikarzy polskich. W blizkości wieś Biała, posiadłość Bielskich, ze szczątkami ich domu. *Brzeźnica*, pamiętna tem, że w jéj okolicy urodził się Jan Długosz 1415 roku, najznakomitszy polski kronikarz, zmarły 1488. *Koniecpol*, nad Pilicą, gniazdo rodziny Koniecpolskich. W tutejszym kościele znajduje się nadgrobek hetmana Koniecpolskiego, sławnego w czasie wojny szwedzkiéj († 1655 r.). *Pławno*.

Potok, niedaleko od Koniecpola, zamek od którego dom Potockich bierze swoje nazwisko.

Czernca, rodzina Stefana Czarneckiego, którego kosztem jest tu kościół zbudowany.

7. Powiat Częstochowski:

Częstochowa nad Wartą, ma przeszło 14,500 mieszk., leży przy kolei żelaznéj Warszawsko-Wiedeńskiéj i dzieli się na Starą i Nową Częstochowę. Całe swoje znaczenie winna temu, iż roku 1382 w Sierpniu, Bolesław ks. Opolski, namiestnik króla Ludwika w Polsce, sprowadził tu obraz *Matki Boskiéj* i umieścił go na Jasnéj Górze, gdzie późniéj wybudowano kościół i klasztor księży Paulinów. Miejsce to obwarował Władysław IV Waza, król Polski. W 1655 r. Częstochowa oparła się Szwedom, do czego najwięcéj się przyczynił Augustyn Kordecki, przeor Paulinów. Na pamiątkę tego zdarzenia niedawno wystawiono mu pomnik na wałach klasztornych. Do Częstochowy, jako do miejsca cudownego, ze Szlązka i z Polski dążą gromadnie pobożni i ożywiają handel tego miasta.

W Częstochowie jest progimnazyum męzkie.

Osady: *Olsztyn*, w blizkości Częstochowy i rzeki Warty, ruiny starożytnego zamku. Tu Kacper Karliński, dowódzca zamku, wolał stracić syna, jak poddać zamek stronnikom arcyksięcia austryackiego, ubiegającego się o koronę polską po śmierci Stefana Batorego. *Janów*, wśród lasów leży w gruntach pszennych. *Mstów* nad Wartą, *Krzepice*, *Kłobuck* i *Przyrów*.

8. Powiat Bendiński:

Bendin (Będzin), miasto powiatowe, leży nad Przemszą Czarną, w ziemi nader urodzajnéj, posiada fabryki i 6,550 ludności.

Osady: *Siewierz*, przez Zbiegniewa Oleśnickiego kardynała i biskupa Krakowskiego kupiony w 1443 roku od Wacława ks. Cieszyńskiego, stał się udzielném księztwem, od którego biskupi krakowscy tytułu książęcego używali, ma zamek starożytny, wodą oblany. Tu była dawniéj szkoła muzyki kościelnéj. *Czeladź*, *Modrzejów* i *Koziegłowy* na pograniczu Szlązka. *Żarki* fabryczne, ozdobione pięknym kościołem. *Mrzygłód* i *Włodowice*

IV. *Gubernia Radomska.*

W guberni téj mamy 7 powiatów, rozległości 224 mil, zaludnionych przez 542,000 mieszk,

1. Powiat Radomski:

Radom, nad rzeką Mleczną, miasto gubernialne i powiatowe, leży w dolinie, porządnie zabudowane, ma przeszło 11 tysięcy mieszk. W niém znajduje się gimnazyum męzkie i żeńskie.

Osady: *Białobrzegi* nad Pilicą. *Wyśmierzyce*, *Jedlińsk*, *Przytyk*, *Wolanów*, *Jastrząb*', *Wierzbica*, *Skaryszew*. To ostatnie leży na trakcie Sandomierskim, i ma dosyć znaczne jarmarki.

2. Powiat Kozienicki:

Kozienice, nad Wisłą, w miłém położeniu, ozdobione pałacem. Niegdyś Kozienice słynęły ze swych lasów, do których królowie Polscy przyjeżdżali na polowanie. W blizkości tego miasta Stefan Czarnecki poraził Szwedów 1656 r., ma 3,900 mieszk.

Osady: *Magnuszew*, nieopodal od ujścia Pilicy do Wisły. *Siecicchów* nad Wisłą, z klasztorem Benedyktynów, założonym przez Bolesława Chrobrego 1008 r. W tym klasztorze Konrad I ks. Mazowiecki więził małoletniego Bolesława Krzywoustego z jego matką Grzymisławą, księżniczką ruską. *Janowiec*, nad Wisłą, ma zamek na górze i leży naprzeciw Kazimierza Lubelskiego. *Zwoleń*, ma kościół, w którym spoczywają zwłoki Jana Kochanowskiego, zmarłego nagle w Lublinie 1580 r. W blizkości wieś Sycyna, gdzie się urodził tenże Kochanowski (1530 r.) i *Czarny las* wśród lasów, dziedziczna posiadłość i miejsce pobytu Kochanowskiego. Tu widać jeszcze szczątki jego domu. *Głowaczów*, *Gniewoszew*, *Granice* i *Ryczywół*.

3. Powiat Iłżecki:

Iłża, wśród lasów i wzgórzy, przy szosie idącéj z Radomia do Sandomierza. Od Iłży zaczyna się kraina kuźnic, czyli hut żelaznych i ciągnie się aż do Ostrowca. Iłża słynęła dawniéj z wyrobu garnków i należała do biskupów Krakowskich. Z tych Jan Grott wystawił na górze zamek Iłżycki, 2,843 mieszk.

Podług podania nieopodal od Iłży, idzie droga Batego, po któréj Tatarzy w 1241 roku zapuścili się w głąb Polski.

Osady: *Wąchock*, leży w gruntach, obfitujących w rudę żelazną i kamienie młyńskie. Tu było opactwo Cystersów, które w 1179 roku założył Gedeon, biskup Krakowski. Wąchock słynął dawniéj ze swych ogrodów; Cystersi utrzymywali w niém szkoły. *Wierzbnik*, *Grabowiec*, *Sienno*, *Lipsko*, *Ciepielów*, *Kazanów*, *Tarłów*.

Solec nad Wisłą, ma $2\frac{1}{2}$ tys. mieszk. Do osobliwości téj osady należy zamek, w którym niegdyś przemieszkiwali królowie polscy. Podług podania miał tu Bolesław Śmiały sądzić sprawę Szczepanowskiego, biskupa Krakowskiego (Św. Stanisława) z dziećmi Piotra Strzemieńczyka z Janiszewa o wieś Piotrowin, leżącą na drugim brzegu Wisły. W Solcu obecnie są pedagogiczne kursa ze wzorową przy nich szkołą wiejską.

4. Powiat Opatowski:

Opatów, miasto powiatowe nad rzeczką Opatówką, leży przy szosie o 4 mili od Sandomierza, w ziemi urodzajnéj, urozmaiconéj wzgórzami. Zdobi je kolegiata i brama przy wjeździe do miasta, wiele innych murów świadczy o jego starożytności i dawném znaczeniu. Ma 4,600 mieszk.

Miastro Ostrowiec ma fabrykę żelaza i nieopodal fabrykę cukru. 4,200 mieszk.

Osady: *Kunów* ma łomy marmuru zielonego i czerwonego. *Ćmielów* i *Denków* nad Kamienką, fabryka naczyń fajansowych. *Słupia* nowa, leży u podnóża góry Święto-Krzyzkiéj, Łysicą zwanéj. Na jéj szczycie stoi kościół Święty-Krzyż i klasztor benedyktynów, fundowany przez Bolesława Chrobrego około 1008 roku. *Raków* nad Czarną, było niegdyś siedliskiem Aryannów, w Polsce Socyanami zwanych, którzy mieli tu swój kościół, swoje szkoły i drukarnię. Niegdyś to miasto było ludne i bogate, z jego szkół wychodzili ludzie wyćwiczeni w naukach po polsku i w dobrych obyczajach; ale za Zygmunta III i jego następców, w skutek prześladowań religijnych uległo zniszczeniu i dotąd ze swego upadku nie może się podźwignąć.

Do tego powiatu należą jeszcze: *Lasocin* nad Wisłą, *Waśniów*, *Iwaniska*, *Gliniany* i *Ożarów*.

5. Powiat Sandomierski:

Sandomierz, 5,050 mieszk., położony na wzniosłych wzgórzach nad Wisłą, za którą, jak tylko można okiem dosięgnąć, rozciąga się równina galicyjska. Okolice Sandomierza, urozmaicone wzgórzami wąwozami, mają ziemię nader urodzajną; lecz pozbawione lasów i wszelkich drzew, wiele przez to tracą na swéj wielkości. Samo miasto, jakkolwiek nieregularnie zabudowane i pełne nierówności, pod względem pomników starożytności zasługuje na uwagę więcéj, niż jakiekolwiekbądź inne miasto powiatowo. Przy wjeździe szosą opatowską, ze strony północnéj po prawéj ręce, stoi kościół z klasztorem po reformackim i obok niego założony niedawno ogród publiczny, po lewéj stronie szosy jest kościół z klasztorem panien Benedyktynek, obok rozległy, murem opasany ogród owocowy. Do samego miasta wjeżdża się przez bramę opatowską w kształcie wysokiéj czworograniastej wieży, a przy niéj widać jeszcze ostatki muru, którym Kazimierz W. w połowie XIV wieku opasał całe miasto, i ozdobił je czterema w bliskości wież bramami. Z tych trzy już rozebrano. Do bramy opatowskiéj przytyka kościół Św. Ducha z kla-

sztorem i szpitalem pod opieką panien miłosierdzia. Daléj za bramą opatowską wśród rynku stoi ratusz, zbudowany w kształcie czworoboku i noszący na sobie piętno głębokiéj starożytności. Zaczął go stawiać Leszek Czarny około 1186 r. a dokończył Władysław Łokietek. Obok rynku stoi kilka kamienic bardzo dawnych, po części zaniedbanych. Na wzgórzu nad Wisłą wznosi się katedra, obok niéj pomiędzy innemi zabudowaniami, widać opustoszały dom Jana Długosza i gmach pojezuicki, w którym się obecnie mieści progimnazyum męzkie. Budowę katedry zaczął Bolesław Krzywousty około 1121 r., a dokończył syn jego Kazimierz Sprawiedliwy. W stronie zachodniéj od katedry, na wzgórzu nad Wisłą stoi warowny zamek, teraz obrócony na więzienie. Za zamkiem, na wzgórzu widać kościół Św. Jakóba mieszczący w sobie grób Adelajdy Domicelli, siostry Leszka Białego, która ten kościół pobudowała około 1200 r. i w klasztorze przy nim dokończyła swego świętobliwego życia. Daléj za kościołem Św. Jakóba, na wzgórzu stoi również starożytny kościół parafialny Św. Pawła, wystawił go Jacek Odrowąż. Oba te kościoły, obecnie odosobnione od miasta, miały niegdyś, podług podania, stać w samym środku Sandomierza.

Sandomierz, po śmierci Bolesława Krzywoustego 1140 roku dostawszy się w udziale synowi jego Henrykowi, był odtąd stolicą Małopolski. W nim mieszkali następcy Henryka, Kazimierz Sprawiedliwy i Leszek Biały ze swoim przyjacielem Gaworskim. Odwiedzali go często następni monarchowie Polscy, i coraz nowemi uposażali przywilejami. Sandomierz był więc dawniéj rozległem handlowem i bogatem miastem. Słynął ze swych ogrodów owocowych i winnic. Ale napady Tatarów w 1240, 1259 roku, wojna Szwedzka w 1655 roku i wojna Austryacka w 1809 roku przywiodły to miasto do upadku, z którego dotąd nie może się podźwignąć; ma obecnie tylko 5,000 mieszkańców.

Miasta: *Zawichost* nad Wisłą, obfituje w owoce i kamienie wapienne. Pamiętny śmiercią Romana ks. Wołyńskiego 1265 r. *Staszów* nad Czarną, największe miasto w powiecie, ma fabryki naczyń miedzianych, fajansowych i papiernię, 6,200 mieszk. Osada *Klimontów*, ma kościół zbudowany na wzór Bazyliki Św. Piotra w Rzymie. Tu są groby hrabiów z Tęczyna Ossolińskich, z których pamiętny jest Jerzy Ossoliński zmarły 1650 r.

6. Powiat Opoczyński:

Opoczno, miasto powiatowe, 4,400 mieszk.

7. Powiat Koński:

Końskie, miasto powiatowe, 5,100 mieszk.

Inne miasta:

Przedborz 5,200 ludn. i *Szydłowiec* 5,100 ludności.

V. *Gubernia Kielecka.*

Zawiera 7 powiatów, przestrzeni przeszło 183 mil kw. zaludnionych przez 538,221 mieszk.

1. Powiat Kielecki:

Kielce, miasto gubernialne i powiatowe, ma 9,700 mieszkańców, jest-to jedna z najdawniejszych osad polskich będąca miastem od niepamiętnych czasów. Kielce były własnością biskupów krakowskich i ich rezydencyą. Wojna z Konradem Mazowieckim o opiekę nad małoletnim Władysławem, a następnie wkrótce w roku 1240 napad tatarski doprowadziły miasto do upadku, z którego dopiero od roku 1816 dźwigać się zaczęło. Kielce posiadały liczne przywileje dawane im przez królów polskich w różnych czasach. Posiadały Kielce piękny zamek, który z biegiem czasu i okoliczności postradał pierwotne cechy. (Szczegółowy opis jego w Encykl. Powsz. Orgelbranda). Ma starożytne i piękne kościoły, a w nich zabytki i pamiątki. Kielce są położone w malowniczéj i zdrowéj okolicy obfitującéj w lasy i minerały. Prowadzi dosyć ożywiony handel, ma co dwa miesiące jarmarki, na których odbywa się znaczny zbyt koni i bydła.

Posiada gimnazyum, biura Rządu Gubernialnego, powiatowego, Dyrekcyi Szczegółowéj Tow. Kred. Ziem., i t. d.

Piękny ogród publiczny, obszerny i dorodnemi zasadzony drzewami, przyozdabia to miasto.

Miasto *Chęciny*, 5,300 mieszkańców, słynne w blizkości łomy marmurów.

Osada *Bożęcin* czyli Bodzentyn, w XIV wieku założony przez Bodzentę, biskupa krakowskiego. Tu spoczywają zwłoki Jana Krasińskiego, biskupa krakowskiego, który jeden z pomiędzy ówczesnych duchownych miał tyle rozumu, iż podpisał pokój z różnowiercami 1572 r.; pamięć jego uczcił nagrobkiem sławny Myszkowski, biskup krakowski.

Do tego powiatu należy jeszcze osada *Daleszyce*.

2. Powiat Andrejewski:

Andrejew (Andrzejów czyli Jędrzejów), miasto pow., w niém się znajduje opactwo Cystersów, w którém zakończył życie Wincenty Kadłubek 1228 r. Tu się odbył zjazd szlachty 1576 r., na poparcie elekcyi Stefana Batorego, a w roku 1600, Marca 18, za Zygmunta III zjechali się tu rokoszanie: Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda krakowski, Janusz Radziwiłł, podczaszy litewski i Maciejowski kardynał i biskup krakowski.

Wodzisław przy trakcie krakowskim, *Sobków* nad Nidą, *Małogoszcz*, miasta pomniejsze, zamienione na osady.

3. Powiat Włoszczowski:

Włoszczów miasto powiatowe, 2,590 mieszk.

Secymin z zamkiem na skale, miał niegdyś kopalnie srebra i marmuru. *Lelów* nad Białą. *Szczekociny* nad Pilicą, pamiętne bitwą 6 Czerwca 1793 r. *Kurzelów*, osady.

4. Powiat Olkuszski:

Olkusz nad rzeką Babią przy trakcie krakowskim, w okolicy piaszczystéj, miał kiedyś kopalnie srebra, którego dobywano rocznie 6,000 grzywien, ważących przeszło po 16 łutów. Oprócz tego wydobywano cynę i ołów. Kopalnie ciągnęły się korytarzami pod ziemią — wzdłuż przeszło na milę. Olkusz w wieku XVI i XVII bardzo był ludném i bogatem miastem, liczył około 30,000 mieszkańców, ale wody rzeki Babi i innych strumieni, wsiąkając w ziemię zalały dawne kopalnie i miasto zamożne zniszczało. W Olkuszu urodził się sławny z nauk Marcin z Olkusza, współczesny z Kopernikiem. Dziś liczy ylko 2,370 mieszk. Osady: *Kromołów* niedaleko źródeł Warty, *Pica*, przy bagnach i u stóp góry dawnéj zamkowéj, z pod któréj wypływa Pilica. Obecnie z ruin zamku zbudowano modny pałacyk, a w blizkości założono papiernię i fabrykę kortów. *Żarnowiec* nad Pilicą. *Sławków* nad Przemszą Czarną. *Ogrodzieniec* pomiędzy źródłami Pilicy i Warty, ruiny zamku, niegdyś posiadłość Firlejów. Ztąd wypływa Przemsza Biała. *Wolbrom* handlowe. *Skała* o 3 mile od Krakowa. *Rabsztyn*, ruina zamku, na wysokiéj skale, leży przy wejściu do obszernéj piaszczystéj płaszczyzny Olkuszskiéj. *Ojców* leży pomiędzy Krakowem a Olkuszem. Tu na skalistéj górze Kazimierz W. wystawił zamek i nazwał go Ojcowem na pamiątkę, że ojciec jego Władysław Łokietek, ścigany przez swych nieprzyjaciół miał się ukrywać w poblizkiéj grocie. Z pod góry Ojcowéj wytryska strumyk Prądnik (Promyk), i bieży przez uroczą dolinę Ojcowa, mając po

obu stronach strome i urwiste skały. *Grodzisko* i *Pieskowa Skała* leżą przy dolinie Ojcowa. W okolicach. *Smoleń* i *Bobolice*, niegdyś zamki.

5. Powiat Miechowski:

Miechów, miasto powiatowe, w bardzo miłém położeniu. Tu Jaksa, herbu Gryff, powróciwszy z wyprawy do Palestyny, założył w 1153 r. klasztor Bożogrobców (Templaryuszów), a w r. 1456 urodził się Maciéj Miechowita, lekarz Zygmunta I, i dziejopis polski,— około 2,000 mieszk.

Osada: *Książ Wielki* nad Nidzicą, zamek Wielopolskich, ozdobiony marmurami. W poblizkiéj wsi Żarzycach urodził się Stanisław Konarski. *Proszowice* nad Szreniawą, posiadające najżyzniejszą w Polsce ziemię, pamiętne sejmikami. *Słomniki* nad Szreniawą *Brzesko-Nowe* nad Wisłą.

6. Powiat Pińczowski:

Pińczów, miasto powiatowe, nad Nidą, leży na wzgórzu pośród najżyzniejszych gruntów, dawniéj Oleśnickich, późniéj Wielkopolskich dziedzictwo. Tu Mikołaj Oleśnicki za Zygmunta Augusta dał przytułek Socynom, zwano to miasto Atenami Sarmackiemi. Zgromadzenie uczonych inowierców tu przetłómaczyło owę sławną biblię którą Mikołaj Czarny Radziwiłł swoim kosztem wydrukował w Brześciu Litewskim. W Pińczowie jest progimnazyum męzkie, 5,880 mieszkańców.

Chroberz, zamek wystawiony przez Bolesława Chrobrego.

Wiślica osada nad Nidą, wśród bagien, ma kolegiatę wystawioną przez Leszka Czarnego. Tu Kazimierz Wielki na sejmie 1347 r kazał zebrać i spisać prawa. Zbiór ten znany jest pod nazwiskiem Statutu wiślickiego.

Czarkowa, wieś w piękném położeniu, niegdyś cudnie ozdobiona, była ulubioną siedzibą Hieronima Moskorzewskiego, sławnego z pism Socyniańskich.

Działoszyce obfitują w kamienie wapienne, 4,390 mieszk.

Opatowiec nad Wisłą, osada.

Koszyce osada, przy ujściu Szreniawy do Wisły, pamiętne sejmem 1374 r.

Szkalbmierz (Skarbimierz) nad Niedzicą, ozdobione kolegiatą, leży wśród gruntów piaszczystych, osada.

Kliszów, pamiętny bitwą wojsk polskich i saskich z Karolem XII królem szwedzkiem.

7. Powiat Stopnicki:

Stopnica, miasto powiatowe, niedaleko Wisły, 2,900 mieszk.

Szydłów, dawniéj ludne i zamożne miasto, przez swawolę wojska kwarcianego za Zygmunta III zniszczone już się więcéj nie zdołało podnieść, dziś osada.

Pacanów, leży nad Wisłą. Przez okucie szkodliwéj kozy stał się pamiętnym, osada.

Chmielnik, miasteczko pamiętne porażką Polaków w bitwie z Tatarami 1241 r., 5,487 mieszk.

Korczyn (Nowe-Miasto Korczyn) przy ujściu Nidy do Wisły. Tu Kazimierz Jagiellończyk w czasie wojny z Krzyżakami zwołał po raz pierwszy 1453 roku posłów ziemskich na sejm, przez co dał początek sejmikom i izbie poselskiéj. Tu się odbywały prowincyonalne sejmy małopolskie.

Osady: *Opatowice* nad Wisłą. *Oleśnica*, *Kurzowska* i *Pierzchnica*. *Busk* na północ Stopnicy, ma źródła wody siarczanéj. Podobneż źródło znajduje się w Solcu.

IV. *Gubernia Lubelska.*

Leży pomiędzy Wisłą i Bugiem, na południu opiera się o Galicyę, obejmuje 10 powiatów 305 mil kwadr., 734,018.

1. Powiat Lubelski:

Lublin, miasto gub. i powiatowe, nad Bystrzycą, wpadającą do Wieprza, liczy około 30 tys. mieszk. i po Warszawie jest najznakomitszém miastem w Królestwie. W Lublinie znajduje się 15 kościołów, a pomiędzy niemi jest katedra biskupia. Mnóstwo wspomnień historycznych łączy się z tém miastem. W niém nieraz odbywały się sejmy, a od 1578 r. koronne trybunały dla Małopolski. Tu nastąpiła unia Korony z Litwą 1569 r. i na tę pamiątkę najprzód postawiono kolumnę z ciosowego kamienia na wierzchu z posągiem Jagiełły i Jadwigi, późniéj w r. 1822 na miejscu téj kolumny postawiono pomnik żelazny. W najświetniejszéj epoce swojéj z Jagiellonów, Lublin liczył 40,000 mieszk. i miewał jarmarki, trwające po miesiącu, ale w wieku XVII za Zygmunta III swawola uczniów jezuickich, wzniecająca częste rozruchy, przyczyniła się do upadku tego miasta. W Lublinie jest gimnazyum męzkie i żeńskie. *Dąbrówka* pod Lublinem, ruina zamku Firlejów. Osady: *Bełżyce* pamiętne tem, że tu sejm w 1446 r.

ogłosił królem Kazimierza Jagiellończyka. *Biskupice*, *Głusk*, *Chodel*, *Wieniawa*, *Piaski*, *Bychawa*

2. Powiat Lubartowski:

Lubartów czyli **Lewartów**, nad Wieprzem, tak nazwany od herbu Firlejów, których był własnością. Niegdyś Lubartów miał szkoły protestanckie, przepełnione uczniami, a osadnicy Holendrzy trudnili się fabrykami i chowem bydła. Obecnie Lubartów ma 2 kościoły i fabrykę ozdobnych naczyń glinianych, 4,020 mieszk.

Łęczna, wśród jezior nad Wieprzem, ma wielkie targi na bydło i konie, 3,220 mieszkańców.

Osady: *Czemierniki* nad Tyśmienicą, wpadającą do Wieprza *Kamionka*, *Mchów* i *Firléj* przedtem miasteczka.

3. Powiat Nowo-Aleksandryjski:

Nowa-Aleksandrya (Puławy), na górze nad Wisłą, niegdyś posiadłość Tęczyńskich, później Tęczyńskich i Czartoryjskich. Ozdobiona pałacem i ogrodem angielskim. Dawniéj za Czartoryjskich, w Puławach była drukarnia, biblioteka i zbiór starożytnych pamiątek historycznych polskich, umieszczonych w tak nazwanéj Sybilli. W ostatnich czasach w Nowéj-Aleksandryi był instytut rządowy panien, obecnie istnieje tu instytut rolniczo-leśny.

Kazimierz, osada, niegdyś miasteczko o milę od Puław, zbudowany przez Kazimierza W., który tu nieraz przebywał. W obszernych spichrzach Kazimierza był dawniéj skład potażu i zboża, po które przyjeżdżali tu kupcy holenderscy, a nawet i angielscy. Obecnie Kazimierz podupadł, ma 2 kościoły, kilka starych kamienic i ruiny obszernego zamku. Okolice jego obfitują w ogrody i sady śliwek węgierek.

Gołąb', wieś na północy Nowéj-Aleksandryi, pamiętna konfederacyą stu tysięcy szlachty, która tu się zebrała dla obrony króla Michała przeciw prymasowi Prażmowskiemu i hetmanowi Janowi Sobieskiemu w 1672 r.

Baranów nad Wieprzem. *Końska Wola*, z pięknym kościołem. Tu spoczywają zwłoki Franciszka Dyonizego Kniaźnina. *Markuszów*, *Kurów*, *Wąwolnica*, *Opole* i *Józefów* osady.

4. Powiat Janowski:

Janów, nad rzeką Białą, wśród lasów, m. pow. 5,200 mieszk.

Kraśnik, pięknie zabudowane miasto. W tutejszym kościele są groby Tęczyńskich, a między niemi Jędrzeja Tęczyńskiego, 4,440 mieszkańców.

Modliborzyce, *Urzędów*, *Zaklików*, *Annopol*, osady.

5. Powiat Biłgorajski:

Biłgoraj, miasto powiatowe. Niegdyś słynął z przystojnych i dziwnie ubierających się kobiet, 6,000 mieszk., trudniących się wyrobem rzeszot (przetaków) i sit.

Osady: *Krzeszów* nad Sanem, na granicy Czerwonéj Rusi, ma spichrze i prowadzi handel zbożem. Osady: *Tarnogród* ma w okolicy wielu tkaczy płótna, pamiętny jest konfederacyą Tarnogrodzką, która pod laską Ledóchowskiego, domagała się, ażeby wojska saskie za Augusta II, ustąpiły z Polski.

Józefów, małe miasteczko.

6. Powiat Zamostski:

Zamostje (Zamość), dawniéj miasto główne ordynacyi Zamojskich, któréj dochody Jan Zamojski przeznaczył na utrzymanie akademii i twierdzy w Zamościu. Obecnie Zamostje jest własnością rządu, ma zamek spustoszały, ratusz i prześlicznéj budowy katedrę. W Zamościu jest progimnazyum męzkie i takież progimnazyum żeńskie, 9,140 mieszkańców.

Szczebrzeszyn miasto nad Wieprzem, 5,150 mieszk.

Krasnobród, *Goraj* i *Frampol* osady.

7. Powiat Krasnostawski:

Krasnostaw nad Wieprzem, niegdyś warowne i dotąd jeszcze ma zamek, w którym Jan Zamojski więził arcyksięcia Maksymiliana, wziętego w niewolę, w bitwie pod Byczyną na Szlązku 1588 roku, ma 5,680 mieszkańców.

Do tego powiatu należą: *Tarnogóra*, *Izbica*, *Gorzków*, *Żółkiewka*, i *Turobin*, osady.

8. Powiat Chołmski:

Chołm (Chełm), na wzgórzu, ma katedrę biskupa prawosławnego i seminaryum, tudzież kościoły: pijarski, poreformacki i prawosławny. W Chołmie obecnie istnieją: gimnazyum męzkie, żeńskie i kursa pedagogiczne. Mieszkańców 5,410. W okolicy tego miasta kopią kredę. Do tego powiatu należą osady: *Rejowice*, *Wojsławice*, *Sawin*, *Puchaczów* i *Pawłów*.

9. Powiat Hrubieszowski:

Hrubieszów, nad Huczną, 8,976 mieszk. Wzrost swój winien Stanisławowi Staszycowi, który pierwszy u nas dał przykład uwłaszczenia włościan. W Hrubieszowie jest progimnazyum męzkie.

Dubienka miasteczko, 4,370 mieszk., *Horodło* osada, pamiętne sejmem w roku 1413; inne osady: *Kryłów*, *Uchań* i *Grabowice*.

10. Powiat Tomaszowski:

Tomaszów, w nader miłem położeniu, założone przez Tomasza Zamojskiego, ma fabrykę fajansu i płótna, 6,503 mieszkańców.

Osady: *Tyszowce* nad Huczną, pamiętne konfederacyą, zawiązaną 29 Grudnia 1655 roku na obronę Jana Kazimierza znaglonego przez Szwedów wydalić się z Polski. *Łaszczów* nad Huczną, *Komarów* i *Jarczów*.

VII. *Gubernia Siedlecka.*

Obejmuje 9 powiatów, ma rozległości 260 mil kwadratowych i 553,551 mieszkańców.

1. Powiat Siedlecki:

Siedlce, miasto gubernialne i powiatowe, porządnie zabudowane, liczy 12 tys. mieszk. W Siedlcach jest męzkie gimnazyum klassyczne i cztero-klassowe żeńskie gimnazyum.

Osady: *Mordy* i *Mokobody*.

2. Powiat Węgrowski:

Węgrów, nad Liwcem, porządnie zabudowane, 5,640 mieszkańców.

Do tego powiatu należą osady: *Liw*, *Miedzna* i *Kamieńczyk*.

3. Powiat Sokołowski:

Sokołów, miasto powiatowe, ma fabrykę sukna i cukru. Ma 5,594 mieszkańców.

Miasta pomniejsze *Sterdyń* i *Kossów*.

4. Powiat Konstantynowski:

Janów, nad Bugiem, miasto powiatowe, był dawniéj rezydencyą biskupów łuckich, i w nim spędził ostatnie lata swego życia Adam Naruszewicz. Obecnie jest rezydencyą biskupów podlaskich, ma kolegiatę i zarząd stada rządowego koni, 2,600 mieszkańców.

Naprzeciw osady Drohiczyna na lewym brzegu Bugu, leży na drugiéj stronie tegoż, na wzgórzach, miasto Drohiczyn, niegdyś główne ziemi Podlaskiéj, sławne szkołami i sejmikami, obecnie zupełnie podupadłe.

Do tego powiatu należą miasta *Sarnaki*, *Łosice* i *Konstantynów*.

5. Powiat Bielski:

Bieła (Biała), nad Krzną, 7,690 mieszkańców, porządnie zabudowane, ma trzy kościoły i ruiny zamku Radziwiłłów; w Bieléj jest

gimnazyum męzkie i kursa pedagogiczne, ze wzorową przy nich szkołą wiejską.

Terespol miasteazko, 3,200 mieszkańców.

6. Powiat Włodawski:

Włodawa, nad Bugiem ma przeszło 6,490 mieszk., leży w tém miejscu, gdzie się gubernia Grodzieńska styka z Wołyńską; ma wielkie targi na woły ukraińskie.

Parczew 4,870 ludności, *Orchówek*, *Ostrów*, *Horodyszcze*, *Wisznice*.

7. Powiat Radiński:

Radiń (Radzyń), z pięknym pałacem i ogrodem, 4,300 mieszkańców.

Międzyrzecz nad Krzną, największe miasto w powiecie, liczy 9,470 mieszk., posiada fabrykę sukna, naczyń miedzianych i wyrabia słynną wódkę kolońską.

8. Powiat Łukowski:

Łuków nad Krzną, miasto powiatowe, słynął dawniéj ze szkół pijarskich, 4,900 mieszk.

Do tego powiatu należą osady: *Adamów*, *Stoczek*, *Serokomla*, tudzież leżące nad Wieprzem *Łysobyki* i *Kock*.

9. Powiat Garwoliński:

Garwolin, miasto powiatowe, 2,896 mieszk. *Zelechów* 4,880 mieszkańców, największe miasto w powiecie. Osady: *Łaskarzew* i *Osieck*, niedaleko Wisły. W ostatnim umarł Konrad I, książe Mazowiecki. *Maciejowice* nad Wisłą. *Stężyca* nad Wisłą, niedaleko ujścia w nią Wieprza. Przy spływie Wieprza z Wisłą, wieś *Demblin* zamieniona na fortecę *Iwanogród*.

VIII. *Gubernia Płocka.*

Obejmuje 8 powiatów, ma 197 mil kw. powierzchni i 490,143 mieszkańców.

Płock, m. gub. i powiatowe, leży na wzgórzu na prawym brzegu Wisły, liczy 21,800 mieszkańców, niegdyś było mocno obwarowane, w niém mieszkali: Władysław Herman i syn jego Bolesław Krzywousty, tudzież wnuk ostatniego, osławiony Konrad I ks. Mazowiecki. Obecnie Płock ozdobiony kilkoma kościołami, posiada znaczne ogrody i ma dwa gimnazya: męzkie i żeńskie.

Wyszogród m., na wzgórzu nad Wisłą, naprzeciw ujścia Bzury do Wisły, liczy 4,280 mieszk., niegdyś miał zamek książąt Mazowieckich, a w około zamku utrzymywano winnicę; nadto Wyszogród słynął z fabryk sukna.

Bielsk, *Drobin*, *Bodzanów*, obecnie osady, przedtem miasteczka.

2. Powiat Lipnowski:

Lipno, miasto powiatowe, dosyć porządnie zabudowane, 5,145 mieszkańców.

Dobrzyń nad Wisłą, miasto niegdyś główne ziemi Dobrzyńskiéj, na niejakiś czas przez Konrada I ks. Mazowieckiego danéj Krzyżakom, 2,300 mieszkańców.

Bobrowniki, pamiętne zwycięztwem Władysława Jagiełły nad Krzyżakami.

Kikół i *Skempe*, ostatnie słynne cudownym obrazem Matki Boskiéj, osady.

3. Powiat Rypiński:

Rypin, miasto powiatowe, 3,100 mieszk.

Dobrzyń nad Drwęcą, na granicy pruskiéj, osada.

4. Powiat Sierpiecki:

Sierpc, na wzgórzu m. pow., 6,660 mieszk.

Bieżuń nad Wkrą, *Raciąż* nad Skrwą, *Żuromin*, osady.

5. Powiat Mławski:

Mława nad Mławką, prowadzi handel zbożem, 6,000 mieszk.

Szreńsk nad Mławką, *Kuczborsk*, *Radzanów*, osady.

6. Powiat Prasnyszski:

Prasnysz, miasto powiatowe, nad rzeczką Lydinią, posiada kilka kościołów i ma 6,250 mieszkańców, prowadzi handel wołami.

Chorzele, na granicy pruskiéj, *Janów*, osady.

7. Powiat Ciechanowski:

Ciechanów nad rz. Lidynią, wśród błot, miało niegdyś zamek i było głównem miastem ziemi Ciechanowskiéj, 5,400 mieszk.

8. Powiat Płoński:

Płońsk, miasto powiatowe, 5,690 mieszk.

Zakroczym nad Wisłą, w gruntach jego kopią glinę fajansową, 4,747 mieszk.

Czerwińsk nad Wisłą, ma klasztor w kształcie zamku budowany i kościół fundacyi Piotra Dunina, który około r. 1117 miał wystawić 77 kościołów. *Nowe-Miasto* i *Sochocin* osady.

IX. *Gubernia Łomżyńska.*

Obejmuje 8 powiatów, ma 219 mil kw. i 495,105 mieszk.

1. Powiat Łomżyński:

Łomża nad Narwią, miasto gubernialne i powiatowe, liczy około 14.000 mieszk., leży w blizkości wielkich lasów, w których mieszkają Kurpie. Niegdyś było-to miasto ludne i zamożne; ale zniszczone przez Szwedów, nie może się podnieść ze swego upadku. Tu jest gimnazyum męzkie i cztero-klasowe progimnazyum żeńskie.

Śniadowo miasteczko.

Osady: *Nowogród* nad rzeką Narwią, która odtąd dla większych statków zaczyna być spławną. *Wizma* nad Narwią, ruiny zamku, i *Zambrów.*

2. Powiat Mazowiecki:

Mazowieck (Wysokie Mazowieckie), miasto pow. nad Brokiem, 2,726 ludn.

Tykocin nad Narwią, miał zamek obronny, leży wśród błot, 6,100 mieszk. W nagrodę swych zasług Stefan Czarnecki starostwo Tykocińskie dostał na dziedziczną posiadłość od rzeczypospolitéj. Potomek jego po córce Klemens Branicki, hetman, wystawił mu pomnik w Tykocinie.

Sokoły, *Ciechanowice* osady. Ostatnie leży nad Nurcem, ma targi na konie, niegdyś było dziedzictmem Jana Kiszki, przemożnego pana w Litwie i na Podlasiu, i wielkiego opiekuna Aryanów.

3. Powiat Ostrowski:

Ostrów miasto powiatowe, 6,276 mieszk. *Brok* nad Bugiem wśród lasów. *Czyżewo* nad Broczykiem. *Nur* nad Bugiem, za którym leży gubernia Grodzieńska, *Jędrzejów*, osady.

4. Powiat Pułtuski:

Pułtusk nad Narwią, dosyć ludne, porządnie zabudowane i ozdobione kilkoma kościołami; ma pałac rezydencyonalny biskupów płockich i seminaryum. *Pułtusk* liczy się do miast podupadłych. Tu jest progimnazyum męzkie. 7,940 mieszkańców.

Nasielsk miasteczko, 6,220 mieszkańców.

Serock przy spływie Narwi z Bugiem i *Wyszków.*

5. Powiat Makowski:

Maków nad Orzycem, miasto powiatowe, ma 6,660 mieszk.

Różan i *Krasnosielsk* osady.

6. Powiat Ostrołęcki:

Ostrołęka, w blizkości Narwi i obszernych lasów, 5,987 mieszkańców.

Myszyniec, 5,400 mieszkańców, na północ Ostrołęki. W blizkości *Czarnia* i *Brzozowykąt*, w okolicy których znajduje się bursztyn.

7. Powiat Kolneński:

Kolno, m. pow., 4,780 mieszk., *Stawiski* miasteczko.

8. Powiat Szczuczyński:

Szczuczyn, miasto powiatowe, 4,710 mieszk., miał niegdyś szkoły pijarskie.

Rajgród miasteczko, osady: *Radziłów*, *Wąsosz*, *Grajewo*.

X. *Gubernia Suwałkska.*

Obejmuje 7 powiatów, ma 228 mil kw., 574,913 mieszk.

1. Powiat Suwałkski:

Suwałki, miasto gubernialne i pow., nad Czarną Hańczą, niedaleko jeziora Wigry, liczy 19,900 mieszkańców, porządnie zabudowane i posiada piękny ogród publiczny. W Suwałkach znajdują się dwa gimnazya: męzkie i żeńskie.

Przerośl, *Filipów*, *Bakałarzew* i *Wiżajny* osady.

Powiat Augustowski:

Augustów nad jeziorem i kanałem Augustowskim, ma 10,640 mieszkańców. Założył je król Zygmunt August.

Raczki nad Rospudą. We wsi Dowspuda, ruiny zamku Paca. *Lipsk* nad Biebrzą, *Sopockinie*, osady.

3. Powiat Sejneński:

Sejny nad Marychą, 4,480 mieszk. Tu jest katedra i rezydencya biskupa.

Łoździeje i *Sereje* osady.

4. Powiat Kalwaryjski:

Kalwarya nad Szeszupą, w błotnistéj lecz żyznéj okolicy, 10,190 mieszk. We wsi Lakinie, na górze, ręką ludzką usypaną, była niegdyś świątynia bożka litewskiego Perkuna. W niéj kapłani Wejdaloci utrzymali wieczny ogień.

Olita nad Niemnem, na granicy gubernii Wileńskiéj. *Ludwinów* i *Simno* osady.

5. Powiat Wołkowyszski:

Wołkowyszki, przy kolei żelaznéj, idącéj z Wilna do granicy pruskiéj, miasto handlowe, 6,300 mieszk.

Wierzbołów, komora celna na granicy pruskiéj i przy kolei żelaznéj.

Wisztyniec nad jeziorem, przez które przechodzi granica pruska i *Kibarty* osady.

6. Powiat Władysławowski:

Władysławów nad granicą pruską, zaludnione prawie przez samych Niemców. 6,300 mieszk.

Szaki i *Sudargi* miasta pomniejsze.

7. Powiat Maryampolski:

Maryampol nad Szeszupą w miłém położeniu, ma progimnazyum męzkie, 6,380 mieszk.

Preny, *Poniemoń*, *Sapieżyszki* miasteczka nad Niemnem. Osady: *Balwierzyszki* i *Pilwiszki*.

Aleksota, leży nad Niemnem, naprzeciw Kowna. W osadzie *Wejwerach* są kursa pedagogiczne ze wzorową przy nich szkołą elementarną.

Wielkie Księztwo Finlandzkie.

Jesto-to kraj nader górzysty, pełen jezior i obfity w lasy. Zajmuje wschodnie pobrzeże Botnickie od zat. Fińskiéj do rzeki Torneo, która stanowi granicę pomiędzy Rossyą i Szwecyą i uchodzi do zatoki Botnickiéj.

Ludność 1,809,000, z tych 1,200,000 Finów, a reszta Szwedów i Rossyan. Finlandya zostaje pod zarządem generała-gubernatora i cesarskiego senatu finlandzkiego.

Dzieli się na 8 gubernij:

Helzyngfors nad zat. Fińską, 32,300 mieszk., miasto główne Finlandyi, uniwersytet. Obszerną rejdę Helzyngforską broni nieprzystępna warownia Sweaborg.

Abo, 19,790 mieszk., dawniéj było m. główne.

Wyborg, nad odnogą Fińską, warownia.

Nisztad, pamiętne pokojem w 1821 r. a *Frydryksham* w 1809 r.

Do Finlandyi należą wyspy Alandzkie.

Rossya Azyatycka.

Kraj Kaukazki.

Leży pomiędzy morzem Czarném i Kaspijskiém, ma na północ łańcuch gór Kaukazkich, a na południe Turcyę Azyat. i Persyę.

Ludność wynosząca półtora miliona, składa się z Tatarów, Gruzyan, Ormian, Greków, Niemców, a nawet Żydów. Grunt nadzwyczaj urodzajny i wydaje obficie wino, jedwab' i inne płody południowe; lecz klimat z przyczyny skwarnych dni i zimnych nocy tudzież w wielu miejscach nizkich, jest bardzo niezdrowy.

Kraj Kaukazki dzieli się na 6 gubernii: Stawropolską, Kutajską, Tyfliską, Erywańską, Elizawetpolską i Bakińską; 3 prowincye (области): Kubańską, Terską i Dagestańską; jedno gradonaczalstwo Derbenckie, i 2 okręgi: Zakatalski i Czarnomorski.

1. W **Stawropolskiéj** gub. miasto gubernialne **Stawropol**, leży na północ Kaukazu. Mieszkańców 23,850.

Na zachód od téj guberni leży:

a) Prowincya **Kubańska** z m. gł. **Ekaterynodar** nad rz. Kubanią.

Na południe od Stawropola i Ekaterynodaru znajduje się:

b) Prowin. **Terska**, z m. gł. **Władykawkaz** nad rz. Terekiem; warownia.

Posuwając się na południe przechodzimy we właściwy *kraj Zakaukazki*. Tu w stronie wschodniéj leży:

c) Prow. **Dagestańńka**, dzieląca się na Dagestan *północny*, *południowy* i *środkowy*. Miasto główne *Temir-chan-Szura*.

Petrowsk miasto portowe nad m. Kaspijskiém.

Do téj prowincyi należy:

Derbent nad m. Kaspijskiém, warownia 12,160 mieszk., tworzy oddzielny zarząd miejski (gradonaczalstwo).

Zakatalski okrąg z twierdzą Zakatały.

2. W gub. **Kutaiskiéj** m. g. **Kutais** nad rzeką Rionem, 12,160 m.

Poti w Mingrelii, nad morzem Czarnem, port przy ujściu rzeki Riona.

Redut-Kale, twierdza przy ujściu Riona, główny punkt łączący Kaukaz z południową Rossyą.

Suchum-Kale, najlepsze miasto handlowe na wschodnich brzegach m. Czarnego.

Do téj gub. zalicza się:

Czarnomorski okrąg ciągnący się wzdłuż morza. *Anapa* i *Noworossijsk*, miasta handlowe.

3. W **Tyfliskiéj** gub. m. g. **Tyflis** nad rzeką Kurą; 64,462 mieszk., dawniéj stolicya *Gruzyi*, teraz rezydencye Namiestnika Kaukazkiego i miejsce naczelnego zarządu.

Gori nad Kurą, 8 tys. mieszk.

Achałcyk, twierdza przy ujściu rzeczki Poschow-czaj do Kury.

Tu zalicza się terytoryum z miastami ufortyfikanemi: *Batum*, *Ardachan* i *Kars*, przyznane Rossyi traktatem Berlińskim.

4. W **Erywańskiéj** gub. najbardziéj na południe położone m. gł. **Erywań** nad rz. Zangą, 15 tys. mieszkańców, warownia na skale, leży w Armenii rossyjskiéj.

Niedaleko Erywania znajduje się klasztor *Eczmiadzin*, rezydencya patryarchy ormiańskiego (armeńskiego).

Nachiczewań, niegdyś stolica państwa Armeńskiego, ważne i handlowe miasto.

5. W gub. **Elizawetpolskiéj** m. g. **Elizawetpol** z warownią nad rzeczką Chanżynką przy ujściu jéj do rz. Kury.

Szusza, prawie niezdobyta twierdza na skale.

6. W **Bakińskiéj** gub. m. gł. **Baku**, ważny port nad m. Kaspijskiém, w rozkosznéj okolicy, obfitującéj w naftę, czyli oléj ziemny który wyziewa z siebie gaz palny. Mieszkańcy używają go do gotowania pokarmów i do oświetlenia, wstawiwszy rurkę w miejsce, z którego ten gaz się wydobywa. W blizkości jest klasztor czcicieli ognia, czyli zwolenników Zoroastra. W tym klasztorze wiecznie ogień się pali.

Syberya.

Zajmuje całą północną Azyę i rozciąga się od gór Uralskich do oc. wsch. i od m. Lodow. na północy, do Chin i Turkiestanu na południu.

Ludność przeszło 4,500,000 mieszk. na przestrzeni 222 tys. mil kwadratowych. Zaludnienie Syberyi jest tak małe, iż zaledwie 12 osób przypada na milę kwadratową.

Ludność Syberyi składa się z Rossyan, oddawna tam osiadłych i z winowajców skazanych na wygnanie z różnych krajów Cesarstwa Rossyjskiego; tudzież krajowców na wpół dzikich i bałwochwalców,

jako to: Ostjaków, Samojedów, Tatarów, Kirgizów, Jakutów, Buryatów, Kamczadałów, Czukców.

Powierzchnia gruntu w Syberyi po większéj części pokryta odwiecznemi lasami. Ogromne przestrzenie zalegają stepy; porosłe bujną trawą, nad morzem Lodowatém zamarzłe bagna czyli tundry, a w innych miejscach ciągną się pustynie solne. Niektóre pustynie są nadzwyczaj urodzajne, jak w okolicach Irkucka, gdzie żyto wydaje 13 do 30 ziarn, tu nawet jęczmień dojrzewa; lecz nagłe przejście na wiosnę od ciepła do mrozu, nie dozwala hodować drzew owocowych. Klimat zimą tak jest ostry, iż wdziawszy na się trzy kożuchy i mając maskę na twarzy, podróżny nie może jeszcze zabezpieczyć się od mrozu, który parę oddechu z trzaskiem ścina w lód, sam oddech w piersi tamuje. Pomimo tego powietrze jest nader zdrowe, a szczególniéj tém odznacza się południowa część okolic Nerczyńskich. Ludzie tu czerstwi i silni dochodzą do późnéj starości. W czasie długiéj trzymiesięcznéj nocy w Syberyi, przyświeca wspaniała zorza północna. Biała jéj łuna w kształcie półkola wznosi się nad poziom. Przy tém z niewypowiedzianym hukiem i trzaskiem wypadają iskrzące się smugi światła, jak gdyby świetne wstęgi i cały widnokrąg napełniają jaskrawém świetłem, którém całe niebo zdaje się gorzeć. Nietylko mieszkańcy Syberyi, ale i Ameryki północnéj i Grenlandyi są świadkami tego cudnie pięknego widowiska, które nieprzywykłych do niego, pogrąża w przestrach i podziwienie.

Bogactwo Syberyi stanowią drogie metale, kamienie i futra. Mieszkańcy koczujący utrzymują się z chowu reniferów czyli jeleni północnych; bogatsi posiadają bardzo liczne ich trzody, niekiedy po 20 tys. sztuk liczące. Rossyanie osiedleni w Syberyi zajmują się rolnictwem i opływają w dostatki, inni trudnią się polowaniem na sobole i inne zwierzęta, dające futra kosztowne, i ci niezawsze są w dostatkach; bardzo mała liczba trudni się handlem. W stronie północno-wschodniéj Syberyi i Kamczatce, używają psów do zaprzęgu.

Syberya dzieli się na Zachodnią i Wschodnią.

Zachodnia obejmuje gubernie: Tobolską i Tomską, oraz prowincye: Akmolińską, Semipałatyńską, Syr-Daryjską i Siemireczyńską Wschodnia: gub. Jenisejską, Irkucką, Jakucką; prowincye: Zabajkalską, Amurską i Pomorza Wschodniego oceanu.

W Syberyi Zachodniéj.

Gubernia Tobolska z m. gubern. **Tobolsk**, nad Irtyszem, naprzeciw ujścia Tobola, 20 tys. mieszk., prowadzi handel rybami.

Tiumeń nad Turą, w żyznéj okolicy, 10 tys. mieszk.

Berezów nad Soswą, wśród lasów, liczy tysiąc mieszkańców, którzy zbierają corocznie 800 tys. funtów orzechów cedrowych, będących przysmakiem prostego ludu w Rossyi, i wiozą je na jarmark Irbicki w gubernii Permskiéj.

Obdorsk, wieś najdalej w téj gubernii na północy położona. Tu w miesiącu Grudniu odbywa się znaczny handel na futra.

Gubernia Tomska z m. gubern. **Tomsk**, nad rzeką Tomą, 25 tys. mieszk., najpiękniejsze miasto w Syberyi Zachodniéj.

Koływan i *Kuźniec*, kopalnia złota i srebra.

Barnaul, 10 t. mieszk. naczelny zarząd górnictwa Ałtajskiego.

W okolicy Uśćkaminogórska, fortecy nad Irtyszem, kwitnie pszczolnictwo.

W prowincyi **Akmolińskiéj** m. g. **Akmoły** nad Iszymem, ma dwa armarki.

Omsk nad Irtyszem i Omą, warownia, 11 tys. mieszk. Tu jest naczelny zarząd Syberyi Zachodniéj.

Petropawłowsk, nad rzeką Iszymem, obszerny prowadzi handel z Kirgizami i Turkestanem. Najważniejsza celna komora w Syberyi.

W prow. **Semipałatyńskiéj** m. g. **Semipałatyńsk** leży na prawym brzegu Irtysza; miasto wielce handlowe.

W kraju Kirgizów.

W prow. *Siemireczyńskiej* (Siedmiorzecznéj), tak nazwanéj od siedmiu rzek spadających tu z gór Alata. Z tych naznaczniejsza rzeka Ili.

Wierny, miasto główne.

Kopal prowadzi handel z Kuldżą (w Chinach).

Sergiopol ne handlowéj drodze z Rossyi do Chin.

W prow. *Syr-Daryjskiéj*, [utworzonej z krajów Turkestanu i położonéj w okolicach morza Aralskiego i wpadających do niego rzek Amu-Daryi i Syr-Daryi, należą do Rossyi miasta:

Taszkent, na prawym brzegu Syr-Daryi, liczy 80,000 mieszk., miejsce pobytu Generał-Gubernatora.

Czemkent, *Turkestan*, *Chodżent* prowadzą handel bawełnianemi i jedwabnemi towarami.

Samarkanda, święte miasto mahometan Azyi Środkowéj, ma

liczne świątynie mahometańskie i szkoły duchowne. Niegdyś było stolicą Tamerlana.

Kazalińsk nad rz. Syr-Daryą i *Perowsk* nad tąż rzeką.

Przez oba te miasta karawany handlowe idą z chańst w i krajów Kirgizkich do Orenburga i miast wschodniéj Syberyi.

W prow. *Fergańskiéj*, położonéj na południu Taszkentu miasto główne *Kokan*.

W Amu-Daryjskiéj krainie: *Petro-Aleksandrowsk*, miejsce warowne nad rz. Amu-Daryjską.

W krainie Zakaspijskiéj: *Fort Aleksandrowski* i *Krasnowodzk*, ważne dla kommunikacyi z Azyą Środkową, na wschod. brzegu morza Kaspijskiego.

W Syberyi Wschodniéj.

Gubernia **Jenisejska** z miastem gubern. **Krasnojarsk** nad Jenisejem, 12 tys. mieszk. w malowniczém położeniu, z trzech stron opasany górami.

Jeniscjsk nad Jenisejem, 5 tysięcy mieszk., którzy trudnią się przygotowaniem zapasów dla przemywających złoto.

Minusińsk leży w piasczystych dosyć nieurodzajnych gruntach.

Gubernia **Irkucka** z m. gub. **Irkuck**, przy wypływie Angary z jeziora Bajkału, 32 tys. mieszk. Naczelny zarząd Syberyi Wschodniéj.

Irkuck leży pod tąż szamą szerokością jeograficzną, co i Warszawa, lecz ma zimę bez porównania dłuższą i ostrzejszą, a latem większe upały.

Prowincya **Jakucka** z miastem *Jakuck*, 4,540 mieszk. w prow. zabajkalskiéj m. g.

Czyta nad rzeką Ingodą.

Nerczyńsk nad Nerczą, kopalnie srebra i ołowiu, w których pracują złoczyńcy, skazani na wygnanie na całe życie.

Kiachta osada handlowa nad rzeką Kiachtą, naprzeciw takiejże osady Chińskiéj, Majmeczynem zwanéj. Tu się odbywa zamiana towarów rossyjskich na chińskie, ztąd sprowadza się prawie wszystka herbata służąca na użytek mieszkańców cesarstwa.

Prowincya **Amurska** ma za gł. miasto **Błahowieszczeńsk** położony przy ujściu Zei do Amura.

W prowincyi **Pomorza wschodniego oceanu** miastem głównem jest **Nikołajewsk**, port przy ujściu Amura.

Aleksandrowsk nowo założona ruska osada przy ujściu rzeki Nerli do zatoki De-Kastri.

Sofijsk niedawno założone miasto przy połączeniu się jeziora Kizi z Amurem.

Ochotsk przy ujściu rzeki Ochoty do Ochockiego morza, port.

Ajan port, na zachodnim brzegu Ochockiego morza, nad zatoką Ajańską.

Awacza albo *Petropawłowski port* przy zatoce Awaczyńskiéj, pokrywającéj się lodem na czas bardzo krótki.

Ludność Słowiańska.

Słowianie zasiedlają większą połowę Europy, a ludność ich stanowi prawie trzecią część całéj ludności europejskiéj. Pod względem swéj przeważnéj mnogości i pierworodztwa swéj mowy, Słowianie zasługują na uwagę przed wielą innemi narodami Europy, tak starożytnemi jak i współczesnemi.

Podług miejscowości całą Słowiańszczyznę podzielić można na wschodnią, zachodnią i południową:

1. **Słowiańszczyzna wschodnia** czyli **ruska** obejmuje cztery narodowości: Wielkoruską, Małoruską, Białoruską i Czerwonoruską.

Wielko-Rossyan jest 36,000,000 w Rossyi.
Miało-Rossyan „ 11,000,000 „
Biało-Rusinów „ 3,000,000 „
Czerw.-Rusinów „ 2,800,000 „

W ogóle wszystkich Rossyan i Rusinów jest 52,800,000.

2. **Słowiańszczyzna zachodnia** obejmuje: Polaków, Łużyczan i Czechów.

Polaków, poddanych Rossyi jest $5\frac{1}{2}$ miliona, Austryackich 2,300,000, Pruskich 2,000,000. W ogóle wszystkich Polaków jest 10,000,000.

Łużyczan jest tylko 150,000. Zewsząd otoczeni Niemcami mieszkają nad Sprową w Brandeburgii, w Szlązku i w Saksonii.

Czesi dzielą się na Czechów czyli Bohemów w Czechach, Morawian, i Słowaków w Węgrzech. Ludność Czesko-Słowacka dochodzi do 2,000,000.

Słowacy, swoją mową wielce zbliżeni do Czechów, mieszkają na wschód Morawii w Węgrzech, od gór Karpackich aż do Prezburga cz. Brzetysławy i Komorna nad Dunajem, gdzie stykają się z Ser-

bami. W ogóle większa część wsi i miast węgierskich nasiadła jest Słowianami.

Ludność Słowian zachodnich dochodzi do 17,350,000.

3. **Słowiańszczyzna południowa**, składa się z Bułgarów i Illirów, i zostaje w poddaństwie Austryi i Turcyi.

Bułgarowie mieszkają na prawym brzegu dolnego Dunaju, gdzie zostają pod władzą Turcyi, i mała ich cząstka znajduje się w Bessarabii. Kraj Bułgarów rozciąga się wzdłuż Dunaju od m. Czarnego aż do Widina, a na południe sięga Tracyi i Macedonii. Bułgarowie, przybysze z nad Wołgi (Bołhary), po większéj części pomięszani ze Słowianami, mówią teraz językiem wielce różnym od Staro-Bułgarskiego, czyli tego, którym Metodyusz i Cyryli głosili Słowo Boże w Słowiańszczyźnie Zachodniéj. Ludność Bułgarów liczą 5,000,000.

Illirowie dzielą się na Serbów, Chrobatów i Kroatów.

Serbowie siedzą na zachód Widina, po obu brzegach Dunaju w Austryi i Turcyi.

Serbowie, poddani austryaccy, mieszkają w południowych Węgrzech, na lewym brzegu Dunaju, pomiędzy Barczem, Aradem i Białocerkwią czyli Weisskirchen, i na prawym brzegu Dunaju nad Sawą i Drawą w Sławonii, daléj zajmują część Kroacyi nadadryatyckiéj i Dalmacyę, gdzie się zowią Morlachami.

Serbowie tureccy, mieszkają na prawym brzegu Dunaju i tworzą księztwo Serbskie, które ma swój oddzielny zarząd wewnętrzny, i tylko uznaje zwierzchnictwo Porty Ottomańskiéj. W księztwie Serbskiém szybko się rozwija życie społeczne i umysłowe. Reszta Serbów mieszka na samym brzegu Sawy w Bośnii i po części w Hercogowinie. Nad temi jeszcze w całéj mocy cięży jarzmo niewiernych.

Serbów pod władzą Austryi jest 2,600,000.
Serbów pod władzą Turcyi w Bośnii 1,400,000.
Serbów w księztwie Serbskiém 1,300,000.
W ogóle wszystkich Serbów jest 5,300,000.

Mowa Serbów zajmuje czwarte miejsce w szeregu języków słowiańskich.

Chorobaci czyli Horwaci (górale) zwykle Kroatami zwani, mieszkają w Austryi, w krainie zwanéj Kroacyą, która leży na zachodzie Sławonii i rozciąga się aż do morza Adryatyckiego, gdzie jest Rzeka czyli Fiume, miasto portowe Kroackie nad zatoką Kwarnero. Stolicą Chrobatów jest miasto Zagrzeb czyli Agram. Ludność Kroacka wynosi przeszło 800,000. Jak wszyscy górale tak i Chorobaci są mężni, szczerzy, prości i nieokrzesani.

Korutanie czyli Słowieńcy; siedzą na północy półwyspu Koparu czyli Kapo d'Istria w ziemi zwanéj Krciną czyli Karniolią, a po części w południowéj Karyntyi, Styryi i w sąsiednich Węgrzech składają się z mięszaniny różnych ludów słowiańskich z Niemcami, mówią różnemi narzeczami. Mieszkający w Karyntyi nazywają siebie Koroszkami, a po czesku Karyntyanami; w górnéj Krainie Gorańcami, a w dolnéj Doleńcami, w średniéj Słowieńcami, w Stryi Istryanami; około Tryestru mieszkają Sielancy, i t. d. Korutanie mają miasta: Terest czyli Tryjest, Lublanę czyli Lajbach, Celejowice czyli Klagenfurt.

Korutan liczą 1,100,000.

Do Słowian południowych należą i Czarnogórcy, których jest tylko 140,000, ale dzielnością swoją i męztwem przewyższają wszystkie ludy europejskie.

Wszystkich Słowian jest przeszło 82 i pół miliona.

KONIEC.

WYKAZ

alfabetyczny wyrazów jeograficznych zawartych w téj książce.

A.

Aa rz. str. 201.
Aachen (Akwisgran) 128.
Aalborg port 170.
Abeville m. 157.
Abissynia (Habesz) 82.
Abiszyńskie góry 73.
Abo m. 271.
Abome 81.
Abruzzo g. 182.
Abruzzo 189.
Abukir 78.
Achałcyk twier. 274.
Achtryka m. 225.
Adamów os. 267.
Adda rz. 42, 183.
Adelajda m. 108.
Aden m. 65.
Adour rz. 151.
Adowa m. 83.
Adryanopol 193
Adryatyckie m. 37.
Adyga (Etsch) rz. 42.
Afganistan 66.
Afryka 32, 71.
Agra m. 68.
Agram (Zagrzeb) 147.
Ahmedabat m. 69.
Ajaccio fort 158.
Ajan 277.
Ajańska zat. 277.
Aisne rz. 150.
Aix 155, 157.
Aix la Chapelle (Akwisgran) 128.
Akadya 90.
Akierman (Białogród) 221.
Akmoły m. 275
Akwila m. 180.
Akwisgran 128.
Akra (Saint-Jean d'Acre) 64
Alabama stan. 99.
Alandzkie w. 37, 273.
Alaska 90.
Alatyr m. 227.
Albania str. 194.
Albany m. 98.
Alby 156.
Alentejo 176.
Aleksandrowo 255.
Aleksandrów 232.
Aleksandrya 77.
Aleksinacz m. 197.
Aleksota 271.
Aleksandrowsk 276.
Aldan rz. 53.
Alençon m. 156.
Alep (Haleb) m. 68.
Alessandrya 184.
Alenckie w. 54.
Aleuckie m. 87.
Algarbia 176.
Algerya 79, 158.
Alger 76.
Alhambra 180.
Alicante port 180.
Alkala m. 179.
Allahabad 68.
Allegany 91.
Almaden 179.
Alpy góry 38, 182.
Altenburg 134.
Altona 130.
Altorf 149.
Altwasser 119.
Aluta rz. 41.
Alzacya 47, 49, 125, 136.
Alzacki kanał (Canal de Monsieur) 151.
Alzen w. 169.
Ałtajskie g. 55.
Amalfi 189.
Amarapura 69.
Amazonka rz. 88.
Ambara 83.
Ambon 162.
Ameryka 32, 85.
Amiens 157.
Amiranty w. 74.
Amszterdam 49, 160.
Amu-Darya 54.
Amur 53.
Amurska prow. 204.
Anadyr rz. str. 58.
Anamskie ces. str. 70
Anapa 273.
Anatolia 55.
Andamańskie w. 54.
Andora 36, 49, 174, 181.
Andy (Kardyliery) g. 91.
Andrejew (Andrzejów, Jędrzejów) 261.
Andruszowo 235.
Angara rz. 53.
Angers m. 156.
Angerburg 124.
Anglia 35, 46, 163.
Anglesea w. 168.
Angola 81, 177.
Anhaltckie ks. 47, 48, 135.
Ankober m. 83.
Ankona 188.
Annopol os. 264.
Antakia (Antiochia) m. 63.
Antiliban g. 55.
Antiwari port 197.
Antwerpia (Anvers) m. 159.
Antylle wiel. 89.
Antylle mał. 90.
Apeniński półw. 36, 38, 181.
Apeńskie góry 38, 182.
Apulia 189.
Arabia 64.
Arabska zatoka (morze Czerwone) 52.
Arabski półwysep 55.
Arabskie m. (Perskie) 52.
Arrogonia 177, 181.
Arakan 70.
Aral j. 52.
Aranjuez 173.
Ararat g. 55.
Archangielsk 202, 229.
Archipelag 19, 37, 38.
Ardahan 274.
Ardeche rz. 150.
Ardeny g. 39, 150.
Arekwippa 102.
Arensburg m. 213.
Argentyńska rz. pos. 103.
Arkanzas rz. 87.

Arkanzas stan., str. 100.
Armenia 64.
Arno rz. 42.
Arras 257.
Arré g. 150.
Arrège rz. 150.
Artezya 157.
Ascension w. 73.
Asturyjskie g. 177.
Asturya 177, 179.
Astrachań 226, 202.
Assam 70.
Assumpsion 103.
Aszanti 81.
Ateny 50, 196.
Athos g. 194.
Atlas 73.
Aube (Ob) 150.
Augsburg m. 131.
Augusta m. 99.
Augustowski kan. 206, 240
Augustów 270.
Australia 108.
Austrya 36, 47, 136.
Austryackie arcyks. 37, 137.
Auvergne 155.
Avignion 155.
Awa m. 69.
Awacza 277.
Awaczyńska zat. 277.
Axuma 83.
Azorskie w. 73, 177.
Azów 222.
Azowskie m. 37, 205.
Azya 32, 51.

B.

Baba rz. 238.
Babel-Mandebska cieś. 52.
Babimost (Bomst) m. 12.
Bachczysaraj m. 223
Badajoz fort 180.
Badeńskie ks. 36, 47, 48, 132
Baden m, 133.
Baffińskie m. 86.
Bogdad m. 64.
Bahamskie w. (Lukajskie) 89.
Bahja 104.
Bajkał j. 52.
Bajkalskie g. 55.
Bakałarzew os. 270.
Bakińska gub. 203, 273.
Baku m. 203, 273.
Balaton jezioro (Błotne) (Platense) 39.
Balearskie wyspy 37, 177.
Balfrusz m. 65.
Baliza 101.
Baltimore m. str. 99.
Baltyckie m. czyli Wschodnie 36.
Balwierzyszki 271.
Bałakława p. 223.
Bałkański półwysep 36, 38, 191.
Bałkasz j. 52.
Bałkańskie g. 38, 36, 193.
Bałaszów m. 226.
Bałta m. 221.
Bambarro 84.
Bamberg m. 131.
Banda wyspa 162.
Banialuka m. 197.
Banka wys. 162.
Bankok m. 69.
Baranów 264.
Barbados w. 90.
Barcelona m. 181.
Barka 79.
Barmen 128.
Barnaul 275.
Baroda m. 48.
Bar m. 221.
Bossora m. 64.
Bastia m. 158
Batawia m. 54.
Bath m. 167.
Bathurst m. 108.
Batów wieś 221.
Batum 273.
Baturyn 224.
Bautzen (Budyszyn) 132.
Bawarskie ks. 47, 48, 130.
Bawarya 36.
Bayona fort 156.
Bazylea (Bale) m. 149.
Beaucaire m. 155.
Beauvais m. 154.
Beira 176.
Bejrut m. 64.
Belfast m. 168.
Belgijskie król. 49, 159.
Belgrad (czyli Białogród) m. 50.
Beludżystan 66.
Bełchatów rz. 254.
Bełt mały cieśn. 36.
Bełt wielki cieśn. 36.
Bełżyce os. 263.
Benares m. 68.
Bender (Tigiro) m. 221.
Bender-Abasi m. 66.
Bender-Buszer m. 66.
Bendin (Będzin) m. 256.
Bengalskie prezyd. 68.
Bengalska zat. 52.
Benguella 81, 177.
Benin m. 81.
Benińskie pobrz. tr. 81.
Ben-Nevis g. 163.
Benevento m. 188.
Berberya 178.
Berdyańsk m. 223.
Berdyczew m. 219.
Beresteczko 220.
Berezyna rz. 40.
Berezyński kan. 206.
Berezów 275.
Bergamo m. 184.
Bergen (Mons) 159.
Bergen port 177.
Berlin m. 47, 115.
Bermudy wys. 88.
Bern m. 40, 149.
Bernburskie ks. 135.
Bernburg m. 135.
Berno 47, 140.
Bernardino g. 182.
Berynga cieśn. 87.
Berysław m. 222.
Besançon m. 155.
Bessarabia 204, 221
Betleem m. 63.
Będków os. 254.
Bialsko 141.
Biała m. 125.
Biała m. 145.
Biała os. 255.
Białe morze 36, 205.
Białobrzegi os. 257.
Białocerkiew m. 219.
Białogród (czyli Akkierman) 221.
Białorusini 208.
Białowiezka puszcza 216.
Białoziersk 231.
Biały prz. 73.
Białystok m. 216.
Bidassao rz. 175.
Biebrza rz. 238.
Bieg ziemi 12.
Bieguny 7.
Bielawy os. 252.
Bielefeld 127.
Bielitz (Bielsko) 141.
Bielsk m. 233.
Bielsk m. 216.
Bielski pow. 237, 266.
Biela (Biała) 266.
Biełgorod m. 234.
Biełgorajski pow. 236.
Bieżuń 268.
Bilbao m. 151.
Billiton w. 262.
Biłgoraj 265.
Birmańskie ces. 69.
Birmingham 166.
Biskaja 181.

Biskajskie morze czyli Gaskońskie, str. 37.
Biskupice 264.
Blanko przyl. 73.
Blemfontein m. 82.
Blois m. 157.
Błahowieszczeńsk m. 204, 59, 276.
Błonie m. p. 251.
Błoński pow. 236.
Błaszki m. 253.
Bobolice 262.
Bobrowniki 268.
Bobrujsk 216.
Bobrzyniec 222.
Bochnia 145.
Boćki 216.
Bodzanów 268.
Bogumin (Odenberg) str. 141.
Boh cz Bug południowy rz. 46, 238.
Bohorodzk 231.
Bohuduchów 225.
Bohusław 219.
Bojanowo 121.
Bolesław (Bunzlau) 119.
Bolesławiec 254.
Boliwijska rzeczpospolita 102.
Bolonia (Bononia) 188.
Bołchów 233.
Bombaj 68.
Bombajskie prezydent. 68.
Bomst 121.
Bon przyl. 73.
Bona 79.
Bonn 128.
Bordeaux 156.
Borncholm w. 37, 169.
Borneo w. 54, 162.
Bornu 84.
Borowisk 233.
Borysów 217.
Borzęciń (Bodżętyn) 254, 260.
Borzna 224.
Bosfor (Konstantynopolitańska cieś.) 37.
Bośnia 197.
Boston 97.
Botnicka zt. 36.
Boulogne sur mer. 157.
Bourbon w. 74, 158.
Bracław 220.
Braga 176.
Braganca 176.
Brahma-Putra rz. 53.
Braiła 192.
Bramińska religia 30.
Brandenburg (Bronibor) str. 116.
Brandenburgia 47, 115.
Braunau 139.
Braunsberg 124.
Brańsk 216.
Brańsk 233.
Brasław 214.
Bremen 47, 48, 135.
Brescia 184.
Brest 156,
Bretania 156.
Brezylia 104.
Brezylijskie g. 31.
Brda 122.
Briachimów 227.
Briennes 154.
Brighton 167.
Bristol 166.
Brodnica (Strasburg) 126.
Brody 142.
Brok rz. 238.
Brooklin 98.
Brudzewo 253.
Brüge (Bruges) 159.
Bruksella 49, 159.
Brunszwickie ks. 36, 47, 48, 134.
Brunszwik m. 48, 134.
Brussa 62.
Brystolski kan. 163.
Brytański kan. 37.
Brzeg 118.
Brzegi morskie 22.
Brześć Kujawski 252
Brześć Litewski 215.
Brzesko-Nowe 262.
Brzeziński powt. 236.
Brzeziny 254.
Brzeźnica 255.
Brzeżany 143.
Brzozowy kąt 270.
Brzozów 143.
Buchara 60.
Bucharya Mała 61.
„ Wielka 59.
Buchta (ustęp) 23.
Buczacz 143.
Buda (Ofen, Budzyn) 47.
Budyjska religia 30.
Budziejowice 140.
Budzyn 122.
Buenos-Ayres 103.
Buffalo 98.
Bug rz. 40, 206, 238.
Bugia 79.
Buiński 227.
Bukareszt 50, 192.
Bukowina 141, 145.
Bulgarya ks. 50, 192.
Burg str. 127.
Burgas 193.
Burgos 179.
Burgundya 154.
Burgundzk. kan. 151.
Burjatowie 274.
Busk 263.
Bychowa 264.
Byczyna 118.
Bydgoszcz (Bromberg) 122.
Bydgoska rejencya 122.
Bystrzyca rz. 238.
Bytom (Bütow) 116.
Bzura rz 40, 239.

C.

Caen 156.
Caglari port 157.
Calais port 157.
Cambridge 97, 167.
Campo Formio 187.
Carewo 226.
Carrara 186.
Carrington 108.
Carskie Sioło 212.
Carycyn 226.
Casale 184.
Cayenne 105, 158.
Cecora 221.
Cefalonia w. 37, 196.
Cegłów 251.
Cejlon w. 54.
Cekinówka 221.
Celebes w. 54. 162.
Cenis g. 182.
Centralny kan. 151.
Cerigo w. 196.
Cette 155.
Cetynia 50, 197.
Ceuta 79.
Châlons 154.
Chamouny 157.
Chamsin (wiatr) 27.
Charkowska gub. 202, 224.
Charków 202, 225.
Charlottenbrun 119.
Charlottenburg 116.
Charlstown 99.
Chartum 73.
Charybda 37, 190.
Cheb (Eger) 140.
Chełmża (Culmsee) 126.
Chemnitz (Kamienietz) 132.
Chęciny 260.
Cherburg 156.
Chersońska gub. 202, 222.
Cherson 202, 222.

Chesapeak str. 99.
Cheviot g. 163.
Chilijska rzp. 103.
Chimborasso g. 91.
Chińskie ces. 50.
Chińskie m. 52.
Chiwa 60.
Chmielnik 263.
Chocim 221.
Chodeez 252.
Chodecz 253.
Chodel 264.
Chodzież 122.
Chodżent 275.
Chojnice (Konitz) 126.
Chołm 234.
Chołmogory 230.
Chołmski pow. 237.
Chonkon w. 60.
Chorobaci (Horwaci) 278.
Chorol 224.
Chorzele 268.
Chroberz 262.
Christiania 46, 174.
Christiansand 174.
Chrzanów 144.
Chrudim 139.
Chukar rz. 175.
Chuquisaca 102.
Ciechocinek 252.
Ciechanów 268.
Ciechanowski pow. 237.
Ciechanowice 269.
Ciechanowiec 216.
Ciepielów 257.
Cieśnina 23.
Cieszyn (Teschen) 141.
Cieszyńskie ks. 141.
Cissa rz. 41.
Civitta-Vecchia 188.
Clausthal 129.
Clermont 155.
Clyde rz. 163.
Cmielów 258.
Compiegne 154.
Cordowa 103.
Cortray (Kortyk) 159.
Corunna 180.
Cremona 184.
Cudnów 219.
Cyeykar 61.
Cyncynaty 98.
Cypr w. 54, 195.
Czad j. 72.
Czamulari g. 61.
Czar-Dag g. 191.
Czarkowa 262.
Czarne m. 57.
Czarnia 270.
Czarnockie j. 240.
Czarnogórze (Montenegro) str. 36, 50, 197.
Czarnokozińce 221.
Czarny las 257.
Czarnomorski okrąg 273.
Czarny-Jar 226.
Czatyr-Dag. g. 38.
Czechy 36, 47, 137.
Czebryń 219.
Czeladź 256.
Czemierniki 264.
Czemkent 275.
Czerkasy 219.
Czerkiesi 210.
Czerna 192.
Czernawoda 192.
Czernca 255.
Czerniowce 146.
Czernichowska gub. 202, 224.
Czernichów 202, 224.
Czernomorski ok. 204.
Czersk 251.
Czerwieńsk 268.
Czerwona rz. 87.
Czerwona (Arabska zt.) m. 52.
Czerwonogród 220.
Czeski las (Böhmerwald) g. 39.
Czeska Lipa (Böhm leipe) 139.
Czester 166
Częstochowa 256.
Częstochowski pow. 236.
Czortków m. 142
Czudzki (Fiński) lud. 209.
Czudzkie (Pejpus) j. 39, 205.
Czufut-Kale 223.
Czuhujew 225
Czukeów nar. 274.
Czukocki Nos przl 55.
Czykaho 90
Czyta 59. 204, 276.
Czystopol 227.
Czyżewo 269.

D.

Dagestański obw. 59, 204. 272.
Dago w, 37, 213.
Dahomej 81.
Dalelf rz. 171.
Daleszyce 260.
Dalmacya 147.
Damaszek 63.
Damieta 77.
Dania str. 35, 46, 169.
Dannemora 173.
Darango 101.
Dardanelska cieśn. (Hellespont) 37.
Darjeńska zt. 87.
Darmsztadt 48, 133.
Dawis cieśn. 86.
Dąbie 253.
Dąbrowice 252.
Dąbrówka 263.
Debreczyn (Dobroczyn) 146.
Dekan 68.
Delaware 98.
Detfinat 155.
Delgado przyl. 73.
Delhy 68.
Dembea j. 72.
Demblin (Iwangród) 267.
Denisowka 230.
Denków 258.
Depot 108.
Derbencki zarząd 204.
Derbent 59, 272.
Derby 167.
Derrajeh 65.
Desna rz. 40.
Dessau 135.
Dessauskie ks. 135.
Detroit 98.
Deziderade w. 158.
Dhawalaghiri g 55.
Diarbekir 64.
Dieppe 156.
Dijon 154
Disna 215.
Diu 69, 177.
Dniepr rz. 40, 206.
Dnieprowsko-bugski k. 206.
Dniestr 40, 206.
Dobra 254.
Dobrej Nadziei przyl. 73.
Dobrzyń n. Drwęcą 268.
Dobrzyn n. Wisłą 268.
Dominika w. 90.
Don rz. 40, 206.
Dongolah 83.
Doniec rz. 40.
Dordogne rz. 150.
Dornik (Tornay) 154.
Dorohobuż 235.
Dorpat (Derpt) 213.
Dortrecht 160.
Douay 157.
Doubs rz. 150.
Dower 98, 167.
Dowre Fild g. 171.
Drawa rz. 41.
Drezno 48, 132.
Drina rz. 197.

Drobin str. 268.
Drogida 168.
Drohiczyn 216.
Drôme rz. 150.
Drontheim 174.
Druja 215.
Druskieniki 215.
Drwęca rz. 238.
Dryza 217.
Drzewiczka rz. 239.
Dubiecko 143.
Dubienka 265.
Dublin 46, 168.
Dubno 220.
Dubossari 222.
Dubowka 226.
Duchowszczyzna 235.
Duero rz. 42, 175, 176.
Dukla 145.
Dunaj rz. 41, 206.
Dünamünde 213.
Dundee 168.
Dunkierka 157.
Duppel 130.
Durance rz. 150.
Durazzo (Dyrrachium) 195.
Duś j. 240.
Düsseldorf 128.
Dynaburg 217.
Dynarskie g. 38, 191.
Działdowo (Soldau) 124.
Działoszyce 262.
Dzajsang j. 52.
Dzwina Północna rz. 39, 205.
Dzwina Zachodnia rz. 39, 205.
Dzwonigród 221.
Dżoliba (Niger) 72.
Dżurdżewo 192.

E.

Ebro rz. 42, 175.
Eczmiadzin 273.
Edynburg 46, 168.
Effemów m. 233.
Eger (Cheb) 140.
Egina 196.
Egipt 77, 195.
Eisenach 134.
Ekaterynburg 228.
Ekaterynodar 204, 272.
Ekaterynosławska gub. 202.
Ekaterynosław 202.
Ekuador 202.
Elabuga 228
Elba w. 37, 186.
Elba (Łaba) rz. str. 40.
Elberfeld 128.
Elbeuf 156.
Elbląng (Drążno) 125.
Elborus g. 38.
Elizawetgrad 222.
Elizawetpol 203, 273.
Elizawetpolska gub. 203, 273.
Elk (Łyk) 124.
Elstra rz. 41.
Elton j. 205.
Elvas 176.
Emden 129.
Ems rz. 41.
Ems 129.
Epernay 154.
Epifań 233.
Epir 196.
Erfurt 127.
Erie j. 87.
Erlangen 131.
Erlau 146.
Erywań 59, 203, 273.
Erywańska gub. 59, 203, 273.
Erzerum 64.
Eskurial 179.
Estlandzka gub. 201, 213.
Estremadura 176, 177, 180.
Eszek (Osiek) 147.
Etna 182.
Etyopskie m. (Gwinejska zt.) 72.
Eubea (Negropont) 196.
Eufrat rz. 53.
Eupatorya 223.
Eure rz. 150.
Europa 32, 35, 111.
Eustachego w. 162.
Evora 176.
Eylau (Iława Pruska) 124.
Ezel w. 37, 213.

F.

Fabianice (Pabianice) 255.
Faenza 188.
Falum 173.
Falster w. 169.
Falsterbo przyl. 171.
Faroer w. 37, 170.
Farsalia 194.
Farwel przyl. 91.
Fernando-Po w. 73.
Ferol 180.
Ferrara 186.
Ferro w. 73.
Fetyszyzm str. 30.
Fez 79.
Fezan 79.
Fijonia w. 37, 169.
Finisterre przyl. 39, 175.
Finlandya wielkie księst. 5, 46, 271.
Fińska zt. 36.
Finski (Czudzki) ród 209.
Filadelfia 98.
Filipińskie w. 54, 181.
Filipopol 193.
Filipów 270.
Firlej 164.
Fiume 147.
Flensburg 130.
Florencya 50, 186.
Floryda 90, 99.
Foggia 190.
Fontainebleau 154.
Fordon 122.
Formoza 54.
Forstka (Forth) zt. 163.
Forti 188.
Fort-York 96.
Fraenburg 124
Frampol 265.
Frankfurt n. Menem 129.
Frankfurt n. Odrą 116.
Francya rzp. 35, 49. 150.
Frejberg 132.
Frejburg 133.
Fridland 139.
Fridrichshald 174.
Fryburg 149.
Frydryksham 271.
Fulda 124.
Funchal 73.
Fürth 131.

G.

Gacko 197.
Gaeta 189.
Galacz 192.
Galapagos w. 102.
Galicya 36, 47, 141.
Galicya 177, 179.
Galicyjskie g. 174.
Galipoli 194.
Gallipoli 190.
Galwajska zt. 163.
Galway 168.
Gambia rz. 72.
Ganda 84.
Gandawa (Gent) 159.
Ganges rz. 53.
Gard rz. 150.

Garda j. str. 39, 183.
Garonna rz. 42, 150.
Garwolin 237.
Gaskońska zat. (Biskajskie m.) 37.
Gaskonia 156.
Gates g. 55.
Gefle 173.
Genewa (Genève) 149.
Genewskie j. 39.
Genezareth (Galilejskie) j. 63.
Genua 184.
Genueńska zat. 37.
Genueńskie ks. 184.
George-town 105.
Georgia 99.
Gerona 181.
Getynga 48, 129.
Gdańsk (Danzig) 48, 125.
Gdańska zat. 36, 40.
Gibraltar 180.
Gibraltarska cieśn. 137.
Gidda 65.
Giełczew rz. 238.
Girgenti 190.
Gironde rz. 150.
Gissen 133.
Glasgów 168.
Gliniany 142, 258.
Globus 16.
Glocester 167.
Glomen rz. 172.
Glückstadt 130.
Głogów (Glogau) 118.
Głowaczów 257.
Główno 254.
Głuchów 224.
Głusk 264
Głuszyńskie j. 240.
Gniew (Mewe) 126.
Gniewoszew 257.
Gniezno 122.
Goa 69, 177.
Gobi (Szamo) 61.
Goldap 125.
Golina 253.
Golkonda 68.
Golub 126.
Gołąb 264.
Gombin 252.
Gomora 63.
Gondar 83.
Goniądz 216.
Gopło j. 39, 120, 239.
Goraj 265.
Gorea 80, 158.
Gori 273.
Gorzków 265.
Góra-Kalwarya 251.
Górno-Kalwaryjski powiat str. 236.
Gostyń 122.
Gostynin 252.
Gostyński p. 236.
Goszczyn 251.
Gota 48.
Gota elf. rz. 171.
Gota kanał. 171.
Gothenburg 173.
Gotlandyá 171.
Gottland w. 37, 174.
Grabowiec 257.
Grabowice 265.
Grabów 253.
Grajewo 270.
Grampion g. 163.
Granice 257.
Grätz (Grodziec) 47, 137.
Grecya kr. 36, 50, 196.
Greifswald 116.
Grejtz ks. 135.
Gremzdy j. 240.
Grenada 90.
Grenada 177, 180.
Grenada m. 180.
Grenlandya 88, 171.
Grenoble 155.
Grinok 168.
Grocholice 254.
Grochowiec 232.
Grodno 201, 215.
Grodzieńska gubernia 201, 215.
Grodzisk 251.
Grodzisko 262.
Grójce (Grodziec, Grójcy) 251.
Grojecki p. 236.
Groningen 161.
Grudziąż (Graudenz) 126.
Grunwald 124.
Gruzyanie 210.
Grygoriopol 222.
Grzack 235.
Grzegorzewo 253,
Guam w. 109.
Guanaham (San Salwador) w. 89.
Guanaxanto 101.
Gujana 105, 158.
Gujana 156.
Gujańskie g. 91.
Gumbin 124.
Gumbińska rej. 124.
Gurjew 228.
Güstrów (Ostrów) 134.
Guzareta 55.
Gwadalajara rz. 175.
Gwadalaxara 101.
Gwadalupa w. str. 90, 158.
Gwadalkwiwir rz. 42, 175.
Gwadarama (Samasiera) g. 174.
Gwadiana rz. 42, 175.
Gwajakwil 102.
Gwalior 69.
Gwardafuj prryl. 73.
Gwastala 186.
Gwatemala 101.
Gwiazdy 13.
Gwinea Niższa 81.
Gwinea Wyższa 80.
Gwinejska odn. (Etyopska) 72.
Gwinejskie w. 181.

H.

Habesz (Abissynia) 82.
Hadiacz 224.
Haga 49, 160.
Haiti w. 89.
Hajderabad 69.
Hajnau w. 54.
Hajsyn 220.
Hakodadi 62.
Halberstadt 127.
Halicz 143, 233.
Halla 127.
Halla Szwabska 131.
Hamburg 47, 49, 135.
Hammerfest 174.
Hannower 36, 48, 129.
Hannower m. 48, 129.
Hanun 127.
Hańcza rz. 239.
Hańcza j. 240.
Hardangel-Fild g. 171.
Hardford 97.
Harlem 161.
Harmatan (wiatr) 27.
Harwich 167.
Hausza 84.
Hawel (Chabowa) rz. 41.
Havre de Grace 156.
Hebrydzkie w. 37.
Heidelberg 133.
Heilbron 131.
Heilsberg 124
Helgoland w. 37.
Helsinger 170.
Helsyngfors 46, 271.
Herat 66.
Heraut rz. 151.
Hercegowina 197.
Herkulanum 189.
Hermanstadt 47.

Hermanstadt (Sibin) str. 147.
Hermopolis 196.
Herrnhut 132.
Hessya Darmstadzka 36, 47, 48.
Hessya Kasselska 36, 48.
Hessko-Homburskie landgrafstwo 135.
Hielmar j. 171.
Himalajskie g. 55.
Hirszberg 119.
Hiszpania kr. 36, 49, 174, 177.
Hlassa 61.
Hoangho (Żółta) rz. 53.
Hobartown 109.
Hohencolern ziem. 48.
Hollandya v. Niderlandy 35, 49, 160.
Holsztynia 36, 129.
Homel 218.
Honduras zt. 87.
Honolulu 109.
Horeb g. 65.
Horn przyl. 91.
Horodek 207.
Horodło 265.
Horodnia 224.
Horodyszcze 267.
Horyhorka 218.
Horyń rz. 40.
Hottentocka ziem. 81.
Howaj w. 109.
Hradyszcz 140.
Hranice (Wejskirchen) 140.
Hrubieszowski p. 237.
Hrubieszów 265.
Hue (Fu czuan) 70.
Hudsońskie mrz. 86.
Hull 167.
Humań 218.
Humber rz. 163.
Hurdwar 68.
Huron j. 87.
Husiatyń 121, 242.

I.

Iberyjskie g. 174.
Idrya 137.
Igława (Iglau) 140.
Ihumeń 217.
Ikanamawi w. 109.
Ile de France w. (Św. Maurycego) 74.
Ile de France 154.
Ilinois st. 98.
Illirya str. 36, 47, 137.
Ilmen j. 39, 205.
Iława Pruska (Eylau) 124.
Iłża 257.
Iłżecki p. 236, 257.
Indo-Chiny (Zagangeski półw.) 69.
Indus (Sind) rz. 53.
Indyana 98.
Indyanopolis 98.
Indye Wschodnie (Ost-Indya) 66.
Indyjski oc. 52.
Inflancka gub. 201, 213.
Inn rz. 41.
Inowłódź 255.
Inowrocław 122.
Insbrub 47, 137.
Inset rz. 228.
Insterburg 124.
Inutbia 70.
Inverness 168.
Ipatiewski monastyr 232.
Irau (Persya) 65.
Irawadi rz. 53.
Irbit 228.
Irkucka gub. 59, 204, 276.
Irkuck 59, 204, 276.
Irlandya w. 37, 46, 168.
Irlandzkie kr. 37.
Irtysz rz. 53.
Iserân 182.
Isere rz. 150.
Isis rz. 163.
Iskarość 219.
Islandya w. 37, 170.
Ispahan 219.
Itaka (Teki) 196.
Iwangród (Dęblin) 267.
Iwaniska 258.
Iwanów 232.
Iwanowiec 253.
Izara rz. 41.
Izbica 253.
Izbica 265.
Izborsk 234.
Izmaił 221.
Iznik 62.
Izyum 225.

J.

Jabłonka 141.
Jabłonowy Chrebet 55.
Jade 48.
Jaffa 64.
Jakuck 59, 204, 276.
Jakucka gub. 59, 204, 276.
Jakutawie (lud) str. 274.
Jamajka w. 89.
Jampol 221.
Jangtse-Kiang (Niebieska) rz. 53.
Janina 195.
Janowiec 257.
Janowski pow. 236, 264.
Janów 268.
Janów 266.
Janów 264.
Janów 268.
Jansbork 124.
Japońskie ces. 61.
Japońskie morze 52.
Japońskie w. 54.
Jarczów 266.
Jarensk 229.
Jarosław 143.
Jarosław 203, 232.
Jarosławska gub. 203, 232.
Jasło 143.
Jassy 50, 192.
Jastrów 126.
Jastrząb 257.
Jawa w. 54, 162.
Jazłowiec 143.
Jeddo 62.
Jedlińsk 257.
Jekaterynosławska gub. 222.
Jekaterynosław 222.
Jelec 233.
Jelnia 235.
Jena 134.
Jenikale cieśn. 37.
Jenisej rz. 53.
Jenisejsk 276.
Jenisejska zt. 52.
Jenisejska gub. 89, 204, 276.
Jeografia 7.
Jerozolima 63.
Jesso w. 54.
Jezioro 24.
Jeżow 254.
Jędrzejów 269.
Jońskich wysp rzp. 50.
Jońskie mrz. 37.
Jońskie w. 37.
Jordan rz. 53.
Jowa st. 98.
Józefów 265.
Józefów 264.
Józefstadt 139.
Juga rz. 205.
Jungfrau g. 38.
Jurburg 214.
Jurjew 232.
Jutlandzki półw. 38,

K.

Kabardyńcy str. 210.
Kabes odn. 72.
Kabul 66.
Kadyks 180.
Kafa 223.
Kafrów ziem. 82.
Kair 78.
Kalabrya 189, 190.
Kalafat 192.
Kaletańska (pas de Calais) cieśn. 37.
Kalifornia 90.
Kalifornia Nowa 98.
Kalifornijska zt. (mrz. Purpurowe) 87.
Kalikut 68.
Kalisz 253.
Kaliszska gub. 236.
Kaliszski pow. 236.
Kalkuta 68.
Kalmar 173.
Kalwarya 270.
Kalwaryjski pow. 237, 270.
Kaługa 203, 233.
Kałuszyn 251.
Kałuższka gub. 203, 233.
Kama rz. 40.
Kambodzia 53.
Kamczackie g. 55.
Kamczackie mrz. 52.
Kamczadały 274.
Kamczatka 55.
Kamieniec Podolski 202, 220.
Kamienna rz. 239.
Kamień 116.
Kamieńczyk 266.
Kamieńsk 254.
Kamionka 264.
Kampania 188, 189.
Kampesz zt. 87.
Kanada 95.
Kanarya w. 73.
Kanaryjskie (Szczęśliwe) w. 73, 181.
Kandahar 66.
Kandya (Kreta) w. 37, 195.
Kaniów 219.
Kansas 98.
Kantabryjskie g. 174
Kanton 60.
Kap-Breton w. 88.
Kap-Kost-Kastl 81.
Kapska ziem. 81.
Kapstadt 81.
Kapua 189.
Karaibskie m. str. 87.
Karakas 102.
Kardygańska zt. 163.
Kargopol 230.
Kargowa 121.
Karlskrona 173.
Karlsruhe 48, 133.
Karlowiec (Karłowitz) 147.
Karnak 78.
Karolina Północna 99.
Karolina Południowa 99.
Karolińskie w. 109
Karolowe-Wary (Karlsbad) 140.
Karpackie g. 38.
Kars 273.
Karskie mrz. 52.
Kartagena 102.
Kartagena 180.
Kasimów 234
Kaspijskie mrz. 52.
Kassagrande rz. 72.
Kassel 48, 128.
Kastel-A-Mare 189.
Kastylia Nowa 177, 179.
Kastylia Stara 177, 179.
Kaszgar 61.
Kaszmir 69.
Kaszua 84.
Kataro 147.
Katanea 190.
Kategat 36.
Katmanda 69.
Kaukazki kraj 59.
Kaukazkie g. 38, 55.
Kayen (Cayenne) 158
Kazalińsk 276.
Kazanka rz. 227.
Kazanów 257.
Kazań 202, 227.
Kazańska gub. 202, 227.
Kazimierz 255.
Kazimierz 253.
Kazimierz 264.
Kcynia 122.
Kecskam et. 146.
Kecza 70.
Kelat 66.
Kenia 82.
Kentucky 100.
Kercz-Jenikalski 204.
Kerkur 64.
Kępno 122.
Kęty 145.
Kiachta 276
Kibarty 271.
Kiel 130.
Kielce 260.
Kielecka gub. 236. 260.
Kielecki p. 236.
Kiejdany str. 214.
Kierasum (Cerasus) 62.
Kierniow (Jägerndorf) 141.
Kiernozia 251.
Kiernów 215.
Kies (Wenden) 213.
Kijowska gub. 202, 218
Kijów 202, 218.
Kikoł 268.
Kilimandżara g. 82.
Kilimani wodosp. 73.
Kilja 221.
Kilkeny 168.
Killarney 163.
Kinbum 223.
Kingstown 89.
Kingstown 95
Kinieszma 233.
Kinkitao 61.
Kiölen g. 171.
Kioto (Mjako) 62.
Kircholm 213.
Kirgizy (lud) 210, 274.
Kissingen 131.
Kiszyniew 209, 221.
Kitajgród 221.
Kiumeń rz. 205.
Kiusiu 54.
Kiutahia 62.
Kizil-Irmak 58.
Klagenfurt 137.
Klara rz. 171.
Klausenberg (Kolosz) 147.
Kleck 217.
Kleczewo 253.
Klimat 28.
Klimontów 259.
Kliszów 262.
Kłobuck 256.
Klocko (Glatz) 119.
Kłodawa 253.
Knyszyn 215.
Koanza rz. 72.
Koblenz 128.
Kobryń 215.
Koburg 134.
Koburg Gota ks. 134.
Kock 267.
Koimbra 176.
Kokan 60, 276.
Kolberg (Kołobrzeg) 116.
Kolczester 167.
Kolin 139.
Kolmar 136.
Kolneński 237, 270.
Kolno 270.
Kolombo 54.
Kolonia (Köln, Cologne) 48, 128.

Kolorado rz. str. 87.
Kolski pow. 236.
Kolumbia (Oregon) rz. 87.
Kolumbia 99.
Kolumbijskie rzp. 102.
Koła 230.
Kołbiel 251.
Kołki 220.
Koło 253.
Kołomna 231.
Kołomyja 143.
Koływań 275.
Komarów 266.
Komety 16.
Komo (Como) j. 39, 183.
Komo 185.
Komorin przyl. 55.
Komarka 187.
Komorno 146.
Komorskie w. 74.
Kongo g. 75.
Kongo państwo 81.
Koniecpol 255.
Konin 253.
Koniński pow. 236.
Konnektykut st. 97.
Konotop 224.
Konstancya (Kostnitz) 133.
Konstancyenskie (Bodensee) j. 39.
Konstantyna 79.
Konstantynogród 224.
Konstantynopol (Carogród) 193.
Konstantynopolska (Bosfor) cieśn. 37.
Konstantynowski pow. 237.
Konstantynów 255.
Konstantynów 266.
Końska Wola 264.
Koński pow. 236, 260.
Końskie 260.
Kopal 275.
Kopenhaga 170.
Kopyl 217.
Korczyn 263.
Kordofan 83.
Korduba (Kordowa) 180.
Kordyliery (Andy) g. 91.
Korea 55, 61.
Korfu w. 37, 196.
Korfu 50, 196.
Kork 168.
Koramandelskie wybrz. 68.
Koron 196.
Koronowo 122.
Koronowo (Deutsche Krone) 126.
Korsuń 219.
Korsyka w. 37, 158.
Korutanie (lud) str. 279.
Koryuckie 38
Korzec 219.
Korzenne w. (Moluckie) 54.
Kossejr 78.
Kossów 266.
Kostroma 203, 232.
Kostromska gub. 203, 232.
Koszyce (Kochau) 147.
Koszyce 262.
Kościelne państ. 31, 50, 187.
Köthen 135.
Kötheńskie ks. 135.
Kotopaxi 91.
Kowal 252.
Kowel 220.
Kowieńska gub. 201, 214.
Kowna 201, 214.
Kozaków Donskich ziem. 225.
Kozaków Uralskich ziem. 228.
Koziegłowy 256.
Kozielec 224.
Kozielsk 233.
Kozienice 257.
Kozienicki pow. 236, 257.
Kożlin 117.
Kozłow 234.
Kozłów (Kosel) 118.
Koźminek 253.
Kragujawacz 197.
Krajewo 192.
Krakowskie w. ks. 47, 141.
Kraków 47, 144.
Kralowy Hradec (Königgrätz) 139.
Kraśnik 264.
Krasnobród 265.
Krasnojarsk 59, 204.
Krasnosielsk 269.
Krasnosłobodzk 234, 276.
Krasnostaw 265.
Krasnostawski pow. 237.
Krasnyj 235.
Krasny Jar 226.
Kremnitz (Krzemnin) 146.
Krewe 215.
Kroacya 36.
Krobia 121.
Królewiec (Königsberg) 48, 123.
Królewiec 224.
Królowej Karoliny w. 90.
Kromołów 261.
Kronstadt 212.
Kronstadt (Korona) 147.
Krośne 145.
Krośniewice 252.
Krosno 116.
Krotoszyn str. 121.
Kroże 214.
Kruków 224.
Kruszcowe g. (Erzgebirge) 39.
Kruszewac 197.
Kruszwica 122.
Kryłów 265.
Krym (Tauryda) 38.
Krzemieńczuk 224.
Krzemieniec 219.
Krzepice 256.
Krzesław 218.
Krzeszowice 144.
Krzeszów 265.
Krzna rz. 238.
Książęce w. 177.
Książ Wielki 262.
Księcia Walijskiego przylądek 91.
Księżyc 14.
Księżycowe g. 73.
Kuama (Zambezi) rz. 72.
Kuba w. 89, 181.
Kuban rz. 40, 206.
Kubański obw. 59, 204, 272.
Kuczborsk 268.
Kudak 222.
Kudowa 119.
Kuma rz. 40, 206.
Kuma (Chama) 195.
Kumassi 81.
Kungur 228.
Kunów 258.
Kupańsk 225.
Kur rz. 54.
Kurasao w. 90, 162.
Kurlandzka gub. 201, 213.
Kurnik 121.
Kurów 264.
Kursk 203, 234.
Kurska gub. 203, 234.
Kurylskie mrz. 52.
Kurylskie w. 54.
Kurzelów 261.
Kurzowska 263.
Küstrin (Kostrzyń) 116.
Kutajsk 59, 203, 272.
Kutajska gub. 59, 203, 272.
Kutna Góra (Guttenberg) 134.
Kutno 252.
Kutnowski pow. 236.
Kuzko 102.
Kuzniec 275.
Kwadry w. 90.
Kwebek 95.
Kwedlinburg 127.
Kwidzyn (Marjenwerder) 126.

Kwito str. 102.
Kworra rz. 72.

L.

Labrador pł. 90.
Laenburg m. 130.
Lago Maggiore 39, 183.
Lahora m. 69.
Lajbach (Lublana) 137.
Lakedywskie w. 54.
Laland w. 169.
Landau for. 131.
Landek m. 119.
Landsend przyląd. 163.
Landskrona port 173.
Lang-Fild g. 171.
Lans le Bourg 157.
Langwedocya 155.
Langwedocki kanał 151.
La Paz m. 102.
La Perouse cieśn. 52.
La Perouse w. (ś. Krzyża) 110.
Laponia 171.
La Rochelle m. 156.
Larissa (Jeniszer) m. 194.
Lasocin 258.
Latowice os. 251.
Latyczew (Leszczyn) 221.
Lauenburg ks. 48.
Lauenburg m. 116.
La Valette m. 191.
Lądy 17.
Lądek os. 252.
Lebiedzin 225.
Lecce m. 189.
Lech rz. 45.
Leedes m. 167.
Lejda (Leiden) m. 161.
Lejpuny 215.
Lelów 261.
Lena rz. 53.
Leniwa 120.
Lenska zat. 52.
Leodium (Liège, Lüttich) m. 159.
Leon 177, 180.
Lepanto port 196.
Lepancka zat. 37.
Lepel 217.
Lerida m. 181.
Leszno (Lissa) m. 121.
Leszczyn 221.
Lezard przyl. 163.
Leżajsk m. 143.
Liban g. 55.
Libawa m. 213.
Liberia rzpos. str. 81.
Liberec (Reichenberg) m. 139.
Lichtenstein ks. 135.
Lida m. 215.
Lidynia rz. 238.
Lignica m. 118.
Likeos w. 54.
Lille m. 157.
Lima m. 102.
Limerik m. 168.
Lindesnes przyl. 171.
Linz 137.
Lipieck m. 234.
Lipno 237.
Lipowiec 219.
Lippe Detmold ks. 47, 49, 135.
Lippe-Szaumburg ks. 47, 49, 135.
Lipsk 270.
Lipsk (Leipzig) 131.
Lipsko 257.
Litomierzyce (Litmeritz) m. 139.
Lityń 220.
Litwini 209.
Liverpool 108, 166.
Livorno 186.
Liw os. 266.
Liwadia 196.
Liwiec rz. 238.
Lizbona 49, 176.
Loango państwo 81.
Loara rz. 42, 150.
Loch-Lomond jez. 163.
Loch-Ness jez. 163.
Lodi 185.
Lodomerya kr. 47, 142.
Lodowate m. 52.
Loffody w. 174.
Lombardya 36, 50, 182, 184.
Londondery 168.
Londyn 46, 166.
Lopez przyląd. 73.
Loretto m. 188.
Lorient port. 156.
Lot rz. 150.
Lotaryngia 47, 49, 135.
Lötzen (Lecko) 124.
Louvain m. 159.
Lowel m. 97.
Löwenberg m. 119.
Lozanna 149.
Lubartów (Lewartów) 236.
Lubawa (Lobau) 126.
Lubeka m. w. 49, 135.
Lubien 252.
Lublana 137.
Lublin str. 236.
Lubraniec 252.
Luciąża 239.
Lucień j. 240.
Lucerna (Luzerna) 49, 149.
Ludwigsburg m. 131.
Ludwigslust 134.
Ludwinow 270.
Ludy i ludzie 28, 29, 30.
Ludgun 156.
Luiziana 99.
Luisville 100.
Lukajskie (Bachamskie) wyspy 89.
Lukka m. 186.
Luknow m. 68.
Luksemburg 36, 161.
Lulea m. 173.
Luud 173.
Lüneburg (Łuniewo) 129.
Luneville 196.
Lutomiersk 255.
Lututów 254.
Luxor 78.
Luzon (Manille) w. 54.
Luzów 47, 142.
Lyon (Lugdun) 155.

Ł.

Łabiana 124.
Ładejno Pole 230.
Ładoga j. 39, 205.
Ładożski kan. 206.
Łask 255.
Łaskarzew 267.
Łaski pow. 236.
Łaszczów 266.
Łęczna 264.
Łęczyca 253.
Łęczycki pow. 236.
Łobżenica 122.
Łódź 255.
Łodziński pow. 236.
Łomża 269.
Łomżynska gub. 237, 269.
Łomżyński pow. 237, 269.
Łapatka przyl. 55.
Łosice 266.
Łowicz 251.
Łowicki pow. 236.
Łoździeje 270.
Łubny 224.
Łuck 220.
Łucyn 217.
Łukowski pow. 237, 267.
Łuków 267.
Łydynia rz. 238.

Łysa Góra str. 240.
Łysica g. 240.
Łysobyki 267.
Łyso gory (Sandomierskie g.) 240.

M.

Macedonia 194.
Macerata 188.
Machnówka 219.
Maciejowice 267.
Madagaskar 74.
Madeira w. 73, 177.
Madras 68.
Madraskie prezyd. 68.
Madryt 49, 179.
Madura w. 162.
Magdador 79.
Magdalena rz. 88.
Magdeburg 127.
Magdeburg 48.
Magelańska cieśn. 87.
Magnuszew 257.
Mahe 69, 158.
Maine st. 97.
Majmaczyn 61.
Majorka w. 37.
Makao w. 60. 177.
Makaraibo 87.
Makassar 162.
Makow 269.
Makowski pow. 237, 269.
Malabarskie pobrz. 68.
Malacka cieśn. 52.
Maladetta (Pic de Newton) g. 174.
Malaga 180.
Malaguetta pobrz. (Pieprzowe) 81.
Malakka 55.
Malakka 70.
Malborg (Marienburg) 125.
Maledywskie w. 54.
Malines (Mecheln) 159.
Malstrom 174.
Malta w. 37. 191.
Maluinskie w. (Sokole) 90.
Małogoszcz 261.
Małojarosław 233.
Małojarosławiec 233.
Mało Rossyanie 208.
Mały Bernard g. 182.
Manchester st. 98.
Manchester 166.
Mandżurya 61.
Mangia w. 109.
Manilla (Luzon) w. 54.
Mannheim str. 133.
Mantauban 156.
Mantua 187.
Maraniao (San Lui) 104.
Marburg 129.
Marchia 188.
Marengo 184.
Marienburg (Malborg) 125.
Marienwerder (Kwidzyn) 126.
Marienbad 140.
Markizy (Mendana) w. 110, 158.
Markuszew 264.
Marmora mrz. 37.
Marne rz. 150.
Marokańskie cess. 79.
Marokko 79.
Marsylia 155.
Martaban 70.
Martwe mrz. 52.
Martynika w. 90, 158.
Maryampol 271.
Maryampolski pow. 237, 271.
Maryańskie w. (Złodziejskie) 109.
Maryjski syst. Kan. 206.
Maryland st. 99.
Maryapol 222.
Maskareny 74.
Maskat 65.
Massachussets st. 97.
Mastricht 161.
Matapan prz. 38.
Mataro w. 181.
Mazowieck 269.
Mazowiecki pow. 237, 269.
Meensk 233.
Mecheln (Malines) 159.
Medina 65.
Mediolan 50, 184.
Mediolańskie ks. 184.
Meiningen ks. 134.
Meiningen 134.
Meissen 132.
Mekenzi rz. 87.
Mekinez 79.
Mekka 65.
Meklemburg-Strelickie ks. 47, 48.
Meklemburg Szwerynskie ks. 47, 48.
Meklemburgskie w. ks. 36, 133
Meksyk 101.
Meksykańska rzp. 100.
Meksykańska zat. 86.
Melar j. 171.
Melburu 108.
Memel (Niemen) rz. str. 41.
Memel (Kłajpeda) 124.
Men rz. 41.
Men w. 168.
Menam rz. 53.
Mendoza m. 103.
Merecz 215.
Merida 101.
Merseburg 127.
Mersey rz. 163.
Meseńska cieśn. 37.
Messyna 190.
Meszna rz. 239.
Metele j. 240.
Metz 49, 135.
Meurta rz. 41.
Meuse (Maas, Moza) rz. 41, 150.
Mewe 126.
Mezeń rz. 205.
Mezopotamia 64.
Mglin 224.
Miako 62.
Michigan st. 98.
Michów 264.
Miczygan j. 87.
Miechowski pow. 236. 262.
Miechów 262.
Miedziana rz. 87.
Miedzna 266.
Międzychód 121.
Międzymorze 19.
Międzyrzec 121.
Międzyrzec 267.
Mielnik 216.
Mielnik 140
Mikelon w. 158.
Mikołajew 222.
Mikołajów (Nikolsburg) 140.
Mikołajów 221.
Mincio rz. 183.
Minho rz. 42, 175.
Minho 176.
Minden 127.
Minnesota st. 98.
Minorka w. 37.
Mińsk 202, 216.
Mińska gub. 202, 216.
Miński pow. 236.
Minusińsk 276.
Miodoborskie g. 241.
Mirgoród 224.
Miśnia (Meissen) 132.
Mississipi rz. 87.
Mississipi st. 99
Missolungi 196.
Missuri rz. 87.
Missury st. 100.
Mistra 196.

Mitawa str. 201, 213.
Mleczna rz. 256.
Młada Bolesław (Jung Buwzlau) 139.
Mława 268.
Mławski pow. 237, 268.
Mławka 238.
Mobil 99.
Modanomata 82.
Modena księst. 36, 50, 182, 186.
Modena 50, 186.
Modliborzyce 264.
Modlin 251.
Modrzejów 256.
Mogdador 79.
Mogielnica 251.
Mogilno 122.
Moguncya (Mainz, Mayence) 133.
Mohilew 221.
Mohilew 202, 218.
Mohilewska gub. 202, 218.
Mokobody 266.
Mokka 65.
Moluckie w. (Korzenne) 54
Mołdawa (Wełtawa) rz. 41.
Mołdawia 36.
Mołdawsko-Wołoskie ks. (Rumunia) czyli Mołdawia czyli Multany 50.
Mon w. 213.
Monachium (Mnichowo, München) 48, 130.
Mondoga przyl. 175.
Mongolia 60.
Monrowia 81.
Mons (Bergen) 159.
Mont-Blanc g. 38, 182.
Montewideo m. 103.
Montenegro (Czarnogórze) 197.
Montferat ks. 184.
Montpellier 97.
Montpelier 155.
Montreal 95.
Morawa rz. 41, 197.
Morawia 47, 140.
Morawskie g. 39.
Mordy 266.
Morea (Peloponez) 38.
Morsańsk 234.
Morze 21, 23.
Motala rz. 171.
Moskwa rz. 46.
Moskwa 46, 203, 231.
Moskiewska g. 203, 231.
Mossul 64.
Mostar 197.
Moza (Meuse, Maas) 41.
Mozambicki kan. str. 72.
Mozambik 82, 177.
Mozella rz. 41.
Mozyr 217.
Mrzygłód 256.
Mścisław 218.
Mstów 256.
Mszczonów 251.
Multan 69.
Mülhausen 136.
München 48, 130.
Münster 48, 127.
Murcya 177, 180.
Mureska zt. 163.
Murom 232.
Murray 163.
Murviedro 180.
Mussony (wiatry) 27.
Myślenice 145.
Myszkolcz (Myszkowice) 146.
Myszyniec 270.
Myzora 68.

N.

Nachiczewań 273.
Nadarzyn 251.
Naddunajskie państwa 36.
Nadreńska prow. 48.
Nagpur 68.
Nakło 122.
Namour 159.
Namysłów 118.
Nankin 60.
Nancy 135.
Nangasaki 62.
Nantes 156.
Narew rz. 40, 238.
Nargen w. 213.
Narowa rz. 205.
Narwa 212.
Nasielsk 269.
Naumburg 127.
Nauplia (Napoli di Romania) 196.
Nawarra 177, 181.
Nawaryn 196.
Nazareth 63.
Neapol 50, 189.
Neapolitańskie kr. (Obojga Sycylii) 36, 50, 189.
Nebrasca st. 98.
Negro przyl. 73.
Negropont (Eubea) 196.
Neisse 119.
Nekkar rz. 41.
Ner rz. str. 239.
Nercza rz. 276.
Nerczynsk 276.
Nerczynskie g. 55.
Netta rz. 238.
Neufszatel (Neuenburg) 149.
Neufszatelskie j. 39.
Neugard 117.
Neumarkt 145.
Neusidler j. 39.
Neu-Strelitz (Nowe-Strzolce) 134.
Newada st. 98.
Newada di Illimani g. 91.
Newada di Soratta g. 91.
Newa rz. 39, 105.
New-Aberden 168.
Newcastl 168.
Newcastle 167.
Newel 217.
New-Foundland w. 88.
New-Hampshire st. 97.
New-Yersey st. 98
N'gami j. 72.
Niagara rz. 87.
Nida rz. 238.
Niderlandy (Hollandya) 49, 160.
Nidzica rz. 238.
Niebieska rz. (Jangtse-Kiang) 53
Nieborów 252.
Niedzwiedzie j. 87.
Niemieckie mrz. (Północne Nordsee) 36.
Niemieckie ces. 47, 113.
Niemen rz. 39, 206, 239.
Niemirów 215.
Niemirów 220.
Nieśwież 217.
Nieszawa 252.
Nieszawski pow. 236.
Niewolnicze j. 87.
Niewolnicze pobrz. 81.
Niewolnicze st. 98.
Nieżyn 224.
Niger rz. 72.
Nikaragua j. 87.
Nikaragua 101.
Nikobarskie w. 54.
Nikolsburg 140.
Nikołajewsk 59, 204.
Nikołajken 124.
Nikopolis 193.
Nikosia 195.
Nil rz. 72.
Nimega (Nimwegen) 161.
Nimes 155.
Nipal 69.
Nipon w. 54.

Nisz str. 197,
Nisztadt 271.
Niza (Neisse) 119.
Niżegorodzka gub. 203, 233.
Niżnietagilska 228.
Niżny Nowogród 203, 233.
Nizza 157.
Nogat 40.
Nord-Kap przyl. 38, 171.
Norfolk w. 108.
Nörköping 173.
Norlandya 171.
Normandya 156.
Norwegia 46, 174.
Norwegskie mrz. 36.
Norwich 167.
Norymberga (Nürnberg) 131.
Noteć rz 120. 239.
Nottingham 167.
Nowa Aleksandrya (Puławy) 264.
Nowa Georgia 95.
Nowa Grenada 102.
Nowa Gwatemala 101.
Nowa Gwinea (Papuazya) w. 108, 162.
Nowa Holandya 108.
Nowa Kaledonia w 110, 158.
Nowa Kalifornia 98.
Nowa Kastylia 177, 179.
Nowa Kornwalia 95.
Nowa Słupia 258.
Nowa Syberya w. 54.
Nowa Szkocya 90.
Nowa Zelandya w. 109.
Nowaja Ziemla w. 37.
Nowe Hebrydy (Św. Ducha) w. 110.
Nowe Miasto 255.
Nowe Miasto 268.
Nowe Miasto Korczyn 263.
Nowej Brytanii w. 110.
Nowi 197.
Nowo-Aleksandrowsk 214.
Nowo-Aleksandryjski powiat 236.
Nowo Filipińskie w. (Karolińskie) 109.
Nowogród (Neugard) 117.
Nowogród Siewieski 224.
Nowogród 269.
Nowogródek 217.
Nowogród-Wołyński (Zwiachel) 220.
Nowogród 202, 230.
Nowogrodzka gub. 202, 230.
Nowo Minsk 251.
Nowo Radomsk 255.
Noworadomski p. str. 236.
Nowy Bazar 197.
Nowy Czerkask 204, 225.
Nowy Dwór 251.
Nowy Hannower 95.
Nowy Iczyn (Neu Tischen) 140.
Nowy Norfolk 95.
Nowy Orlean 99.
Nowy Sądeczę (Sandecz) 145.
Nowy Targ 145.
Nowy Targ (Neu Markt) 118.
Nowy Wachington 100.
Nowy-York st. 97.
Nowy-York 97.
Nubia 83.
Nur 269.
Nurzec rz. 238.
Nyansa j. 72.

O.

Ob rz. 53.
Obdorsk 275.
Obertyn 143.
Obojga Sycylii kr. 189.
Obra rz. 120, 239.
Obska zat. 52.
Oceania 31, 106.
Oceany 23.
Ochmatow 219.
Ochockie morze 51.
Ochotsk 277.
Oczaków 222.
Odensee 170.
Odeski Zarz. m. 204.
Odessa 222.
Odra rz. 40.
Oeland w. 37, 174.
Oels 118.
Offen (Buda) 146.
Offenbach 133.
Ogińskiego kan. 206.
Oglio rz. 182.
Ogrodzieniec 261.
Ohejo st. 98,
Ohio rz. 87.
Ohlau 118.
Oise rz. 150.
Ojców 261.
Ojes de Gwadiana j. 175.
Oka rz. 40.
Oklend 109.
Olbrzymie g. (Risengebirge) 39.
Oldenburg 48, 133.
Oldenburgskie ks. 47, 48, 133.
Olecko str. 125.
Olekna rz. 53.
Olesko 142.
Oleśnica (Oels) 118.
Oleśnica 263.
Olgopol 222.
Olinda 104.
Olita 270.
Oliwa klastor. 125.
Olkieniki 215
Olkusz 261.
Olkuszski 236, 261.
Olmütz 140.
Olsztyn 256.
Olwiopol 222.
Olymp g. 191.
Oława (Ohlau) 118
Ołomuniec (Olmütz) 140.
Ołoniecka gub. 202, 230.
Ołyka 219.
Ombaj w. 54.
Omsk 59, 204, 275.
Onega j. 39, 205.
Onegn rz. 39, 205.
Onega 229.
Ontario j. 87.
Opatów 258.
Opatowski p. 236, 258.
Opatówek 253.
Opatowiec 263.
Opatowiec 262.
Opawa (Troppau) 140.
Opoczka 234.
Opoczno 259.
Opoczyński p. 236, 259.
Opole (Oppeln) 118.
Opole 264.
Oporto (Porto) 176.
Oppa rz. 117.
Opplen 118.
Oran 79.
Oranże rz. 72.
Orchówek 267.
Oregon rz. (Kolumbia) 87.
Oregon st. 100.
Orenburg 202, 227, 228.
Orenburgska gubernia 202, 227.
Orenburgskich Kirgizów obw. 59.
Orichuello 180.
Orinoko rz. 88.
Orkadzkie w. 37.
Orlean 156.
Ormianie 210.
Orłowska gub. 203, 233.
Ormuzka cieśn. 52.
Orsza 218.
Orszulewo j. 240.
Ortegal przyl. 39, 175.

Orteles g. str. 38.
Orzeł 203, 233.
Orna rz. 151.
Orznie (Usedom) 116.
Orzyc rz. 238.
Oś ziemi 8.
Osaka 62.
Osiek 147.
Osięciny 252.
Osietyńcy 210.
Osmolin 252.
Osmabryk 129.
Ostaszków 232.
Ostenda 159.
Oster 224.
Ostia 188.
Ostróg 219.
Ostrogożk 225.
Ostrołęka 270.
Ostrołęcki p. 237, 270.
Ostrów 121.
Ostrów 267.
Ostrów 234.
Ostrów 269.
Ostrowski pow. 237, 269.
Ostrowiec 257.
Ostrzeszów 121.
Ostsee morze (Baltyckie) 205.
Oświecimskie ks. 141.
Oszmiana 215.
Ottawa 95.
Oude 68.
Ouse rz. 163.
Owach 74.
Oviedo 179.
Owidiopol 222.
Owrucz 219.
Oxford 167.
Ozorków 253.
Ożarów 258.

P.

Pabianice (Fabianice) 255.
Pacanów 263.
Padeborn 127.
Padwa (Padua) 187.
Paisly 168.
Pajęczna 255.
Pakość 122.
Pakso 196.
Palermo 50, 190.
Palestyna 63.
Palma w. 73.
Palma 181.
Palma nuova 187.
Palos przy.. 175.
Pampeluna str. 181.
Panamska zat. 87.
Panieńskie w. 181.
Państwo i kształt rządu 30, 31.
Papuazya (Nowa Gwinea) 108.
Para (Pelem) 104.
Paragwaj rzp. 103.
Paramaribo 105.
Parczew 267.
Pardubice 138.
Parma ks. 36, 50, 182, 185.
Parma 50, 185.
Parnawa 213.
Paros 196.
Paryż 49, 154.
Parzęczew 253.
Pasau (Pasów) 131.
Passaty (wiatry) 27.
Pasy czyli Strefy ziemi 11, 12.
Patagonia 104.
Patna 68.
Patraska zat. 37.
Pawia 182.
Pawłow 265.
Pawłowsk 225.
Peczora rz. 39, 205.
Pegu (Peghau) 69.
Pejpus j. (Czudzkie) 205.
Pekin 60.
Peloponez (Morea) 196.
Pembrocke 46.
Pendżab 69.
Pensylwania st. 98.
Penza 203, 234.
Penzeńska gub. 203, 234.
Perejasław 224.
Perejasław Zaleski 232.
Perekop 223.
Perekopskie międzym. 38.
Perigueux 256.
Perm 202, 228.
Permska gub. 202, 228.
Pernambuko 104.
Perowsk 276.
Perpignan 155.
Perska zat 52.
Perskie morze (Arabskie) 52.
Persya (Iran) 65.
Perth 108.
Peru 102.
Peruwiańska rzp. 102.
Perugia 188.
Peschiera 187.
Peszt 47, 146.
Petersburg 211.
Petersburska gub. 211.
Petro-Aleksandrowsk str. 276.
Petroków (Piotrków) 254.
Petrokowska gub. 236.
Petrokowski pow. 236.
Petropawłowsk 275.
Petrowsk 272.
Potrozawodzk 202, 230.
Philippeville 79.
Piacenza 186.
Piaski 264.
Piątek 253.
Piatyhorsk 226.
Pichincha wulk. 91.
Piemont księzt. 39, 49, 182, 184.
Pieprzowe pobrzeże (Malagueta) 81.
Pierre w. 158.
Pierzchnica 263.
Pieskowa skała 262.
Pikardya 157.
Pik-de-Taïda w. 73.
Pilica 261.
Pilica rz. 40, 239.
Pilos 196.
Pilwiszki 271.
Pilzen 140.
Piła 122.
Piławce 220.
Piława (Pilau) 123.
Pińczowski pow. 236, 262.
Pińczów 262.
Pindy g. 191.
Pińsk 217.
Pińskie błota 40.
Piotrków (Petroków) 254.
Piotrkowo 252.
Pirenejski półw. 36, 38, 174
Pirenejskie g. 39, 174.
Pisa 186.
Pissa rz. 238.
Pitea rz. 171
Pitea 173.
Pitschen (Byczyna) 118
Pittsburg 98.
Pituzyjskie w. 37.
Planety 14.
Plewna 193.
Pleszewo 121.
Plombière 136.
Plymouth 167.
Pławno 255.
Płock 267.
Płocka gub. 237, 267.
Płocki pow. 237, 267.
Płońsk 268.
Płoński pow. 237, 268.
Po rz. (Padus) 42, 183.
Poczajewska ławra 219.

Poczdam (Podstąpin) str. 116.
Poczewston 82.
Poddębice 253.
Podgoryca 197.
Podgórze 145.
Podolska gub. 202, 220.
Podstąpin (Poczdam) 116.
Podwiejsieje j. 240.
Pogranicze wojsk. 147.
Polacy 208, 277.
Pole Kulikowe 233.
Polskie królestwo 35, 46, 235.
Połąga 213.
Północny kan. 37.
Północny ocean (Nordsee Niemieckie) 36.
Połock 217.
Połtawa 203, 223.
Połtawska gub. 203, 223.
Południki 10.
Pokolenia 28, 29.
Pomerania 47.
Pomorze wschodniego oceanu 204, 276.
Pomotu w. 158.
Pompeja 189.
Pondiszery 69, 158.
Poniemoń 271.
Popokalepelt wulk. 91.
Porchów 234.
Port-au-Prince 89.
Portland 97.
Port-Natal 82.
Porto (Oporto) 176.
Porto-Riko w. 84, 181.
Porto-Santo 177.
Portsmout 97.
Portsmouth 167.
Portugalia 36, 49, 182, 184.
Poryck 219.
Porzecze 235.
Postać ziemi 8.
Poti 272.
Potok 255.
Potozi 102.
Powietrze 25.
Poznań 48, 121.
Poznańskie w. ks. 36, 48, 119.
Poziom (widnokrąg, horyzont) 8.
Prądnik (Promnik) rz. 238.
Praga 47, 138.
Prasnysz 268.
Prasnyszski pow. 237 268.
Praszka 254.
Prądy 21.
Prony 271.
Prenzlow (Przemyśl) str. 116.
Prerau 140.
Preweza 195.
Preszburg 146.
Pripeć rz. 40.
Prońsk 234.
Proskau patrz Pruszków.
Proskurów 220.
Prosna rz. 120, 239.
Prostajów (Prostnitz) 140.
Proszowice 262.
Prowidence 97.
Prowancya 155.
Prusy kr. 47, 114, 122.
Prusy wschodnie 48.
Prusy zachodnie 48.
Pruszków (Proskau) 118.
Prut rz. 41.
Prużanna 215.
Przedbórz 260.
Przedecz 252.
Przelskie j. 240.
Przemsza rz. 238.
Przemyśl 143.
Przerośl 270.
Przybyszów 251.
Przyjacielskie w. (Tonga) 109.
Przyłuki 224.
Przypływ i odpływ morza 22.
Przyrów (Prerau) 140.
Przyrów 256.
Przytyk 257.
Pskow 203, 234.
Pskowska gub. 203, 234.
Puchaczów 265.
Puebla de los Angelos 101.
Puławy (Nowa-Aleksandrya) 264.
Pułtusk 269.
Pułtuski pow. 237, 269.
Putywl 234.
Pyrati 224.
Pyzdry 253.

R.

Raab rz. 41.
Raab m. 146.
Rabsztyn (ruiny) 261.
Raciażek os. 292.
Raciborz m. 118.
Raczki m. 270.
Radom m. 256.
Radomska gubernia i powiat 236.
Radomsk str. 255.
Radomyśl 219.
Radolin 122.
Radymin (Radzymin) 251.
Radzanów os. 268.
Radziejowo 252.
Radziłów os. 270.
Radziwiłów 219.
Radzyń 268.
Raguza (Dobronicz) 147.
Rajgród 270.
Rajgrodzkie j. 240.
Rajchenbach m. 119.
Raków 258.
Rangun m. 69.
Raszyn m. 250.
Ratyzbona (Regensburg) 131.
Ratzeburg 130, 134.
Ravenna m. 188.
Rawa m. p. 254.
Rawicz m. 121.
Razańska gub. 203, 233.
Razań (Rjazań) m. 203, 234.
Redut-Kale tw. 272.
Reggio m. 186, 190.
Reichenberg (Liberec) 139.
Reinertz m. 119.
Rejowice 265.
Rejss star. lin. ks. 47, 49.
Rejss mł. lin. ks. 47, 49.
Releigh m. 99.
Ren rz. 41.
Rennes m. 156.
Reszt m. 60.
Reus m. 181.
Rewel m. 201, 213.
Reznik m.
Rheims m. 154.
Richmont m. 99.
Rietti m. 188.
Rimini m. 188.
Rion rz. 54.
Rio de la Norte rz. 87.
Rio de la Plata rz. 88.
Rio de Janeiro m. 104.
Rochfort m. 156.
Rodan rz. 42, 150.
Rode-Island stan 97.
Rodos w. 54.
Rodosto m. 194.
Rogoźno 121.
Rohaczew 218.
Roman'a 188.
Romania przyl. 55.
Romny 224.
Rörraas m. 174.
Rospura j. 240.
Rossienie m. 214.

Rostok (Rostoki) m. str. 134.
Rostów 222.
Rostów 232.
Rossya 35, 46, 201.
Rotterdam m. 160.
Rouen m. 156,
Rowno 220.
Równik 9.
Równoleżnik 9.
Roza g. 38.
Rozetta m. 77.
Rozprza os. 254.
Rożań os. 269.
Rubieżewice 217.
Ruch kuli ziem. 8.
Ruda (Tannenburg) 124.
Rudawa rz. 238.
Rugia w. 37.
Rumelia 193.
Rumunia ks. 50, 182.
Runo[illegible]13.
Rurort port 128.
Ruszczuk tw. 193.
Rybnisk 232.
Rychwałowo os. 253.
Ryczywół 257.
Ryczywół 121.
Rydzyna 121.
Rygska zat. 36.
Ryga m. 201, 213.
Rylsk 234.
Rymiec j. 240.
Rypiński p. 237.
Rypin m. 268.
Rzeczyca m. 217.
Rzeka 24.
Rzeszów m. 145.
Rzeżyca 217.
Rzgów os. 255.
Rzym 50, 187.
Rżew 232.

S.

Saala (Sola) 40.
Saarbrücken m. 128.
Saardam 161.
Sabaudya 36, 157.
Sahara pust. 80.
Sagan (Żegan) m. 119.
Saint-Cloud 154.
Saint-Etinne m. 155.
Saint Luis m. 100.
Saint Luis wyspa 80, 158.
„ „ m. 80.
Sajańskie góry 55.
Sajgon 70.
Sajma jez. 205.
Sajno jez. str. 240.
Sakhalja w. 54.
Sakmara rz. 227.
Salamanka m. 180.
Salerno m. 189.
Salonika (Salun) m. 194.
Salzbrunn m. 119.
Salzburg m. 137.
Samara m. 202, 227.
Samarska gub. 202, 227.
Samarkanda m. 60, 275.
Sambor m. 143.
Samoa w. 109.
Samojedzi 209.
Samosiera g. 174.
Samun (wiatr) 27.
San rz. 40, 238.
Sana m. 65.
San-Bonifacio m. 158.
Sandecz m. 145.
Sandomierski pow. 236.
Sandomierz m. 258.
Sandomierskie góry (Łysogóry) 240.
San-Domingo rzp. 89.
Sandwich w. 109.
San Francisco rz. 88.
San Franczesko 98.
San Gotard góra 38, 182.
San-Jago-di Kompostella 179.
San Juan di Portoriko 90.
San Kentyński kanał 151.
Sankt-Petersburg m. 46, 201, 211.
Sankt-Petersburgska gub. 201, 211.
San Lui m. 104.
San Marino m. 50. 188.
San Paolo m. 104.
San Paolo de Loanda m. 81.
Sanok 144.
San Sebastian port 181.
San Salwador w. 144.
San Salwador (Guanahani) 89.
San Filipo de Benguela m. 81.
Sans Souci zamek 116.
Santander m. 179.
Santa-Fe m. 100, 103.
Santa-Fe-de-Bogota m. 102.
Santa-Maura w. 196.
Sant-Jago 103.
Saonne rz. 150.
Sapieżyszki m. 271.
Saragossa m. 181.
Saraj 226.
Sarańsk m. 234.
Saratow m. g. 202, 226.
Saratowska g. str. 202, 226.
Sardynia 183.
Sardynia wys. 37, 184.
Sarepta m. 226.
Sarnaki 266.
Saskie kr. 36, 47, 48, 132.
Sasko-Wejmarskie w. ks. 36, 47, 48, 134.
Sasko-Koburg Gotajskie ks. 47, 48.
Sasko-Mejningskie ks. 47, 48.
Sasko-Altenburskie ks. 47, 48.
Saksonia prow. 48.
Sassari m. 184.
Sawa rz. 41.
Sawin os. 265.
Schwarcburg-Sonderhausen ks. 47, 48, 135.
Schwarcburg-Rudolfstadt ks. 47, 48, 135.
Schwarzwasser 141.
Schemnitz m. 146.
Scylla 37, 190.
Secymin m. 261.
Shanon rz. 163.
Segura rz. 175.
Sejków kraj 69.
Sejny m. 270.
Sejneński pow. 237.
Sekwana rz. 41, 150.
Selimbria m. 194.
Selters m. 129.
Semipalatyńsk m. g. 204, 275.
Semipalatyńska gubernia 204, 275.
Semireczyńska prow. 204, 275.
Semendrya m. 197.
Senegal rz. 72.
Senna m. 82.
Sennar 83.
Sennar m. 83.
Senegambia 89.
Serajewo m. 197.
Serbia 36, 50, 197.
Serby 278.
Sereje os. 270.
Seres m. 194.
Seret rz. 41.
Seret m. 146.
Sergiopol 275.
Serock 269.
Serokomla os. 267.
Seszele w. 74.
Setubal port 176.
Sevres 154.
Sewastopol p. woj. 222

Sewastopolski p. str. 204.
Sewenny g. 39.
Sewern rz. 163.
Sewilla m. 180.
Siamska zat. 52.
Sidnej m. 108.
Siebież m. p. 217.
Sieciechów os. 257.
Siedlce 266.
Siedlecka gub. 236.
Siedmiogród 36, 146.
Siedmiogrodzkie wielkie księstwo 47.
Siemiatycze m. 216.
Sienica m. 197.
Sienna m. 186.
Siennica m. 261.
Siennica m. 192.
Sienna m. 186.
Sienno 257, 270.
Sieradz m. p. 254.
Sieradzki pow. 236.
Siergiewsk 227.
Sierpe m. p. 268.
Sierpecki p. 297, 268.
Sierpuchow 231.
Sierra-Cintra g. (Środkowe) 175.
Sierra-de Alburacia g. 175.
Sierra de Alcara g. 175.
Sierra de Segura g. 175.
Sierra-Estrella g. 174.
Sierra-Monchilla g. 175.
Sierra-Morena g. 174.
Sierra-Nerada g. 175.
Sierra-Ossa g. 175.
Sierra-Leońskie g. 80.
Siewierz 256.
Sikako 54.
Silberberg war. 119.
Silistrya fort. 193.
Simno os. 270.
Simoda m. 62.
Simplon g. 182.
Sindhia 69.
Sindhy 69.
Sioło Olgi (Wyrzogród) 218.
Sira
Sitha wyspa 90.
Siut m. 78.
Siwach oaza 78.
Sizal 101.
Skagirak 36.
Skarbimierz os. 262.
Skalda rz. 41, 150.
Skaliste góry 91.
Skała os. 261.
Skandynawski półwysep 38, 171.
Skandynawskie góry str. 38.
Skarzyszew os. 257.
Skempe 268.
Skierniewice 251.
Skierniewicki p. 236.
Skrwa rz. 238.
Skulsk os. 253.
Skutari m. 62, 194.
Skwierzyna m. 121.
Skwira 219.
Sleszyn os. 253.
Sleszyńskie jezioro 240.
Sligo m. 168.
Słabodzk 228.
Sławiansk m. 225.
Sławków os. 261.
Sławonia 36, 146.
Słomniki 262.
Słonim m. 216.
Słonce i gwiazdy 13.
Słoniowéj kości pobrz. 81.
Słuck m. 217.
Słucz rz. 221.
Słup m. 116.
Słupcy m. p. 253.
Słupia 258.
Słupecki pow. 236.
Służewo os. 252.
Smoleń zamek 262.
Smoleńsk m. 203, 235.
Smoleńska gubernia 203, 235.
Smorgoń m. 215.
Smyrna m. 63.
Śniadowo m. 269.
Sniatyń m. 143.
Snowdon g. 163.
Sobków os. 261.
Sobota g. 110, 118.
Sobota os. 252.
Sochaczew m. 252.
Sochaczewski pow. 236.
Sochocin os. 268.
Sofala 82.
Sofia m. 193.
Sofijsk 277.
Sokal m. 142.
Sokkatu m. 84.
Sokole wyspy 90.
Sokołów m. p. 266.
Sokołowski pow. 236.
Sokołówka 221.
Sokoły os. 269.
Sokółka m. 216.
Sokotara w. 74.
Solec 257.
Solhalicz warz. soli 233.
Solothurn (Solura) miasto 149.
Solweska zatoka 163.
Sołma m. str. 234.
Sołokamsk warz. soli 229.
Sołowiecka w. 229.
Somala pobrz. 82.
Somma rz. 151.
Sompolno os. 253.
Sonderburg m. 170.
Sodoma m. 63.
Sona (Saone) rz. 42, 150, 238.
Sopoćkinie os. 270.
Sośnica 224.
Southampton por. 167.
Sowie góry 119.
Soża rz. 235.
Spaa 159.
Spalato m. 147.
Spandau war. 116.
Spartel prz. 73.
Spask 227.
Spezzia w. 196.
Spira (Speyer) m. 131.
Spoletto m. 188.
Sprea (Sprowa) rz. 41.
Spuż m. 197.
Środa m. 121.
Środziemne m. 37.
Srzeniawa rz. 238.
Stanisławów 143, 251.
Stanowy Chrebet g. 55.
Stany zjedn. meks. 99.
Stany Zjednoczone półn. Ameryk. 96.
Stany dawniéj Niewolnicze 98.
Stany Wolne 98.
Stara Kastylia 177, 179.
Stara Rusa 230.
Starobielsk m. 225.
Starodub m. 224.
Staro-Konstantynów 220
Stary Bychów 218.
Staszów m. 254.
Staw os. 253.
Stawiszyn os. 253.
Stawiski m. 270.
Stawropol m. 203, 272.
Stawropolska gub. 203, 272.
Steklińskie j. 240.
Sterdyń m. 266.
Stężyca os. 267.
Stoczek os. 267.
Stokholm m. 46, 173.
Stolpe (Słup) 116.
Stolbowo 230.
Stołupiany 124.
Stopnica m. p. 263.
Stopnie 9.
Stralzund m. 116.

Strassburg m. str. 136.
Strefy 11.
Strumień rz. 141.
Stryków os. 254.
Strzelno m. 122.
Studzienka 217.
Stulwejssenburg m. 146.
Stutgard m. 48, 131.
Stryj m. 143.
Styr rz. 40, 220.
Styrya 47, 137.
St. Andrews m. 168.
St. Malo port 156.
Suakim 83.
Suchona rz. 205, 229.
Suchum Kale 272.
Suczawa m. 146.
Sudak 223.
Sudan wyższy 83.
Sudan niższy 84.
Sudargi m. 271.
Sudety g. 39.
Suez m. 78.
Sulejów 254.
Sulmierzyce 122.
Suła rz. 224.
Sumatra w. 54, 162.
Sumy m. 225.
Sundzka cieś. 52.
Sundzkie Wielkie w. 54.
Sundzkie Małe w. 54.
Supraśl 216.
Surat 68.
Suraż m. 216, 217, 224.
Surynam w. 162.
Susna 84.
Suwalska g. 237, 270.
Suwałki 237, 270.
Suza 74.
Suzdal 232.
Swarzędź m. 121.
Swidnica 118.
Św. Bartłomieja w. 90.
Św. Eliasz wulkan 91.
Św. Heleny wys. 73.
Św. Jana w. 90, 171.
Św. Jerzego kan. 37.
Św. Katarzyny g. 248.
Św. Krzyża w. 90, 110, 171.
Św. Lipka 124.
Św. Łazarza w. 91.
Św. Łukasza przyląd. 91.
Św. Marcina w. 162.
Św. Marcina prz. 175.
Św. Maryi przyl. 175.
Św. Maurycego w. 94.
Św. Tomasza w. 171, 177.
Św. Wawrzyńca zatoka 86.
Św. Wawrzyńca rz. 87.
Św. Wincentego przyl. str. 39, 175.
Święciany m. 215.
Świętokrzyskie gr. 241.
Świętomaryjska rzeczposp. 50, 188.
Swierza (Fryszhaf) zatoka 40.
Swinemünde port 116.
Swisłocz m. 216.
Swir rz. 205.
Swoszowice m. 145.
Syamskie państwo 69.
Syberya 59, 203, 273.
Syberya Nowa w. 54.
Syców (Landsberg) m. 116.
Sycylja 36, 190.
Sydra odn. 72.
Sylistrya 193.
Symbirska g. 202, 227.
Symbirsk m. 202, 227.
Symferopol m. 202, 223.
Synaj góra 65.
Syr-Darya rz 54.
Syr - Daryjska gubernia 204. 275.
Syra w. 106.
Syrakuza port 190.
Syrya 63.
Syzrań m. 227.
Szadek os. 254, 255.
Szafhuza m. 149.
Szaki m. 271.
Szamberg m. 157.
Szamo (Sobi) pust. 61.
Szampania 154.
Szandernagor 158.
Szangaj p. 60.
Szaranta rz. 151.
Szat-el Arab rz. 53.
Szawle m. 214.
Szczebrzeszyn 265.
Szczecin m. 47, 116.
Szczecińska zat. 36.
Szczerców os. 255.
Szczekociny 261.
Szczuczyn 270.
Szczuczynski p. 237, 270.
Szczutowo j. 240.
Szegedyn m. 146.
Szeksna rz. 231.
Szelona rz. 234.
Szemacha Stara 59.
Szemachski ob. 59.
Szerezul m. 64.
Szeszupa rz. 239.
Szetlandzkie wys. 37.
Szkalbmierz 262.
Szkocya 46, 188.
Szkocya Nowa (Akadya) 96.
Szkłow str. 218.
Szlązk 36, 48, 117.
Szlązk austryacki 48.
Szlezwik m. 48, 130.
Szlezwik 36.
Szlezwicko - Holsztyńska prow. 48.
Szlisselburg port 212.
Szoa m. 83
Szpicberg w. 37.
Szrem m. 121.
Szreńsk os. 268.
Sztrasburg 49.
Sztrelic m. 48.
Szt itgard 116.
Szubin 122.
Szuja 232.
Szumla fort. 193.
Szusza tw. 273.
Szwajcarya rzeczposp. 49, 148.
Szwarcwald góra 39.
Szwecya z Norw. 35, 46, 171.
Szweryn m. 48, 134.
Szydłów 260, 262.
Szydłowiec m. 260.
Szyja 232.
Szypka 193.
Szyraz m. 66.
Szystowa fort. 193.

T.

Tabako w. 90.
Tabor 140.
Tafilet m. 79.
Tag rz. 42, 175.
Taganróg 222.
Taganrogski p. 204.
Tagile w. 228.
Taiti wyspa 158.
Tambów m. 203, 234.
Tambowska gub. 203, 234.
Tamiza rz. 46, 163.
Tana rz. 172.
Tananariwa 74.
Tanaro rz. 183.
Tanganajka j. 72.
Tanger 79, 181.
Tannenberg 124.
Taragona m. 181.
Taraszcza m. 219.
Tarczanka rz. 251.
Tarczyn os. 251.
Tarencka zat. 37.
Tarento m. 190.
Targowica m. 221.

Tarłów str. 257.
Tarn rz. 150.
Tarnogóra 265.
Tarnogród os. 265.
Tarnopol m. 142.
Tarnów 145.
Tartarya niepodl. 59.
Tarym rz. 54.
Tasisiudan m. 61.
Taszkent m. 60, 204, 275.
Tauris (Tebris) m. 66.
Taurus góra 55.
Taurycka gub. 202, 222, 223.
Tauryckie góry 38.
Tatarski kan. 52.
Tatary (lud) 209.
Tawaj Punamu w. 109.
Tay rz. 163.
Teheran m. 65.
Tefuan 79.
Telsze m. 214.
Temeswar m. 147.
Temir Chan Szury m. 204.
Teneryfa w. 73.
Tenesse 100.
Teodozya 223.
Teplic 140.
Terek rz. 40, 206.
Terespol m. 267.
Ternate w. 162.
Terra del Fuego (Ziem. og.) 90.
Terski obw. 59, 204.
Terska prow. 272.
Tessalia 196.
Tessina rz. 42, 183.
Teterewa rz. 219.
Tetuan 79.
Texas 100.
Tharne rz. 163.
Theresienpol m. 146.
Theretienstadt fort 139.
Tigre 83.
Timbuktu 84.
Timor w. 54, 162.
Titikaka jez. 87.
Tivoli 188.
Tiumeń 275.
Tlemesen 79.
Tobol rz. 53.
Tobolsk m. 59, 203, 274.
Tobolska gubernia 59, 203, 274.
Tokaj 146.
Tokantin rz.
Tokat m. 62.
Toledo 179.
Tomaszów m. 254, 266.
Tomaszowski 237, 266.
Tomsk m. str. 59, 204, 275.
Tomska gub. 59, 204, 275.
Tonga w. 109.
Tonkantyn rz. 88.
Tonkinska zat. 52.
Tornay (Dornik) m. 159.
Tornea rz. 171.
Toropiec 234.
Torresa cieśn. 108.
Tortosa 181.
Toruń m. 126.
Torżek 232.
Toskania w. ks. 36, 50, 186.
Toskańskie morze 37.
Totma warz. soli 229.
Tours m. 157.
Towarzyskie wyspy 109.
Trąba 27.
Trafalgar 39, 175, 180.
Trapanti port 190.
Tras-os-Montes 176.
Transwalska rzp. 82.
Trautenau (Trutnów) 139.
Trawenkur 68.
Trawnik 197.
Trebia rz. 42, 183.
Trebizonda m. 62.
Trębowla 142.
Trent rz. 163.
Trenton m. 87.
Trewir m. 128.
Trier (Trewir) 128.
Trinidad 90.
Trinkanomale post. war. 54.
Tripoli 64, 195.
Tripolis 79.
Tristan del Kurya w. 82.
Troick m. 227.
Trollhätta wodosp. 171.
Troki m. 214.
Troppau (Opawa) 140.
Troyes m. 154.
Trutnów (Trautenau) 139.
Trydent 37.
Tryest m. 137.
Trzebnica m. 218.
Trzemeszno m. 122.
Trzcianka m. 122.
Tuamotu w. 110.
Tubinga (Tübingen) miasto 131.
Tulcza m. 192.
Tulczyn 220.
Tuliszów os. 253.
Tulon m. 155.
Tulska gub. 203, 233.
Tuluza m. 155.
Tuła m. 203, 233.
Tunis 71, 195.
Tunis m. str. 79.
Turcya azyat. 62.
Turcya europ. 36, 50, 193.
Turek m. p. 254.
Turekski p. 236.
Turfan (M. Buchara) 61.
Turfan m. 61.
Turgaj m. 204.
Turgajska prow. 204.
Turkestan (W. Bucha-ra) 59.
Turkestan 275.
Turnów m. 139.
Turobin 265.
Turogen 214.
Turyn m. 46. 184.
Tuszyn os. 255.
Tweed rz. 163.
Twer m. 203, 232.
Twerska gub. 203, 232.
Tyber rz. 42, 187.
Tybet 61.
Tybetańskie góry 55.
Tychwin 230.
Tychwiński kanał 206.
Tyflis m. 59, 203, 273.
Tyfliska gub. 59, 203, 273.
Tyger rz. 53.
Tykocin m. 269.
Tylża m. 124.
Tyraspol 222.
Tyrnawa m. 50, 193.
Tyrol hr. 47, 137.
Tyśmienica rz. 138.
Tyszowice 266.

U.

Uchań 265.
Udaj rz. 224.
Ufa rz. 227.
Ufa m. 227.
Ufimska gub. 202.
Uhlicz 232.
Ujazd os. 257.
Ulm fort. 131.
Ułła rz. 215.
Umbrya 188.
Umea m. 173.
Umea rz. 171.
Uniejów os. 254.
Unterwalden 149.
Upiła m. 214.
Upsala m. 173.
Uragwajska rzp. 103.
Ural rz. 40, 206.
Uralsk m. 204, 228.
Uralskie g. 38.

Urbino m. str. 188.
Urmia j. 52.
Urzędów 264.
Usisług 220.
Uspienskie w. 227.
Ussedom w. 37, 116.
Ustiug Wielki 229.
Ustiużna żelazo-polska 231.
Uświat 217.
Uszyca rz. 221.
Uszyca m. 221.
Utrecht 160.

V.

Valadolid m. 180.
Valence 155.
Valenciennes fort. 157.
Van-Diemen w. 109.
Varinas 102.
Vera-Cruz 101.
Verdun 136.
Vermont st. 97.
Versailles m 154.
Verviers m. 159.
Vevay m. 149.
Vicenza 187.
Vierwaldsteter 39.
Vilaine rz. 151.
Vichy les bains 155.
Villa Rica (Villa Imperiale) 104.
Villa del principe 104.
Viterbo 188.

W.

Waad 249.
Wadowice m. 145.
Waldek ks. 47, 49, 135.
Walencya 177, 180.
Walijskie ks. 46, 167.
Walporaizo m. 103.
Wałdaj m. 230.
Wałdajska wyżyna 39.
Wałki 225.
Wan j. 52.
Wan m. 64.
Wandalia m. 98.
Wandea 156.
Wanikora w. 110.
Wankuwer w. 90.
War rz. 151.
Waradyn 147.
Warde w. 174.
Wardhus m. 174.
Warka str. 251.
Warmbrunn m. 119.
Warna 193.
Warnow (Wronia) rz. 134.
Warnica wieś 221.
Warszawa m. 46, 236, 249.
Warszawska gub. 236.
Warta rz. 40, 120, 239.
Wartburg 134.
Wasilków 219.
Waśniów 258.
Waszyngton m. 90.
Waterfort port 168.
Ważniki 232.
Wąchock os. 257.
Wąsosz os. 270.
Wąwolnica 264.
Weistritz (Bystrzyca) 118.
Weisskirchen (Hranice) 140.
Wejmar m. 48, 134.
Wejwery os. 271.
Welawa 123.
Wenecya 36, 50, 106, 186.
Wenecka zat. 37.
Wenden 203.
Wener jez. 39, 171.
Wenezuela 102.
Wenezuelskie góry 91.
Werona 187.
Westfalia 36, 48.
Wetter jez. 39, 171.
Wezera rz. 41.
Wezuwiusz wul. 182.
Węgierskie kr. 47.
Węgrów m. p. 266.
Węgrowski p. 237.
Węgry 36, 146.
Wiatka 228.
Wiatka rz. 228.
Wiatry 26.
Wiazma 235.
Wiborg 170.
Widawa os. 255.
Widawka rz. 234.
Widdin fort. 193.
Widze 214.
Wiedeń m. 47, 137.
Wielgie jez. 240.
Wieliczka 145.
Wieliz 217.
Wielka Brytania w. 37, 46, 163.
Wielki Bernard góra. 38, 182.
Wielko-Polska 119.
Wielkie Łuki m. 234.
Wielko-Rossyanie 208.
Wielona 214.
Wieluń m. 122, 254.
Wieluński p. str. 236.
Wieniawa 264.
Wieprz rz. 40, 238.
Wierchoturye 228.
Wieruszów os. 254.
Wierny 204, 275.
Wierzbnik 257.
Wierzbica os. 257.
Wierzbołów 271.
Wiesbaden 129.
Wight wyspa 168.
Wigry jez. 240.
Wiktorya m. 60.
Wiktorya ziem. 110.
Wiktoryi pobrz. 108.
Wilczyn os. 253.
Wilen 151.
Wilhelmstadt 162.
Willach 137.
Willa Franca 187.
Wilmington m. 98.
Wilejka m. 215.
Wilia rz. 40.
Wileńska gubernia 201, 214.
Wilno 201, 214.
Wilkomierz 214.
Windawa 213.
Winnica 220.
Winnipeg jez. 87.
Wirginia 99.
Wirtembergia 36.
Wirtembergskie kr. 47, 48, 180.
Wisby m. 174.
Wiskitki p. 251.
Wiskonsin 98.
Wislica 262.
Wisła rz. 40, 206, 237.
Wisłoka rz. 238.
Wismar 134.
Wiśniowiec 219.
Wiszniec 267.
Wisztynice 271.
Witebsk 202. 217.
Witebska gub. 202, 217.
Wittenburg 127.
Wittorya 181.
Wizma 269.
Wiżajny 270.
Wkra rz. 238.
Właczańsk 225.
Władykaukaz 204, 272.
Władysławów 253, 271.
Władysławowski p. 237, 271.
Włocławsk m. p. 252.
Włocławski pow. 236.
Włodawa 237, 267.
Włodawski p. 237, 267.

Włodawice str. 256.
Włodzimierska g. 202, 231.
Włodzimierz 202, 232.
Włodzimierz 220.
Włoszczów m. p. 236, 261.
Włoskie kr. 36, 90, 181.
Wniebowzięcia wyspa 73.
Wodzisław 261.
Wogezy g. 39, 150.
Wojsławice 265.
Wojska Dońskiego pr. 204.
Wojska Uralskiego pr. 204.
Wolanow 257.
Wolborka rz. 239.
Wolbora 254.
Wolbrom 261.
Wołchów rz. 205.
Wołga rz. 40, 206.
Wołkowysk m. 216.
Wołkowyszki 271.
Wołkowyszski p. 237, 271.
Wollin (Wieluń) w. 37.
Wołogda 202, 229.
Wołogodzka g. 202, 229.
Wołoszczyzna 36, 50.
Wolsk m. 226.
Wołyńska g. 212, 219.
Worms m. 133.
Woroneż m. g. 202, 225.
Woroneżska g. 202, 225.
Wozniesieńsk 223.
Wroeław m. 48, 117.
Września m. 122.
Wschodnie (Ostsee, Baltyckie) m. 36.
Wsehowo m. 121.
Wuoksa rz. 205.
Würtzburg fort. 131.
Wyborg warow. 272.
Wyrzysk m. 122.
Wysmierzyce 257.
Wysokis Litewskie 215.
Wysokie Mazowieckie 269.
Wyszków 269.
Wyszniewołodzki kan. 206.
Wyszni-Wołoczek 232.
Wyszogród 197.
Wyszogród 268.
Wytehra 230.
Wyższe jez. 87.

X.

Xeres de la Fronteira m. 180.

Y.

Yarkand str. m. 61.
Yonne rz. 150.
Yukatan półw. 90, 201.

Z.

Zabajkałski obw. 59.
Zacmienia słońca i księżyca 15.
Zagangeski półw. 69.
Zagórowo os. 253.
Zagrzeb (Agram) 147.
Zaira rz. 72.
Zakatalski obw. 272.
Zakatały tw. 204, 272.
Zakaukazki kraj [illegible] 272.
Zakatekaz 101.
Zaklików 264.
Zakroczym 268.
Zaleszczyki 143.
Zambezi (Kuama) rz. 72.
Zambrów 269.
Zamkowa góra 241.
Zamość (Zamostje) 265.
Zamostski (Zamojski) powiat 237.
Zangwebar pobrz. 82.
Zante w. 37.
Zara m. 147.
Zasław 220.
Zatorskie ks. 141.
Zawichost 259.
Zduńska wola m. 254.
Zdworskie j. 240.
Zea rz. 276.
Zelandya w. 37, 169.
Zelwa 216.
Zemlin 147.
Zerbs (Szczerbiszcz) 135.
Zeuta m. 181.
Zgierz m. 255.
Zgorzelec (Goerlitz) m. 119.
Zielona góra (Grünberg) m. 118.
Zielony przylądek (Cap Vert) 73.
Zielonego przylądka w. 73, 177.
Ziemia ognista w. str. 90.
Ziemia Basków 177.
Ziemia albo kraj Kozaków Dońskich 225.
Ziemia albo kraj Kozaków Uralskich 228.
Ziemia kompanii Hudsońskiéj 95.
Zimbaoe 82.
Zittau (Żytawa) 132.
Złoczew os. 254.
Złoczów m. 143.
Złodziejskie (Maryańskie) w. 109.
Złote pobrzeże 81.
Złotonosza 224.
Znaimo (Znajm) m. 140
Zofia m. 50.
Zofiówka 218.
Zondskie w. 162.
Zoptenberg (Sobótka) 118.
Zund cieś.
Zujdersee zat. 36.
Zurich m. 149.
Zweibrücken (de Deux Ponts czyli Dwóch mostów) 131.
Zwiahel 220.
Zwiekau (Cwików) 132
Zwinogród 219.
Zwoleń 257.
Zwornik tw. 197.

Ż.

Żarki 256.
Żarnowiec 261.
Żeglarskie w. 109.
Żelechów 267.
Żmijew 225.
Żołkiew m. 143.
Żółkiewka os. 265.
Żółta rz. (Hoangho) 53.
Żółte m. 52.
Żurawno m. 143.
Żuromin 268.
Żwaniec 220.
Żychlin 252.
Żydzi 209.
Żyrowice 216.
Żytomierz 202, 219.

480 — 3

21984 5-

WYŻSZA SZKOŁA
PEDAGOGICZNA W KIELCACH
BIBLIOTEKA
163508

Biblioteka WSP Kielce
0124724